

Ф. Г. ТУРЧЕНКО

ЗАПОРІЖЖЯ КРІЗЬ ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ

Історичні нариси

Запоріжжя
«Просвіта»
2026

Т 895 Турченко Ф. Г. Запоріжжя крізь війни і революції. Історичні нариси. – Запоріжжя: Вид-во «Просвіта», 2026. – 312 с.

ISBN

УДК 94(477.64):[355.48+323.27]

Книжка присвячена аналізу історичних процесів, які відбувалися на території сучасної Запорізької області з часів появи тут козацтва до кінця березня 2026 року. Головна увага зосереджена на подіях останніх десятиліть, коли Україна після розпаду СРСР проголосила незалежність і, долаючи опір РФ, визначила європейський напрям свого розвитку. Розповідається про участь жителів регіону в Помаранчевій революції та Революції гідності, про подолання міфів та стереотипів комуністичного і колоніального минулого. Йдеться про новітню Війну за Незалежність України, про українських героїв, які протистоять рашистським агресорам. Наводяться факти про діяльність «п'ятої колони» і прояви корупції на підконтрольній українській владі території Запорізької області, про відступників-колаборантів, які стали на бік ворога в тимчасово окупованих містах і селах області.

Пропонується усім, хто цікавиться минулим і сучасністю Запорізького краю.

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
----------------------------	---

НА НАШІЙ, НЕ СВОЇЙ ЗЕМЛІ...

Як формувалося українське Запоріжжя.	9
Більшовицька модернізація	20
Русифікація краю.	30
Опір комуністичному режиму в регіоні.	42

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

«Перебудова» на Запоріжжі	49
Початок формування громадянського суспільства	55
Боротьба влади з опозицією	61
Запоріжжя в умовах розпаду СРСР і проголошення незалежності України	68
Запорізька номенклатура під час заколоту.	73
Опір демократичної опозиції.	82
Еволюція влади і опозиції в умовах краху ГКЧП	96

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2000 рр.)

Заборона КП України і владний транзит запорізької номенклатури	99
Референдум і вибори Президента України на Запоріжжі	110
Номенклатурні міфи Запоріжжя.	118
Політичні табори в пострадянському Запоріжжі	130
Номенклатурно-кримінальна приватизація	136
Потенціал незавершеної революції	146

ЗАПОРІЖЖЯ У ДВОХ РЕВОЛЮЦІЯХ (2000–2014 рр.)

Переддень Помаранчевої революції	157
Помаранчева революція	169
Запоріжжя за часів президентства В. Ющенка.	177
Політичний реванш Партії регіонів	189
Революція гідності	206

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ ВІЙНИ

ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (2014–2026 рр.)

Революційна влада і початок «гібридної війни»	227
При владі «Слуга народу»	255
В умовах повномасштабної війни	271
Становище на тимчасово окупованих територіях Запоріжжя	286
 Післяслово	 303
 Іменний покажчик	 304

ПЕРЕДМОВА

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.*

Т. Г. Шевченко

Робота над цією книжкою закінчувалася в умовах, коли новітня російсько-українська війна була в розпалі.

В Україні появу 19 лютого 2014 року в українському Криму російських спецпризначенців сприйняли як агресію, але враховуючи поєднання збройного й інформаційно-психологічного компонентів, визнали це «гібридною війною». Коли ж 24 лютого 2022 року почалося повномасштабне вторгнення в Україну російських військ, його метою було оголошено повернення до складу Росії так званих «історичних земель» і знищення неіснуючого тут фашизму і мілітаризму, «звільнення» російськомовного населення від переслідування, якого насправді не було. Насправді, йшлося про знищення України як держави, а українців – як окремої нації. Це спричинило нагальну необхідність переосмислення характеру і причин війни, водночас усього комплексу російсько-українських відносин у їх історичному розвитку. У Законі України «Про засади державної політики національної пам’яті Українського народу» ухваленому Верховною Радою України 21 серпня 2025 р., йдеться про Війну за Незалежність України, «яка стала наслідком послідовної російської імперської політики, спрямованої на заперечення та знищення української державності та ідентичності Українського народу»¹.

¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20/card4#History>

Політика РФ щодо України маскувалася антинауковими історичними міфами, в основу яких покладено імперську легенду про «руський мір». Цю ідею доповнено фальшивою конструкцією так званої «Новоросії» – території Південної і Східної України, начебто заселеною росіянами, яких тероризує «київська хунта».

Повномасштабні військові дії РФ поєднувалися з виступами «п'ятої колони» всередині України, військовими та ідеологічними диверсіями ворогів незалежності.

Війну на інформаційно-психологічному фронті РФ веде з перших днів незалежності України. Рівень її інтенсивності особливо посилювався за правління Путіна. Ще наприкінці 2006 року у виступі в Санкт-Петербурзі російський диктатор заявив: «Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за её пределами. Почаще употребляйте это словосочетание “Русский мир”»².

Потребувався час, щоб в Україні зрозуміли суть цієї російської ідеологічної диверсії. Ось цитата зі статті українського автора С. Дацюка, опублікованій в 2014 р.: «Русский мир» в історичному плані – це концепція брехні, яка нагромаджена на більш ранній брехні, яка постійно генерує комплекс історичної неповноцінності і агресії – особливо по відношенню до України»³. До пропаганди «руського міра», зокрема, активно долучився патріарх РПЦ МП Кірілл (Гундяєв), який особливо наголошував на «духовній єдності» усіх православних. Цю ідею широко пропагувало підпорядковане Москві православне духовенство в Україні. Але ці заклики дістали відсіч і в українському православ'ї. Патріарх УПЦ КП Філарет з цього приводу заявив: «*Під цією благозвучною вивіскою приховується ідея позбавлення України її державності і незалежності*»⁴. З іншого боку, концепція «руського міра» надала нового імпульсу сепаратистським настроям в Україні, які підтримувалися проросійським режимом В. Януковича.

Серед інших українських територій, «ісконно російською землею» – частиною міфічної «Новоросії», – була оголошена Запорізька область. 24 лютого 2022 року почалося повномасштабне вторгнення в Україну російських військ, і більша частина області була окупована.

Новітню російсько-українську війну, її історичні передумови в сучасній вітчизняній літературі описано досить повно. Але регіональні сюжети, зокрема щодо Запорізької області, висвітлені недостатньо.

² МЫ РУССКИЙ МИР ПОСТРОИМ! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.lgz.ru/archives/html_arch/ig492006/Polosy/1_1.htm

³ Дацюк С. Война за «Русский мир». URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53858ffc966fc/>

⁴ УПЦ КП не радить патріарху просувати «руський мір». *Релігія в Україні*. 2010. 1 липня.

Дослідники чекають, поки природний плин подій створить необхідну часову дистанцію, а з нею й умови для незалежного, об'єктивного аналізу. Та життя не зупиняється. Вакуум наукових знань швидко заповнюється російськими інформаційними фейками, які формують викривлене уявлення про Запоріжжя, його становлення як органічної частини незалежної України, події Помаранчевої революції і Революції гідності в регіоні. У полоні цих фейків опинилася частина населення краю. Отже, виникає необхідність вироблення таких оцінок ідеології і політики агресора, які ґрунтуються на історичних фактах і зрозумілі для більшості громадян уже сьогодні. Саме ці обставини зумовили появу нашої книжки, у якій аналіз сучасності та героїчного і трагічного минулого нашого краю тісно пов'язані.

Для висвітлення означених питань автор залучив широке коло джерел. Зокрема, це дані офіційної демографічної статистики, результати соціологічних досліджень, документи громадсько-політичних партій і організацій, матеріали державних органів і громадських організацій, зокрема «неформальних», офіційна і самвидавська преса, листівки, відозви, матеріали соціальних мереж тощо. Значна частина цих документів тривалий час перебувала в руках учасників подій і надана ними для опублікування. Деякі з учасників і свідків подій погодилися на інтерв'ю, або передали нам свої спомины.

Усі ці джерела є інформаційною базою книжки.

НА НАШІЙ, НЕ СВОЇЙ ЗЕМЛІ...

Як формувалося українське Запоріжжя

Сучасна Запорізька область розташована в південно-східній, степовій частині України і межує з Херсонською, Дніпропетровською і Донецькою областями. Площа області становить 27,2 тис. кв км – 4,5 % території України. Це нижній басейн Дніпра, переважно його лівий берег. У районі міста Запоріжжя розташований острів Хортиця – найбільший на Дніпрі. Лише невелика, північно-західна, частина області розташована на правому березі Дніпра.

Географічно Запорізька область більше тяжіє до Азовського моря, ніж до Дніпра. Але свою нинішню назву вона дістала від міста Запоріжжя, яке до 1921 р. називалося Олександрівськом. Надання йому цієї назви було вдалим і ніколи пізніше не ставилося під сумнів. Але ця нова назва поклала початок термінологічної плутанини: ще й сьогодні у масовій свідомості Запорізьку область географічно ототожнюють із *Запорожжям* – географічним ареалом нижньої течії Дніпра по обидва його береги – лівого і правого. Це ототожнення не має достатніх підстав: Запорізька область займає лише невелику частину географічного Запорожжя. Більша її частина розташована на території Північного Приазов'я.

Південні кордони області омиваються водами Азовського моря, берегова лінія якого в межах області перевищує 300 км. Для області характерний рівнинний, степовий ландшафт. На її території протікає річка Дніпро – третя за довжиною в Європі. Є й невеликі річки, частина яких влітку пересихає. Клімат області – помірно-континентальний, максимально сприятливий для розвитку сільського господарства.

Карта 1

Історія області губиться в глибині тисячоліть. Південноукраїнські землі здавна приваблювали племена кочівників, що хвилями накочувалися на них. Після татарської навали (перша половина XIII ст.) на Півдні і Сході сучасної України постійного населення було мало, і ці землі називалися «Диким Полем». Починаючи з XV ст. вони стали об'єктом стихійної колонізації українців.

Саме на Півдні України виникла специфічна верства українського суспільства – козацтво, якому судилося відіграти видатну роль в історії України. У XVI ст. українське козацтво створило військово-політичну організацію – Запорозьку Січ. Територія Півдня України, підконтрольна Новій Січі, у XVIII ст. дістала назву «Вольності Війська Запорозького Низового» або «Запорозькі Вольності».

Особливо інтенсивно відбувалася колонізація Півдня в XVII–XIX ст. По суті, ці землі були своєрідним рухомим кордоном – фронтиром – між підконтрольними українському землеробському населенню землями і пасовиськами кочівників. Татари розглядали їх як свої і заважали закріпитися тут осілому населенню.

Процес військово-господарського освоєння Степу відбувався в складних умовах постійної боротьби, у якій, крім українського козацтва, брали участь Польща і Московія. Досить довго жодна з цих держав не мала переваги. Козацтву в регіоні протистояли не лише татари і поляки, але й *московити*. До недавнього часу про це писали мало, хоча свідчень про збройні сутички між українськими козаками і московитами, а інколи й повноцінні битви за контроль над територією, збереглося достатньо багато. Траплялися вони до Богдана Хмельницького, й після нього. У таких надзвичайно складних умовах відбувалося військово-господарське освоєння українцями Дикого Поля⁵.

Козацька доба в історії регіону тривала до кінця XVIII ст. За цей час підконтрольні козацтву території закріпили за собою репутацію *краю волі*. В історичній драмі «Чорна рада» видатний український історик і письменник Пантелеймон Куліш писав: *«Може тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідме з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панамі й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!»*⁶.

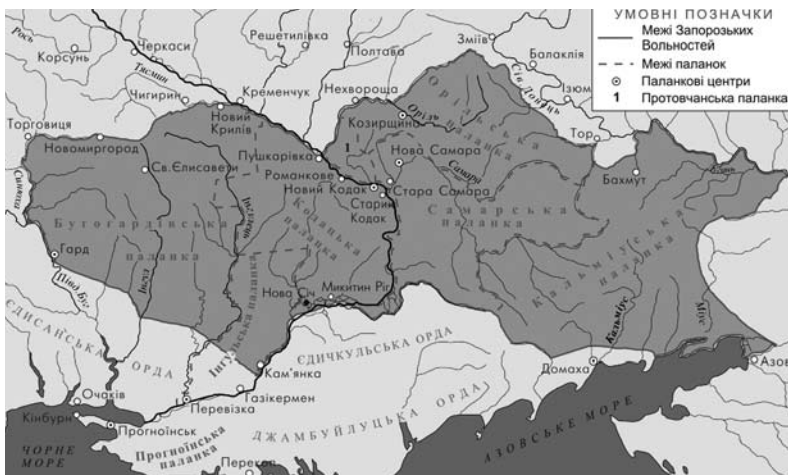
Козацьке минуле Запорожжя навіки вкарбувалося в історичну пам'ять народу, увійшло до його фольклору, літератури, мистецтва, стало могутнім чинником українського націотворення. Не випадково іноземці, які свого часу відвідували Україну, називали українців «козацькою нацією».

На карті 2 бачимо, що територія сучасної Запорізької області лише частково входила до складу Запорозьких Вольностей. Але саме тут був розташований Великий Луг – унікальний природно-кліматичний анклав, перлина Вольностей, де козаки влаштовували свої господарства, які називали зимівниками. Зимівники були формою організації козацької економіки і матеріальною основою незалежного існування козацтва. По суті, це ринкове господарство, вільне від кріпацтва, яке панувало на підконтрольних Польщі та Московському царству територіях.

Південними теренами сучасної Запорізької області, які не входили до Великих Вольностей, кочували дві татарські орди – Єдичкульська і Джамбуйлуцька. На правому березі Дніпра розташовувалися кочовища Єдисанської орди. Ці три орди перебували під контролем Кримського

⁵ Про боротьбу за контроль над Диким Полем див.: Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). Київ, 2014. С. 14–15.

⁶ Куліш П. О. Твори: У 2 т. Київ, 1989. Т. 2. С. 36.

Карта 2

ханства, яке до Кючук-Кайнаджирського (1774 рік) мирного договору васально залежали від турецького султана. Тут, у гирлі Дніпра і басейнах річок Конка, Кальміус, Берда, Куца Бердянка – на території сучасних Запорізької і Херсонської областей, козаки також влаштовували свої зимівники. Відбувалася поступова експансія козацтва на Південь, за межі Вольностей. Між кочовими татарами і осілими козаками формувалися складні стосунки, у яких поєднувалися конфлікти і взаємовигідний обмін. Усього козацьких зимівників на території Запорозьких Вольностей налічувалося понад 5700, з них близько 1 тис. – на території нинішньої Запорізької області.

Після знищення в 1775 р. Запорозької Січі царизм почав руйнувати зимівники. Після перепису їх населення у 1779 р. усім жителям зимівників було наказано переселитися до слобод і міст. І хоча влада пропонувала різноманітні пільги, козаки відмовлялися залишати свої господарства. У 1780 р. влада розгорнула репресії проти запорожців. Військові команди виганяли жителів зимівників і під конвоєм доправляли їх до місць призначення – у підконтрольні імперській владі слободи і міста, а самі зимівники спалювали.

Надалі репресії не припинялися. Урешті-решт, ті зимівники, які збереглися, на початку XIX ст., були перетворені на підконтрольні владі хутори. Був знищений паланкова система, на якій ґрунтувалося козацьке самоуправління, натомість почав запроваджуватися імперський губерніяльний адміністративно-територіальний устрій. У 1802 р. на

Півдні України утворилися три губернії – Катеринославська, Херсонська і Таврійська. Вони увійшли до складу Новоросійського генерал-губернаторства, яке існувало до 1874 р. Територія сучасної Запорізької області тоді ще не розглядалася як щось цільне. Північна її частина була включена до складу Катеринославської губернії (Олександрівський повіт), а південна, приазовська, – до складу Таврійської з центром у Сімферополі (Мелітопольський і Бердянський повіти). У цьому була логіка: Північне Приазов'я історично і етнічно більше тоді тяжіло до Криму, ніж до колишніх Вольностей Війська Запорізького. Згодом ситуація змінилася: ці повіти інтегрували в континентальну територію України, але до 1918 р. (разом із Дніпровським повітом) усе ще перебували в складі Таврійської губернії.

Водночас реалізувалася політика, спрямована на радикальну зміну етнічного складу краю. Ліквідація зимівників позбавила запорозьке козацтво власної еліти і соціальної перспективи. Кошовий Петро Калнишевський і його найближчі соратники були відправлені в заслання.

Частина козаків зі своєю старшиною переселилася в турецькі володіння, утворивши Задунайську Січ, де одержали автономію. Багато повернулося на Гетьманщину. У складі російської армії царський уряд створював військові з'єднання. Частину козаків переселили на Кубань, де вони склали основу Чорноморського козацтва. Отже, чисельність козацького населення на Запорозжжі швидко зменшувалася. Представники запорозької козацької старшини набули статусу російського дворянства і права на землю.

Трагічна доля спіткала і ногайців – татарське населення краю. У 1770 р. вони змушені були перейти під протекторат Росії, і їх майже одразу почали переселяти на Схід – спочатку в степ між Доном і Волгою. Планувалося переселяти їх і далі – до Сибіру. Але ногайці масово втікали на Кавказ – тоді ще непідконтрольний Росії. Щоб зупинити цей процес, уряд запропонував їм повернутися до Північного Приазов'я, на територію Бердянського повіту між річками Берда і Молочна, де вони б продовжили напівкочовий спосіб життя. У 1812 р. їх намагали-

*Кошовий Петро
Калнишевський*

ся оселити і навіть спалили всі кибитки, позбавивши засобів кочового життя. Урешті-решт, під час Кримської війни ногайці переселилися до Туреччини.

Відібрані в місцевого козацтва і ногайців землі передавалися царським вельможам, державним урядовцям і військовим, які масово посунули на Південь. Тут розселяли також мігрантів з інших регіонів імперії, а також із-за кордону. Дмитро Донцов, який народився і провів дитячі роки в Мелітополі, Південь України називав «нашим американським “Диким Заходом”». Як і скрізь на Півдні, на родючих землях Запорозжя поряд з українськими почали виникати російські села, колонії німецькомовного населення, болгарські, грецькі, молдавські, єврейські поселення. Але добитися домінування тут неукраїнських переселенців, незважаючи на всі зусилля влади, не вдалося. Геніальний Гоголь вивів образ пройдисвіта Чичикова, який скуповував в російських губерніях «мертві душі», щоб перепродати їх дворянам, котрі переймалися заселенням кріпаками земель у південних губерніях, одержаних від уряду.

Загалом склад населення в регіоні був різноплемінним. Але абсолютна більшість сільського населення – понад 70 % – наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. все ще залишалася українською. Це результат стихійного переселення на Південь селян лівобережних і правобережних губерній України, яке влада не могла зупинити. Зрештою, у цьому не були зацікавлені місцеві землевласники, які відчували гостру нестачу робочих рук.

Внесок українців у формування міських поселень Півдня був меншим. Міста формувалися переважно завдяки переселенцям – росіянам, євреям, грекам, болгарам та ін. Українці складали менше третини міських мешканців Півдня. Для Російської імперії це стало однією з підстав для закріплення за регіоном штучної назви «Новоросія». Відомий український історик Д. Багалій, який ретельно вивчав історію заселення Півдня, зазначав, що за допомогою цього терміна влада прагнула *«знищити навіть пам’ять про те, що це була раніше суто українська територія»*⁷.

Частина мешканців, особливо приїжджих, назву «Новоросія» засвоїла. Але залишалася історична пам’ять більшості місцевого населення, у якій козацьке минуле закарбувалося як «втрачений рай». Це ставлення добре передають слова народної пісні, яку приписують Т. Г. Шевченку:

⁷ Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. У 2 т. Київ, 1928. Т. 1. С. 64.

*Катерино, вража бабо,
Що ж ти наробила!?
Степ широкий, край веселий,
Та й занапастила.*

Водночас народна свідомість відмовлялася сприйняти ліквідацію Запорозької Січі як невідворотний кінець колишньої вольниці. Олесь Гончар у своїх «Щоденниках» згадував народну легенду про те, як запорожці «самі пішли кудись на райські острови, а перед кінцем світу знову прийдуть і знову своє відшукають»⁸.

Урешті-решт, штучний термін «Новоросія» не узвичаївся. Новий етнос (чи навіть, субетнос) в регіоні не склався. Етнографи не виявили в регіоні жодної народної пісні, переказу, оповіді, думи, приказки, загадки тощо, де б згадувалося про «Новоросію» чи «новоросів». Не писали про наявність цього етнічного типу й іноземці, які подорожували цією місцевістю. Вони фіксували представників традиційних для Півдня України етносів: українців (малоросів), росіян-великоросів, німецько-мовних (менонітів і католиків), євреїв, греків, татар, турків та ін.

Отже, у супереч усім намаганням, царизм не досяг поставленої мети. Південь України так і не перетворився на органічну частину етнічної Росії, а його русифікація не була завершена.

Не забулися в регіоні після ліквідації козацтва і традиції запорозької вольниці. І після ліквідації Запорозької Січі репутація Півдня як краю свободи, широких можливостей для самореалізації не зникла. Це не була ілюзія, викликана тугою за минулим. Південь з його вигідними природно-географічними і економічними умовами все ще надавав змогу сміливим і енергійним людям реалізувати себе. У своїх споминах відомий український вчений і політичний діяч початку ХХ ст. С. Єфремов писав: *«Як колись запорозькі козаки, так жителі Півдня здавалися уряду Російської імперії непокірними борцями за свободу і незалежність»*⁹.

В економічному відношенні Південь також був також слабо інтегрований в економіку Російської імперії. Щодо України, для неї чорноморські і азовські порти і пов'язана з ними транспортна інфраструктура, відіграли роль, що виходила за межу суто економічного значення. Якщо до витіснення Туреччини з Півдня торгівля України була різноспрямованою: Лівобережжя орієнтувалося на Росію, а Правобережжя – на Польщу, то після виходу Росії (за активного спри-

⁸ Гончар О. Т. Щоденники. У 3 т. Київ, 2002. Т. 3: 1984–1995. С. 393.

⁹ Єфремов С. Про дні минулі. *Молода нація. Альманах*. 2002. № 1. С. 148.

яння українського козацтва) на береги Азовського і Чорного морів і появи там морських портів, ситуація змінилася. Торгівля українським хлібом, цукром, вугіллям, металами з обох боків Дніпра спрямувалася на Південь, до середземноморського регіону і Західної Європи. Історик Іван Лисяк-Рудницький вважав, що це був вирішальний крок на шляху до економічної інтеграції українських земель та створення географічно *об'єданого* українського народного господарства¹⁰. Отже, Південь своєрідним чином *об'єднав* Україну в економічне ціле. По-друге, саме через багатонаціональні портові міста Південь України був тісно пов'язаний із Західною Європою. Звідти по Україні розповсюджували не лише товари, але технології й капітали, інформація про економічне і політичне життя в розвинутих країнах Заходу, що було додатковим поштовхом до прискореної модернізації краю. На Півдні виникли промислові центри вугільної і металургійної промисловості – Донбас і Кривбас.

Процес економічного оновлення охопив і територію нинішньої Запорізької області. У XIX – на поч. XX ст. ця територія перебувала в складі двох губерній Російської імперії – Катеринославської і Таврійської. Тут швидко розвивалося товарне сільське господарство, а серед галузей промисловості – сільськогосподарське машинобудування.

На північній частині, яка входила до складу Катеринославської губернії (Олександрівський повіт), зосереджувалося переважно українське населення і лише частково – переселенці з центральних районів Росії. Місто Олександрівськ, розташоване за порогами Дніпра, опинилося в надзвичайно вдалому і перспективному місці – на перетині залізничних шляхів з центральної Росії до Криму і з Донбасу до Кривбасу. Економічно і етнокультурно воно утворилося на перетині впливів Катеринослава, Кривбасу і, частково, Донбасу.

Етнічна карта південної частини території сучасної Запорізької області (Бердянський і Мелітопольський повіти колишньої Таврійської губернії) була дещо іншою. Після виселення ногайців землі цих повітів інтенсивно заселялися болгарами, представниками німецькомовних етносів, греками, євреями та ін. Хоча українське населення переважало абсолютно, його було помітно менше, ніж в Олександрівському повіті.

У північному Приазов'ї бурхливо розвивалося товарне сільське господарство, переважно зернове. Цьому сприяла близькість до азовських і чорноморських морських портів. З галузей промисловості було розвинуте сільськогосподарське машинобудування. Хоча адміністра-

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Історичні есе*. Т. 1. Київ, 1994. С. 155.

тивно це була частина Таврійської губернії, а економічно більше тяжіла до Кривбасу, Катеринослава і Донбасу. Важливим транзитним пунктом цього впливу стало місто Олександрівськ. У XIX – на початку XX ст. наміталася тенденція до інтеграції цієї території в окремий регіон Півдня, майбутню губернію з переважно українським населенням..

Після краху російського царизму на Півдні відбулися адміністративно-територіальні зміни, які диктувалися насамперед політичними мотивами і мали на меті закріпити регіон за політичними силами, які боролися за встановлення тут свого контролю.

Так, 1917 року, із початком Української революції Південь України став свідком бурхливого пробудження національної свідомості, відродження традицій Запорізького козацтва. Яскравим свідченням цього було формування загонів місцевої самооборони – Вільного козацтва. Архіви свідчать про появу влітку 1917 Першого Хортицького куреня м. Олександрівська, який мав назву «Вільне козацтво робітників і селян»¹¹. Робітники Олександрівських південних залізничних майстерень створили курінь «Січ»¹². Відбувалася українізація військових частин, сформованих з місцевого населення. Під жовто-блакитними стягами вирушали на фронт військові частини¹³. У містах і деяких селах регіону з'явилися самодіяльні культурно-освітні організації – «Просвіти».

Російський Тимчасовий 1917 року уряд відмовився визнавати Південь українською територією. До складу обмеженої автономії України, на яку погоджувався тоді Петроград, не включалися південноукраїнські губернії. Вони залишилися під повним контролем Петрограда.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. ставлення більшовиків до цієї території не відрізнялося від політики щодо неї царських чиновників і міністрів Тимчасового уряду. Більшовики сприймали ці губернії як невід'ємну складову Росії і не погоджувалися включати їх до складу України, навіть радянської. Під керівництвом більшовиків на початку 1918 р. на Півдні України тут було сформовано три радянські територіальні структури: перша – на базі Катеринославської, Харківської і, частково, Таврійської губерній – під назвою Донецько-Криворізька республіка; друга – на базі Херсонської губернії і Дніпровського повіту Таврійської губернії – Одеська республіка; третя – на території

¹¹ Державний архів Запорізької області. Ф. 2030. Оп. 2. Спр. 580. Арк. 20.

¹² Державний архів Запорізької області. Ф. 2030. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 10.

¹³ Гвоздик В. С. Відродження військових традицій Запорозького козацтва на Півдні України в 1917 році. *Запорізьке козацтво в пам'ятках історії і культури*: Матеріали наук.-практ. конф. Запоріжжя, 2–4 жовтня. 1997. С. 222.

Кримського півострова – радянська соціалістична республіка Тавриди з центром у Сімферополі. Усі три радянські республіки оголосили про свій федеративний зв'язок з радянською Росією і про відсутність будь-яких стосунків з іншими територіями України, навіть коли над нами встановили контроль більшовики – Українською радянською республікою з центром в Києві. У своїй діяльності керівники цих «республік» керувалися інструкціями більшовицького ЦК і декретами раднаркому радянської Росії, очолюваного в Петрограді В. Леніним.

Але авантюра з утворенням відокремлених від України радянських республік на Півдні не мала жодних історичних перспектив і не отримала підтримки населення. Переважна більшість жителів Півдня (за винятком Кримського півострова) вважала себе українцями і відкрито демонструвала це. Після підписання Брестського миру 1918 року контроль над Півднем установила Українська Центральна Рада. В історію увійшов легендарний рейд військ армії Української Народної Республіки під командуванням полковника П. Болбачана, в ході якого більшовицькі війська на Запоріжжі, Донбасі й Криму були розбиті.

Наприкінці весни 1918 року регіон став частиною Української держави на чолі з гетьманом Скоропадським. Тут діяли українські закони, на підставі яких регіоном управляла гетьманська адміністрація. Український характер Півдня був очевидним для усіх, тому, захопивши в 1919 р. регіон, більшовики не відновили Донецько-Криворізьку і Одеську радянські республіки, а змушені були погодитися на включення цієї території до підконтрольної більшовиками Української соціалістичної радянської республіки (УСРР).

Для зміцнення військово-політичного контролю над Півднем були утворені нові адміністративно-територіальні одиниці, які входили до складу УСРР. Катеринославська губернія в 1919 р. залишилася, але у зменшеному вигляді. На її сході з'явилася Донецька губернія. У липні 1920 р. південні повіти – Олександрівський, Мелітопольський, Бердянський і, частково, Дніпровський – були об'єднані в Олександрівську губернію. У березні 1921 р. її територіально розширили і перейменували на Запорізьку губернію (відповідно, з новою назвою міста Олександрівська) (див. Карта 3). Кількість населення в губернії становила близько 1,2 млн осіб¹⁴.

Щодо радянської республіки Тавриди, то в 1919 р. її відновили під назвою Кримська автономна соціалістична радянська республіка в складі Російської Федерації. Були спроби включити до складу цієї авто-

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Київ). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 28. Арк. 43.

Карта 3

номії і континентальні повіти України, які раніше входили до складу Таврійської губернії – Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський. Але ці спроби зустріли навіть опір більшовицького уряду УСРР, і від цього наміру Москва відмовилася.

На Півдні України утвердженню більшовицького режиму запекло протистояло місцеве населення. Зокрема, Запоріжжя виявилася ареною широкомасштабної селянської війни, яку очолив легендарний селянський ватажок Нестор Махно. У махновському русі, поширеному переважно на території колишніх Запорозьких Вольностей, сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники помічають ознаки українського козацтва.

Придушення махновського руху супроводжувалося надзвичайними жорстокостями. Чи не вперше у XX ст. влада застосувала *терор голодом*, який охопив південні губернії України в 1921–1922 роки. Голова

уряду УСРР Х. Раковський у листопаді 1921 р. інформував Леніна, що в Запорізькій губернії, де весь реальний валовий збір зернових становив 6100 тис. пудів, заплановано заготовити 8679 тис. чол.¹⁵ Ленін не відгукнувся на прохання і розміри продподатку не зменшили. Про місцеве населення не думали. Від голодної смерті померли на Півдні України сотні тисяч жителів регіону. На Гуляйпільщині – в історичному центрі махновського руху – жертвами голоду на початку 20-х років став кожний четвертий житель¹⁶.

За таких умов більшовицький режим продовжував шукати механізми ще жорсткішого контролю над окупованими територіями Півдня. Була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа. 1 грудня 1922 р. Запорізька губернія увійшла до складу Катеринославської губернії. Але невдовзі губернський поділ в Україні був ліквідований: 1 серпня 1925 р. здійснився перехід на окружну систему. На території нинішньої Запорізької області було створено п'ять округів – Запорізький, Велико-Токмацький, Мелітопольський, Бердянський і Гуляйпільський.

Більшовицька модернізація

Південна Україна з її величезними природними ресурсами і унікальним геополітичним становищем посідала в планах Москви особливе місце. Більшовики ухвалили грандіозні плани стрімкої модернізації країни, створення передової індустрії, яка б забезпечила їм сприятливі умови для військово-політичного протистояння з капіталістичним світом. На початку 20-х рр. ХХ ст. виникла ідея створити в Запоріжжі новий промисловий центр на базі дешевої електроенергії, яку мала дати побудована за порогами Дніпра гідроелектростанція, а також вугілля Донбасу і залізної руди Кривбасу. Цей масштабний проєкт реалізували за відносно короткий проміжок часу. У жовтні 1932 р. відбувся урочистий пуск Дніпрогесу. Одночасно велося будівництво Дніпровського комбінату, до складу якого мали увійти «Запоріжсталь», Завод інструментальних сталей (у майбутньому «Дніпроспецсталь»), феросплавний, коксохімічний, електродний заводи, Дніпровський алюмінієвий комбінат та інші підприємства металургійного профілю.

Дніпрогес і промислові гіганти, а також острів Хортиця стали своїми символами радянського Запоріжжя, його візитівками. Але не всі пам'ятають, що грандіозне промислове будівництво в Запоріжжі

¹⁵ Голод 1921–1923 рр. – «генеральна репетиція» 1933-го. *Голод 1932–1933 років в Україні*. Київ, 2003. С. 225.

¹⁶ Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. Тернопіль, 1999. С. 193.

відбувалося на тлі небаченої раніше трагедії селянства. Новобудови 1930-х років стоять на кістках і крові українських селян. У 1929 р. держава розгорнула насильницьку колективізацію села, почала примусово виселяти до північних і східних регіонів СРСР заможніших і незгодних з державною політикою селян, конфісковуючи їхнє майно. Селяни чинили опір колективізації. Масові виступи відбулися в райцентрі Михайлівка, селах Розумівка, Мар'ївка, Біленьке, Любимівка, Широке, на станції Пришиб та багатьох інших населених пунктах області, але протидіяти безжальній репресивній машині не могли. Як і на початку 20-х років, у 1932–1933 рр. у боротьбі з селянством влада знову застосувала терор голодом. Були виставлені неймовірно високі плани хлібозаготівель. У селян забирали все їстівне. Невиконання плану хлібозаготівель призводило до занесення села на так звану «чорну дошку». Це означало повну продовольчу блокаду і вивезення з крамниць усіх продуктів. Відповідну постанову про це підписав наш земляк, голова раднаркому УСРР В. Чубар і секретар ЦК КП(б)У С. Косіор¹⁷. У невеликому Чубарівському районі, на батьківщині В. Чубаря, існували чотири колгоспи – «чорнодощечники». За неповними даними, які підтверджені архівними документами, на території Запорізької області існувало близько 120 таких колгоспів¹⁸. Селянство цих господарств цілком свідомо прирікали на голодну смерть. У Запорізькому краї зареєстровано багато випадків людоїдства.

Ставлення регіональної партійно-державної номенклатури до Голодомору промовисто ілюструє такий факт. У центрі м. Запоріжжя, на вулиці Рози Люксембург, 7 (тепер це вулиця Олександрівська, 7), неподалік від тодішніх райкому партії, райвиконкому, місцевого управління НКВС та інших державних установ, стояв *Будинок немовляти*, куди ввозили дітей-сиріт. Здавалося б, це найбільш захищене місце в місті. Чиновників і їхні сім'ї радянська влада щедро забезпечувала продовольством, медикаментами, мануфактурою. Можна було б поділитися із сиротами. Але – ні! Тут, у невеликому двоповерховому будиночку, протягом листопада 1932 – серпня 1933 р. документально зафіксовано смерть від голоду і пов'язаних із ним хвороб близько тисячі дітей віком від двох тижнів до трьох років¹⁹. Добре вгодовані

¹⁷ Терор голодом: політичні, економічні та етнопонаціональні аспекти. *Голод 1932–1933 рр. в Україні*. Київ, 2003. С. 446.

¹⁸ Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір. Запоріжжя, 2008. С. 306, 308, 305–307.

¹⁹ Державний архів Запорізької області (далі: ДАЗО). Ф. 5593. Оп. 12. Спр. 317–322; Турченко Ф., Шугальова І. Дитяча смертність в роки Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Запорізького краю). *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 жовтня 2016 року)*. Київ, 2017. С. 125–146; Turchenko F., Shugalyova I. Childmortality in oriz Zaporizhzhia during the Holodomor 1932–1933. *Genocide-Holodomor 1932–1933: The losses of*

Меморіальна дошка, відкрита 2014 р. Уточнені матеріали засвідчили, що кількість померлих становила близько однієї тисячі дітей

і забезпечені всім необхідним для життя радянські службовці з партквитками і члени їхніх сімей мовчки спостерігали за тим, як щомісяця понад 100 немовлят помирає голодною смертю.

У 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу. Кількість жертв Голодомору на території нинішньої Запорізької області точно не встановлено. Але результати досліджень свідчать, що Запорізький регіон належав до найбільш уражених Голодомором. Наслідком цієї трагедії стало запустіння сіл, руйнація господарства. Пішли з життя найменш захищені – діти і люди похилого віку, носії традицій, життєвого досвіду, волелюбства. Населення пережило глибокий морально-психологічний шок. У селі вдалося насадити кріпацтво нового типу, яке

за жорстокістю цілком можна порівняти з феодалними порядками далекого минулого. Щоб вижити, селяни змушені були прийняти цей режим і засвоїти його писані й неписані правила. Але це перетворювало їх вже на інших людей. Суспільство, що склалося в Україні в 30-ті рр., історики характеризують як *постгеноцидне, постголодоморне*.

А на місце померлих, виселених і тих, що втекли від голодної смерті, до запустілих сіл, як і на початку 20-х років, привозили переселенців з інших регіонів, переважно з-за адміністративних меж України. Так, до Дніпропетровської губернії (до складу якої до 1939 р. належала більша частина території сучасної Запорізької області) наприкінці грудня 1933 р. було переселено 6579 господарств із Білорусії і західних регіонів Росії, і 2600 господарств з Чернігівської і Київської губерній²⁰. Переселення тривало і надалі. Новосели, не пов'язані з історичним минулим і традиціями краю, вважалися нездатними на опір, лояльнішими до влади і готовими на співробітництво з нею. Так влада завершила «розселяння» запорізького села і надовго утвердила в регіоні терористичний комуністичний режим.

the Ukrainian nation: Proceedings of the international working conference (October 4, Kyiv 2016). Kyiv : National museumHolodomor Victims Memorial, 2018. P. 59–61.

²⁰ Терор голодом: політичні, економічні та етнонаціональні аспекти. *Голод 1932–1933 рр. в Україні*. Київ, 2003. С. 471.

Об'єктом терору стали й міські жителі регіону. «Ворогів народу» чекісти виявляли на кожному заводі, новобудові, в установах, навчальних закладах, де серед працівників були численні інформатори-«сексоти». Навіть повна лояльність до режиму не давала гарантій для самозбереження. Сьогодні це важко уявити, але трудовий ентузіазм напівголодних робітників на будовах перших п'ятирічок і сталінські репресії взаємно доповнювалися, перепліталися і не могли існувати одне без одного. Адже участь в індустріалізації давала приреченому на смерть чи на напівкріпосне існування в колгоспі селянину шанс на виживання в місті. Новобудови, що, як гриби після дощу, росли в степу під Запоріжжям, створювали ілюзію причетності до грандіозних звершень епохи. Зрештою, індустріалізація давала шанс просунутися службовою драбиною.

Завдяки цьому фантастичному переплетенню, здавалося б, несумісних речей, у роки перших п'ятирічок вдалося досягти значних успіхів у перетворенні Запоріжжя на промислово розвинутий регіон України. Запоріжжя, де в 1923 р. проживало лише 44 тис. мешканців, наприкінці 30-х років перетворилося на 300-тисячне місто – одне з найбільших у республіці. У 1939 р. воно стало центром новоствореної Запорізької області.

Під час Другої світової війни територія області виявилася ареною кровопролитних боїв. Запоріжжя внаслідок бомбардувань, артилерійських обстрілів і руйнівних акцій радянських і німецьких військ було майже повністю зруйноване. Заводи евакуювали на Урал і до Сибіру. Турбіни гідроелектростанції вивели з ладу, а греблю підірвали. Сотні тисяч жителів області загинули на фронтах, були вивезені на каторжні роботи до Німеччини або стали жертвами нацистського терору в себе вдома. А ще раніше, восени 1941 р., згідно з постановою Державного комітету оборони, переважну більшість німецькомовного населення області було депортовано до східних регіонів СРСР.

Як і в решті регіонів України, у Запорізькій області розгорнувся антинацистський Рух Опору, причому поряд з комуністичним, спрямованим на відновлення радянської влади, досить активно проявив себе національний рух, кінцева мета якого полягала в досягненні незалежності України²¹. Після 25 років кривавого антиукраїнського терору в регіоні це виявилось справжньою несподіванкою.

Після звільнення області від нацистів почалося відновлення мирного життя. На відбудові Дніпрогесу й гігантів металургії працювали

²¹ Щур Ю. І. ОУН на Запоріжжі. (Націоналістичне підпілля у Василівському районі в 40-ві рр. XX ст.). *Спокута*. Запоріжжя, 2007. № 6–7. С. 11–14.

десятки тисяч людей, зокрема мобілізованих із сільських районів, або привезених із інших регіонів СРСР, а також німецькі і навіть японські військовополонені. Жили в голоді, нестатках, побутовій невлаштованості. Типовим житлом робітників були бараки, а то й землянки. У 1947 р. до цих негараздів додався і голод: урожай того року був низький, а хлібозаготівельні плани, доведені до України, уряд СРСР відмовився зменшити. Хліб, як і в 1921–1922 та 1932–1933 рр., держава забиравала, прирікаючи населення на голод і смерть. Запорізька область, разом зі Сталінською, Одеською та Вінницькою, була серед тих, що постраждали від третього радянського голоду найбільше. Трагічний список його жертв у Запорізькому краї сягає понад 100 тис. осіб.

Ціною надзвичайних зусиль у порівняно короткий термін вдалося відбудувати зруйновану промисловість, транспорт, налагодити міське господарство. Але село, яке і цього разу перетворили на донора промисловості, лежало знекровленим.

Після закінчення війни не вщухали сталінські репресії. Покоління переможців, порівнюючи життя в СРСР і Європі, куди вони потрапили у складі радянських військ, «остарбайтерів» чи військовополонених, чекало змін. Влада ж прагнула мати слухняне і нездатне на протест населення. У таких умовах жертвою репресій міг стати будь-який мешканець області. Протягом 1948–1950 рр. до Сибіру та інших віддалених регіонів СРСР виселили сотні колгоспників Запорізької області, які не виробили установленого державою мінімуму трудоднів. Близько двох тисяч осіб під загрозою репресій змусили давати розписки працювати так, як цього вимагала держава²². Страх деморалізував усі верстви населення. Анонімне доносництво, на яке негайно «реагували» каральні органи, залишалося масовим явищем. За порадою репресованих батьків (а інколи і без неї) діти писали заяви про відмову від них. Увесь комплекс «виховних заходів», які проводила компартія, був спрямований на формування безмежної відданості режиму і страху перед могутністю державної машини, що перетворювала людей на «гвинтиків», а неугодних – на «табірний пил».

У післявоєнний період промисловий потенціал Запоріжжя завдяки новобудовам і репараціям, продовжував наростати. Запрацювали нові промислові підприємства, зокрема трансформаторний завод, титано-магнієвий комбінат, автомобільний завод, завод електроприладів, «Запоріжжикабель» і «Перетворювач». Новим гірничорудним центром України стало селище Дніпрорудне, що виросло на березі Каховського

²² Реабілітовані історією. Запорізька область. Книга третя. Запоріжжя, 2006. С. 134–136; Як карали колгоспників за невиконання труд мінімуму. *Спокута*. 2007. № 6–7. С. 246–288.

водосховища. В селищі Степногірськ створювався Таврійський гірничо-збагачувальний комбінат, який повинен був замінити майже вичерпані марганцеві родовища в районі міст Орджонікідзе і Марганця.

У перші повоєнні десятиліття інформація про економічні успіхи Запорізької області не зникала зі сторінок республіканської і союзної преси. У 1975 р. з конвеєра зійшов мільйонний мікролітражний автомобіль «Запорожець», на початку 1978 р. на комбінаті «Запоріжсталь» прокатили 100-мільйонну тонну сталі, а у вересні того самого року виплавили 100-мільйонну, від початку виробництва, тонну чавуну. Стрімко зростали електроенергетичні потужності області. У 70-ті рр. збудували другу чергу Дніпрогесу. Після цього потужності станції подвоїлися, і вона стала найбільшою серед гідроелектростанцій Європи. Одночасно було споруджено новий судноплавний шлюз. У 1977 р. у Кам'янсько-Дніпровському районі на березі Каховського водосховища запрацювала одна з найбільших у світі теплових електростанцій – Запорізька ДРЕС, потужністю 3,6 млн кВт. Неподалік від ДРЕС будувалася атомна електростанція, перший блок якої дав струм у 1984 р. Біля електростанцій виросло місто Енергодар.

Але, як і раніше, обласний центр орієнтувався на важку промисловість, переробку сировини на метали і виготовлення напівфабрикатів, що призначалися для задоволення потреб різних галузей СРСР, передусім військово-промислового комплексу. У місті вироблялася майже половина нержавіючої сталі для шарикопідшипників СРСР, третина холодного прокату і близько половини трансформаторів, майже всі двигуни для сучасних літаків.

Працівники великих підприємств одержували пристойну (за мірками УРСР) заробітну плату, обласний центр відносно добре (знову ж таки, за мірками республіки) постачався продуктами харчування і промисловими товарами. Стандартний набір продуктів – хліб, дешева ковбаса і риба, молоко, кефір, маргарин (інколи навіть масло), крупи, цукор – можна було, відстоявши певний час у черзі, придбати. Будувалося нове житло і після багаторічного перебування в черзі робітники великих підприємств та службовці державних установ могли одержати безкоштовні квартири і облаштувати їх стандартними предметами радянського добробуту – меблями, холодильниками і телевізорами вітчизняного виробництва. Можна було сподіватися на путівку до санаторію чи будинку відпочинку, влаштувати дошкільнят до дитсадка, а школярів відправити до піонерського табору. Хто мав заощадження, міг купити мікролітражку місцевого автомобільного заводу – знаменитий «Запорожець», або навіть (вершина усіх споді-

вань!) тольяттінські «Жигулі». Ті, хто мав зв'язки у владних структурах чи торгівлі (по тодішньому – «блат»), могли розраховувати на високоякісні імпортні товари. Кількість і асортимент цих товарів розширився після зростання експорту за кордон нафти і газу, що забезпечили надходження «нафтодоларів». З огляду на радянські стандарти, тогочасне Запоріжжя можна було назвати «зразковою вітриною» радянського способу життя в Україні.

Але багатомільярдні доларові прибутки СРСР від експорту нафти і сировини, дозволивши на деякий час зняти соціальну напругу в суспільстві, водночас законсервували застарілу, неефективну радянську економічну модель, зорієнтовану на екстенсивні показники. У світі розгорнулася науково-технічна революція, яка вимагала структурних змін у промисловому виробництві, освоєння нової продукції і сучасних технологій, гнучких методів управління економікою, особистої зацікавленості в результатах своєї праці безпосередніх виробників, а «радянська герантократія» продовжувала орієнтуватися на традиційні галузі важкої промисловості, на застаріле обладнання й управляти «перевіченими» ще в сталінські часи адміністративно-командними методами.

Як наслідок, наприкінці 70-х років економіка краю «забуксувала». У 1985 р. регіон опинився серед чотирьох областей України, які за п'ятирічку не забезпечили запланованих темпів нарощування промислового виробництва. Зокрема, у кризовому стані опинилася чорна металургія, яка завжди була візитівкою Запоріжжя. Керівництво усіх рівнів – від обласного до союзного – із щораз більшим роздратуванням «розпикало» тих, кого свого часу ставило до керма підприємств і тривалий час підтримувало. Але кадрові «перетряски» не допомагали, бо причина кризи крилася не в низькій кваліфікації працівників металургійної галузі. Просто настав час розплати. Відновлене після війни обладнання металургійних заводів упродовж десятиліть нещадно експлуатувалося в ім'я досягнення обов'язкових для виконання планових показників. Діяв негласний принцип: «Сьогодні план, а далі – хоч потоп». Кошти, достатні для реконструкції й технічного переоснащення, не виділялися. Союзне керівництво у 60–80-х роках робило наголос на створенні нових підприємств металургійної промисловості в Російській Федерації, заводи ж Придніпров'я працювали, як тоді говорили, «на знос». Поглиблення негативних процесів прискорювала «рекордоманія». Державні завдання вимагали постійного зростання виробництва, і Запоріжжя ледь не щомісяця рапортувало про все нові світові рекорди зйому металу з квадратного метра площі поду печей. «Рекордів» досягали, порушуючи технології й правила експлуатації агрегатів. Як

наслідок, спрацьованість основних виробничих фондів металургійних підприємств на середину 80-х років складала 70 %.

Криза запорізької промисловості була пов'язана також з її односторонньою орієнтацією на потреби союзного центру. Більшість підприємств у Запоріжжі, особливо великих, прямо підпорядковувалася галузевим відомствам у Москві. Союзні міністерства організовували постачання всіх необхідним для виробництва матеріалів і забирали всю продукцію без урахування потреб регіону. Тому часто виходило так, що сировина і вихідні матеріали для виробництва привозилися з віддалених місць, тоді як логічніше було б використовувати місцеві ресурси. Але сусідні підприємства, що мали необхідну сировину і ресурси, підпорядковувалися іншим міністерствам. Така замкненість «по вертикалі» призводила до нераціональних витрат. Наприклад, трансформаторний завод у 1991 р. одержував з Росії 22,3 тисячі тон сталі і 5,7 тисяч тон алюмінію. І це в умовах, коли алюміній і сталь вироблялися на запорізьких металургійних заводах. Звичайно, метал, необхідний для трансформаторів, відрізнявся від асортименту продукції запорізьких металургійних заводів. Не підходила місцева продукція й автозаводу «Комунар», який ввозив 22,5 тисячі тон сталі з Росії, а також мелітопольському заводу автодвигунів, який також працював на російському прокаті й сталі. Але постає питання: чому не можна було доводити продукцію до необхідних стандартів на місцевих гігантах металургії? Це типова картина регіону, глибоко інтегрованого в загальносоюзну економіку, але з украй обмеженими внутрірегіональними зв'язками. Таким було господарство Запорізької області²³.

Як і в промисловості, у сільському господарстві Запорізької області в 1970–80-ті рр. швидко накопичувалися негаразди. Керівництво не мало обґрунтованої програми підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. На обговорення питання про відмову від колгоспно-радгоспної системи і повернення до приватної власності на землю було накладено суворе табу. Серед керівництва панувало спрощене переконання, що досить збільшити капіталовкладення в сільське господарство, і можна без будь-яких радикальних реформ забезпечити зростання колгоспного виробництва. Мільярди карбованців для розвитку сільського господарства віднайшли за рахунок відрахувань, отриманих від широкомасштабного експорту на Захід нафти і газу, так званих «нафтодоларів». Вони витрачалися на спорудження гігантських тваринницьких комплексів, птахофабрик, комбикормових заводів, зрошувальних систем,

²³ Див.: Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе. Минуле і сучасне в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009. С. 21–22.

поліпшення побутової сфери села, його освітніх і культурних закладів. Але очікуваного результату одержати не вдалося, виробництво продукції істотно не збільшилося. Колгоспна система вкотре продемонструвала свою повну неефективність. Чинник байдужості, пов'язаний з відсутністю почуття господаря, зводив нанівець, здавалося б, безпрограшні варіанти нарощування сільськогосподарського виробництва.

Не допомогли й екстраординарні заходи, зокрема, залучення до роботи на селі студентів, військових, робітників і службовців. *Не свою роботу* приїжджі виконували вкрай неякісно. До того ж, вони бачили, що багато вирощених і зібраних овочів не вивозили з полів: вони там і залишалася гнити, або їх розкрадали. Кращої ілюстрації безперспективності продовження експерименту із колгоспним виробництвом годі було й чекати.

У 1961 р. на XXII з'їзді КПРС обіцяла до 1980 р. побудувати в СРСР комунізм, що в масовій свідомості сприймався як суспільство загального благоденства, безкласова, позбавлена соціальних і національних конфліктів спільнота, яка реалізовуватиме принцип: «Від кожного за здібностями, кожному за його потребами». Насправді, до цього ідеалу на початку 80-х рр. було так само далеко, як і десятки років тому. Влада виявилася нездатною забезпечити суспільство навіть елементарним – продуктами харчування і товарами повсякденного вжитку. До 1980 р. Запоріжжя, яке постачалося за радянськими мірками досить пристойно, перетворилося на місто суцільних дефіцитів. Гостро бракувало м'ясних, молочних, рибних, кондитерських виробів, овочів, фруктів, іноді навіть хліба. У 1980 р. другий секретар ЦК КП України І. Соколов дорікав запорізькому керівництву: «У вас м'яса протягом останніх трьох місяців не купиш. Навіть макарони хапають люди». Дефіцитними стали не лише так звані «предмети розкоші» (автомобілі, вироби із золота, килими тощо), ціни на які часто підвищувалися, а й телевізори, будівельні матеріали, найпростіші промислові товари щоденного користування. Зарплати підвищувалися, а товарів більше, а головне – кращої якості, не випускалося. Те, що лежало на прилавках магазинів, не витримувало жодної критики. Так, відоме усім жителям міста «Запорізьке взуттєве об'єднання» щорічно випускало бракованої продукції на сотні тисяч карбованців. За цим показником із взуттєвими «змагалися» виробники магнітофонів Запоріжжя, пральних машин Мелітополя, косарок і жниварок Бердянська. Запитували не «де купити», а «де дістати»? У багатьох гроші осідали на ощадних книжках «до кращих часів», які так і не настали²⁴.

²⁴ Там само. С. 22–23.

Нераціональна концентрація на невеликій території потужних «брудних» підприємств важкої промисловості в умовах, коли спорудження об'єктів захисту довкілля фінансувалося за залишковим принципом, мала для області, й особливо для Запоріжжя, драматичні наслідки. Місто опинилося в центрі величезної напівсфери, яку утворювали потужні промислові викиди. Прилегли до промислової зони райони своїм сіро-бурим похмурим, неначе мертвим, ландшафтом нагадували пейзажі Місяця. Центр міста огортав сизий туман зі специфічним неприємним запахом. Нерідко очисні установки свідомо відключалися за наказом директорів, бо їх робота знижувала потужність основних виробничих агрегатів. Усе Запоріжжя знало: вночі на заводах газовловлювачі вимикають. Добре знало про це й керівництво області. Проте заходів не вживало, адже й саме було зацікавлене у виконанні планів. Цими планами ніхто не збирався жертвувати заради здоров'я громадян.

Зовні не змінювався Дніпро, але в районі Запоріжжя промислові підприємства перетворили його, по-суті, на стічну канаву. Свій «вне-сок» у забруднення Дніпра робили і комунальні служби. У 1978 р. через каналізацію лівобережної частини Запоріжжя в Дніпро без очищення потрапляло цілодобово 60 тис. кубометрів стоків. Але основний удар завдавався Дніпру через Балку Капустяну, якою протікала відома всім запоріжцям «Червона річка». Цілодобово цей потік доставляв у Дніпро півтори тисячі тон шламів, до 7 тон масел й нафтопродуктів. Вміст у воді Дніпра токсичних речовин – фенолів, ціанідів, нікелю – у десятки разів перевищував гранично допустимі норми.

Українці неосвічені в екологічному відношенні жителі міста (а про це завбачливо «потурбувалася» влада) не звертали уваги на забруднення довкілля, абсолютно не розуміючи загроз, що наростали з року в рік. Їх не інформували, наскільки небезпечно для здоров'я саме перебування в Запоріжжі. Ніхто не говорив про те, що в обласному центрі показники захворюваності мешканців набагато перевищували середньореспубліканські та загальносоюзні. Це було державною таємницею. Злочинном влади стало приховування інформації про губний вплив забруднення довкілля на репродуктивну функцію жителів Запоріжжя, про стан здоров'я дітей, показники захворюваності яких у місті були в 1,45 разів вищими від республіканських і в 1,31 разів – від союзних²⁵.

Ні компартія, ні підконтрольні їй засоби масової інформації не були спроможні приховати глибоку корозію радянського ладу, яка починалася з «верхів». Партійні зверхники декларували начебто при-
таманну радянському суспільству загальну рівність між людьми, але

²⁵ Там само. С. 24–25.

й самі вони, і їхні діти все більше віддалялися від більшості і жили, як тоді говорили, «при комунізмі». Показово, що в Запоріжжі довго не дозволяли демонструвати комедію Е. Рязанова «Гараж», у якій в дуже легкій формі констатувався очевидний факт поділу радянського суспільства на «чорних» і «білих».

Відбувався моральний занепад номенклатури й тих, хто забезпечував її благополуччя і охороняв. У Запоріжжі в цьому плані особливо «відзначилися» керівники торгівлі. Одна гучна справа змінювала іншу. Ледве встигли у 1985 р. засудити до ув'язнення керівників Орджонікідзевського районного (м. Запоріжжя) оптово-роздрібного комбінату, як така сама доля спіткала їхніх колег із Жовтневого району. Ще не пролунав вирок, як на початку 1986 р. порушили карну справу проти нового директора цієї поважної установи.

Розкладання «верхів» відбилося на моральному кліматі суспільства загалом. Масового характеру набули нехлюйство, лінощі та споживацтво. Спостерігаючи повсякденно корумпованість влади, і пересічні трудівники, і їхні безпосередні керівники несли з виробництва все, що «погано лежало». Власне, дрібні крадіжки були однією з характерних рис радянської командно-адміністративної економіки. Особливо багато «несли» із Запорізького, Мелітопольського і Бердянського м'ясокомбінатів, кондитерської та меблевої фабрик. Серед крадіїв були й начальники цехів, майстри, бригадири, рядові робітники. Відрізнялися вони лише обсягами краденого.

Зростала злочинність й серед молоді. Щорічно крадіжки, злісне хуліганство, розбійні напади тощо вчиняли учні профтехучилищ і старшокласники загальноосвітніх шкіл. Криміналізацію молоді провокував і алкоголізм, який ставав побутовим явищем. У 70-ті рр. швидко поширювалася наркоманія. У 1976 р. на обліку в обласному управлінні внутрішніх справ перебувало 860 осіб, що зловживали наркотиками. Але це лише вершина айсберга, адже статистика проявів наркоманії була далеко не повна.

Таким непривабливим виявився фінал 70-річного експерименту з побудови комуністичного суспільства і «формування нової людини» на Запорізькій землі.

Русифікація краю

На тлі глибокої кризи в останні десятиріччя існування Радянського Союзу посилювався процес русифікації Запорізької області. Прагнучи перетворити Південь України на частину російського етнічного простору, комуністи продовжували русифікаторську політику царських чиновників.

Зокрема, тривала започаткована ще царизмом переселенська політика. Існував план облаштування переселенців, виконання якого ретельно контролювали. Для мігрантів з інших регіонів Союзу в селах Запорізької області щорічно будували житлові будинки. Запрошення переселенців пояснювали гострим дефіцитом робочої сили, який відчувався в сільських районах області. Справді, дефіцит кадрів у надзвичайно неефективному колгоспному виробництві існував, але причина запрошення переселенців полягала в іншому. Адже паралельно з облаштуванням новоселів на території області відбувалося переселення запоріжців до Сибіру і на Далекий Схід. 1974 року відрепортували про виконання на 105 % річного плану переселення із Запорізької області до Забайкалля.

Переміщення населення з одного регіону СРСР до іншого було частиною стратегічного задуму – формування в СРСР нової спільноти людей – «радянського народу». Відбувалося це за допомогою російської мови, яка була проголошена мовою «міжнаціонального спілкування» народів СРСР. Відірвані від своїх історичних і національних коренів переселенці були, на переконання ідеологів КПРС, найкращим матеріалом для цього грандіозного соціального експерименту.

Ідеологічною підставою денаціоналізації українців була ідея розширення в Україні сфери вживання російської мови – «мови міжнаціонального спілкування радянських людей». У жовтні 1978 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалюють постанову «Про заходи щодо дальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках». У 70–80-х роках російська мова домінувала в кабінетах можновладців області.

У Запоріжжі напередодні проголошення незалежності існувала лише одна (із загальної кількості 101) школа з українською мовою викладання. У Мелітополі, Бердянську, Енергодарі також не залишилося україномовних шкіл; завершилося переведення на російську мову викладання усіх предметів у вищих навчальних закладах.

Викладачів російської мови і літератури прагнули перетворити на виконавців політики русифікації. Для цього серед них швидко збільшували компартійний прошарок. У 1979 р. у Шевченківському районі Запоріжжя членом КПРС став кожен четвертий учитель російської мови – небачено високий відсоток для педагогічних колективів. Це створювало умови для прискореного кар’єрного зростання цієї групи вчителів. Разом із викладачами історії і суспільствознавства вони стали основою партійного впливу в педагогічних колективах.

Короткий період «андропівщини» (за прізвиськом нового генсека ЦК КПРС, колишнього керівника КДБ Ю. Андропова, який обіймав

цю посаду після смерті Л. Брежнєва) ознаменувався новим витком русифікації. 26 травня 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Проводячи паралель з «валуївським указом» 1863 р., цю постанову назвали «андроповським указом». Партиїно-державне керівництво УРСР надзвичайно оперативно, уже 10 червня 1983 р., ухвалило власну таємну постанову «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. “Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік”». А через два тижні, 29 червня 1983 р., колегія Міністерства освіти УРСР затвердила «Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови школи в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах дошкільних і позашкільних установах республіки». Детально розписаний на 31 пункт документ мав гриф: «Не для преси. Для службового користування».

Через півтора року перший секретар ЦК КП України В. Щербицький прозвітував Москві: *«...Осуществлены конкретные меры, направленные на создание условий для повышение уровня преподавания и изучения русского языка – языка дружбы и братства народов СССР...»*.

У Запоріжжі до виконання «андроповського указу» поставилися вкрай відповідально. Уже в 1983 р. була встановлена 16-відсоткова надбавка до зарплати вчителям російської мови і літератури порівняно з викладачами української мови та літератури. Цей факт можна розглядати як пряме повернення до ганебної практики російського самодержавства, коли вчителі в українських губерніях одержували доплату за «обрусеніє края». Наступного року ухвалили нову постанову, відповідно до якої на вивчення російської мови виділялося додатково дві години на тиждень.

На виконання нових партійно-урядових постанов у Запоріжжі вжили власних, «додаткових» заходів. Через півтора року влада рапортувала про відкриття спецшкіл із поглибленим вивченням російської мови, створення 560 гуртків і 407 факультативів, а в Бердянському, Приморському й Приазовському районах – додаткових груп з вивчення російської мови. 514 кабінетів з цієї дисципліни обладнали найновішою на той час лінгафонною технікою.

Батьків заохочували писати заяви з проханням про звільнення їхніх дітей від вивчення «непотрібних» української мови та літератури, і багато з них охоче погоджувалися, посилаючись, зокрема, ...«на

стан здоров'я дітей». Як наслідок, в Україні виростало покоління, яке не просто не знало рідної мови, але нерідко й хизувалося цим.

Владна політика в мовній сфері була особливо підступною: усе було влаштовано так, щоб ініціаторами звільнення була не стільки влада, скільки батьки – росіяни, українці, болгари, євреї, білоруси, представники інших національностей. Такий сценарій став можливим тому, що в русифікаторську політику був «вмонтований» механізм самопідштовхування. «Саморусифікація» стимулювалася тими суспільними процесами, які свого часу спричинила примусова русифікація.

На практиці це мало такий вигляд. Освіта, зокрема вища і середня спеціальна, стала в другій половині ХХ століття найважливішою передумовою успішного просування службовими сходами, у широкому сенсі – потужним чинником соціальної мобільності. За тодішніх умов у регіоні знання української мови не давало дітям жодних додаткових шансів у житті. З урахуванням перевантаженості шкільної програми і майбутніх вступних іспитів до інституту чи університету, на які орієнтувалася більшість випускників міських шкіл, було «доцільніше» використати години, що вивільнялися після відмови від вивчення української мови, для вивчення «потрібних» предметів. Адже викладалися вони російською мовою, якою, до речі, як правило, проводилися і вступні іспити. Тому батьки й писали заяви про звільнення. Щодо партноменклатурників, то, як колись прокуратор Іудеї Понтій Пілат, з мовчазної згоди якого повели на Голгофу Ісуса Христа, вони «умивали руки».

Саме на вступних іспитах виявлялася житейська «мудрість» авторів заяв про відмову вивчати українську мову. Можливо, саме це допомогло їхнім дітям стати студентами і в майбутньому влаштуватися в житті.

За таких умов тисячі українських талантів виявилися не затребуваними суспільством. Ще в 60-ті роки ХХ століття дисидент Іван Дзюба в книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація», яка довго поширювалася у «самвидаві» і стала доступною масовому читачеві лише 1990 року, навів беззаперечні дані: «По УРСР в обрахунку на 1000 українського населення припадає 8 студентів, а на 1000 російського населення 18, тобто понад удвоє більше»²⁶. Статистика показує, що відсоток українців у вищих навчальних закладах Запорізької області (за винятком Мелітопольського інституту механізації сільського господарства і деяких факультетів педінститутів, де існувала спеціальна квота на вихідців із села) був нижчим, ніж їх частка в складі населення області. Незважаючи на задекларовані партією і державою ідеї рівності усіх у

²⁶ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? *Вітчизна*. 1990. № 6. С. 156.

праві на здобуття освіти, у реальному житті існувала слабо прихована дискримінація українськомовного населення.

Відстаючи на старті життєвого шляху, українці були приречені весь час «доганяти», або назавжди залишатися на нижніх щаблях соціальної драбини. Якщо хтось у цих умовах зумів «вириватися наверх», то лише завдяки додатковим зусиллям і самообмеженню в інших сферах життя. Але, як правило, це були винятки, що лише підкреслювали загальну тенденцію: українськомовні діти мали гірші умови для самореалізації в освіті, а в майбутньому – нижчий соціально-культурний статус. За даними демографічного перепису 1979 р., лише 57 українців (у розрахунку на 1000 працюючих) мали вищу і незакінчену вищу освіту, тоді як цей показник серед росіян в Україні становив 115, євреїв – 322, білорусів – 77. Середню і середню спеціальну освіту мали 172 українці і 367 росіян, 450 євреїв, 310 білорусів. Щодо неповної середньої і початкової освіти, то тут українці тримали сумнівну «пальму лідерства»: на тисячу працюючих – 561 українець, 463 росіянина, 207 євреїв і 536 білорусів²⁷.

Отже, українці опинилися в невідгдних, порівняно з росіянами чи зросійщеними українцями, життєвих умовах. Тим, хто хотів уникнути цієї дискримінації, пропонувався простий і ефективний вихід: якнайшвидше відмовитися від рідної мови і культури, злитися з російськомовним середовищем.

Підсумки русифікаційних процесів у регіоні за роки комуністичного правління підбив Всесоюзний перепис населення 1989 року. Його результати по Запорізькій області наведено порівняно з відповідними даними за 1959 рік²⁸. (Див. табл. 1).

Таблиця 1

Національність	1959		1989	
	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %
Українці	999 425	68,27	1 308 038	63,07
Росіяни	379 149	25,9	664 085	32,02
Болгари	365 98	2,5	34 633	1,67
Білоруси	9692	0,66	18 359	0,89
Євреї	20 811	1,42	14 361	0,69

²⁷ Див.: Тученко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... Минувле і сучасність в документах та свідченнях очевидців. Запоріжжя, 2009. С. 28.

²⁸ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник. Київ, 2001; Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи 1989 г.). Запорожье, 1991. С. 126.

Переписи зафіксували швидке скорочення питомої ваги українців у складі населення регіону і відповідне зростання відсотку росіян. Якщо 1959 р. українці складали 68,3 %, а росіяни – 25,9 % населення області, то 1989 р., відповідно, 63,1 % і 32,0 %. Частково це збільшення було викликано міграцією росіян до області і трохи вищим рівнем народжуваності в російських сім'ях. Але більшою мірою цей результат спричинений відмовою від власної національності: частина українців під час переписів називали себе росіянами. Унаслідок цього кількість жителів області, які ідентифікували себе як росіяни, за 30 років зростає з 379,1 тис. до 664,1 тис. осіб, тобто майже на 75 %. Зростала також частка в складі населення області білорусів. Чисельність болгар і євреїв, навпаки, зменшувалася.

Перепис виявив ще одну тенденцію: стрімке зростання в Запорізькій області чисельності і питомої ваги в складі населення тих українців (і представників інших національностей), що почали вважати рідною мовою російську. Цю тенденцію ілюструє таблиця 2.

Таблиця 2

	Кількість осіб, які вважають рідною мовою (у % до чисельності осіб кожної національності)					
	Мову своєї національності		Мову не своєї національності			
			українську		російську	
	1979	1989	1979	1989	1979	1989
Усе населення	82,7	81,9	1,8	2,0	24,1	25,5
зокрема:						
українці	79,5	77,0	-	-	20,5	23,0
росіяни	98,5	98,3	1,5	1,7	-	-
болгари	28,0	48,0	2,1	2,4	69,9	49,4
білоруси	31,5	31,1	6,7	6,8	61,8	62,0
євреї	4,5	4,7	1,1	1,2	94,4	94,1

Отже, у січні 1989 року українську мову своєю рідною вже не вважали 23 % українців області. Як на рідну, вони вказали на російську. Протягом 1979–1989 років кількість і частка таких серед українців збільшилася. Серед інших національностей області, дані про яких наведено в таблиці 2, російська мова (як рідна) взагалі домінувала. Щодо росіян, які потрапляли до регіону в українськомовне серед-

овище, то 1989 року лише 1,7 % їх загальної кількості вважали своєю рідною мовою українську.

Динаміка цих процесів у різних районах області істотно відрізнялася. Матеріали, наведені в таблиці 3, свідчать, що тон русифікаторським процесам у середовищі українців задавали великі міста області – Мелітополь, Бердянськ, Енергодар і обласний центр. У Запоріжжі українці становили 61,3 %, а російську мову рідною назвали 31,8 %²⁹. У цих чотирьох містах проживала переважна більшість населення області – 60 %.

На прикладі сільських районів привертає увагу закономірність: чим більше на їхній території проживало українців і менше росіян (і представників інших національностей), тим менше тут було українців, які вважали своєю рідною мовою російську. Найбільш русифікованими на рубежі 80–90-х років ХХ ст. виявилися південні райони області – Приморський, Якимівський, Приазовський, Кам'янсько-Дніпровський і Мелітопольський. У цих сільських районах, де відсоток росіян, болгар та інших національних меншин наближався до 50, близько 25 % всіх українців назвали російську мову рідною.

Таблиця 3

Адміністративно-територіальна одиниця	У % до загальної кількості 1989 р.		
	Українці	у їх складі	
		російсько-мовні	росіяни
Сільські райони області			
Гуляйпільський	91,4	1,1	7,1
Пологівський	90, 3	1,2	8,2
Новомиколаївський	89, 6	1,0	9,1
Чернігівський	89, 1	1,0	8,6
Оріхівський	86, 9	1,8	11,6
Куйбишевський	82, 1	2,3	14,1
Токмацький	80,6	1,5	16,4
Вільнянський	79,5	2,3	18,2
Запорізький	78,0	2,5	19,4
Бердянський	72,6	7,5	16,6

²⁹ Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Запорожье, 1991. С. 140, 146.

Адміністративно-територіальна одиниця	У % до загальної кількості 1989 р.		
	Українці	у їх складі	
		російсько-мовні	росіяни
Василівський	69,8	10,3	27,6
Веселівський	68,8	10,5	28,6
Михайлівський	66,6	9,7	30,3
Мелітопольський	54,8	26,2	39,9
К.-Дніпровський	53,7	11,6	44,2
Приазовський	50,8	21,2	30,0
Якимівський	50,0	24,8	44,1
Приморський	48,0	25,1	22,8
Міста області			
Токмак	74, 5	9,0	22,9
Запоріжжя	61,3	32,8	34,2
Енергодар	52,4	36,4	44,2
Мелітополь	44,8	48,2	48,3
Бердянськ	46,5	46,0	46,6
Усього по області	63,1	23,0	32,0

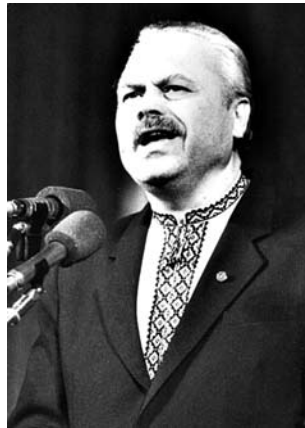
Дані таблиць 2 і 3 яскраво окреслюють головний вектор, за яким відбувалась взаємодія культур і мов у регіоні, – тотальна русифікація. Багатьом, хто ознайомився із результатами переписів 1979 і 1989 років, здавалося, що цей процес набув незворотного характеру.

Деякі автори вважають, що дані про українців, які вважали своєю рідною мовою російську, навіть надто занижені: насправді російськомовних українців (так званих «русофонів») у регіоні було значно більше. Навіть українськомовні українці, добре знаючи російську мову і, перебуваючи у російськомовному середовищі – студентських аудиторіях, школах, на роботі, у транспорті, магазинах тощо, змушені були спілкуватися, як правило, російською мовою. Як наслідок, українську мову в Запоріжжі, констатував у грудні 1988 року в одному із своїх публічних виступів декан філологічного факультету Запорізького університету проф. В. Чабаненко, «можна почути лише вдома на кухні, у місцевому відділенні Спілки письменників України і на філологічному факультеті університету»³⁰.

³⁰ Чабаненко В. Стенограма диспуту за романом Олеся Гончара «Собор» у Запорізькому педінституті

Позбавляючи українців рідної мови, режим водночас робив усе, щоб знівелювати їхню історичну пам'ять. Керівництво області свідомо погодилося на ліквідацію надбань недавнього минулого, зокрема прийнятого в середині 60-х років урядового рішення про увічнення козацького минулого України.

Згідно з цим рішенням територія острова Хортиця оголошувалася державним історико-культурним заповідником. На острові планувалося закласти тематичний садово-декоративний парк, спорудити музейний комплекс із п'ятьма діорамами й художніми полотнами на тему козацької історії. Передбачалося встановити бронзову скульптурну композицію «Козаки на чатах», відродити будівлі, які б відображали умови життя і навчання бойовому мистецтву козаків, спорудити десятки пам'ятних знаків про найважливіші події з історії Запорозької Січі. Це був унікальний шанс перетворити Запоріжжя на центр популяризації історії українського козацтва й один із найважливіших культурних осередків України взагалі.

В. Чабаненко

Остаточно план комплексу затвердили 1970 р., і протягом наступних двох років кипіли будівельні роботи. Але невдовзі розгорнувся новий етап русифікації, закамуфльований під «боротьбу з українським буржуазним націоналізмом», і майбутнє заповідника опинилося під загрозою. 1968 р. в Запоріжжі, як і в решті міст Наддніпрянщини, розгорнулася кампанія цькування О. Гончара за його роман «Собор». Цей видатний твір української літератури з величезним ентузіазмом був сприйнятий у колах української інтелігенції, зокрема в Запорізькому краї. Образ Собору постав як символ духовної сили і безсмертя українства. Але для місцевої партноменклатури він пролунав як звинувачувальний вирок. Особливо образив їхнє самолюбство образ номенклатурного пристосованця, «безбатченка і юшкоїда» Володьки Лободи, у якому багато хто впізнав себе. Партійні чиновники гуртом накинулися на письменника, звинувачуючи його в занепадництві, ідеалізації старовини, у відході від історичної правди, урешті-решт, від соціалістичного реалізму. У кампанію шельмування О. Гончара місцеві партійні бонзи прагнули втягнути вчених-літературознавців. У квітні 1968 р. у Запорізькому педінституті

2 квітня 1968 року. *Моя гончаріана*. Запоріжжя, 2007. С. 58–75.

за участі членів парткому і невідомого молодика з військовою поставою, який відрекомендувався «представителем обкома комсомола» (присутні сприйняли його як кадебіста), відбувся диспут за романом «Собор»³¹. Однак запорізька інтелігенція, зокрема викладачі кафедри української літератури педагогічного інституту, яким доручили обговорити (і засудити!) роман, відмовилися цюкувати Олесь Гончара.

Про реакцію на роман у своєму щоденнику письменник заношував: «...Все наше Подніпров'я, нещадно зрусіфіковане, задушене, стероризоване, раз у раз заявляло про себе протестами і воїстиною мужніми вчинками. В цьому я пересвідчився ще раз під час "соборної історії"»³².

Несподівана (для влади) реакція на «Собор» розгнівила владу, зокрема, «хазяїна» Запорізької області, першого секретаря обкому М. Всеволожського. У результаті, дехто з прихильників творчості О. Гончара втратив роботу і став об'єктом переслідувань. Серед них був молодий викладач педінституту В. А. Чабаненко, який пізніше став відомим ученим-філологом³³.

У такій задушливій громадсько-політичній атмосфері на початку 70-х років роботи в заповідному комплексі на о. Хортиці припинилися. Новозбудований музей козацької слави перепрофілювали в музей історії м. Запоріжжя. Справжньому шельмуванню піддали одного з ентузіастів та ініціаторів проекту – заступника голови Запорізького облвиконкому М. Киценка. Місцеві можновладці з великодержавним проросійським душком ще в 1970 р. знайшли «серйозні викривлення й помилки» в його брошурі «Запоріжжя в бурях революцій». Виконуючи замовлення обкому партії, місцеві «знавці історії» звинуватили М. Киценка в «недооцінці ролі Леніна» (!?) в історії нашого краю. У першій половині 70-х років бюро Запорізького обкому партії тричі розглядало цю та іншу – «Хортиця в героїці і легендах», – книжки М. Киценка. Бюро констатувало, що автор «сповзає на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відходить від класових позицій». Було вирішено вилучити книжки з книжкових магазинів та бібліотек області³⁴. Талановитого літератора, історика, патріота української землі спішно перевели на малозначущу посаду, а згодом відправили на пенсію.

³¹ Чабаненко В. Стенограма диспуту за романом Олесь Гончара «Собор» у Запорізькому педінституті 12 квітня 1968 року. *Моя гончаріана*. Запоріжжя, 2007. С. 58–75.

³² Гончар О. *Щоденники*. Київ, 2004. Т. 3: 1984–1995. С. 403.

³³ Див.: Кушніренко Іван. Віктор Антонович Чабаненко // *Сага про справжніх*. (Літературний редактор О. Стадніченко). Запоріжжя, 2024. С. 26–45.

³⁴ Кириченко С. Посмертний лауреат. *Краєзнавство*. 1993. № 1. С. 25–27.

Вулиці й площі населених пунктів нагадували тільки про радянський, а не про козацький період історії. Лише на одній окраїні обласного центру були увічнінені імена відомих діячів минулого України. Це Верхня Хортиця, де є вулиці Байди, Палія, Трясила, Наливайка, Іскри, Кочубея, Тараса Бульби, Сковороди. Але це виняток, який має пояснення. Коли в 1969 р. селище Верхня Хортиця увійшло до меж Запоріжжя, виявилось, що більшість вулиць селища має «тезок» у місті. Із 130 вулиць довелося тоді перейменувати 101. Місцеві патріоти скористалися залишками хрущовської «відлиги», щоб хоч невелика частина перейменованих вулиць цього селища набула національного українського забарвлення. Упродовж наступних десятиліть всі нові вулиці міста діставали назви, що підкреслювали їхній суто радянський характер. Лише наприкінці 80-х рр. у Запоріжжі з'явилися вулиці Петра Дорошенка і Петра Калнишевського³⁵.

Унаслідок цілеспрямованої політики місцевого компартійного керівництва було створене історико-культурне середовище, яке ніяк не нагадувало про історичне минуле, зокрема, про національно-визвольну боротьбу українського народу, а слугувало закріпленню в історичній пам'яті радянських міфів і стереотипів. Так, головний проспект обласного центру називався іменем Леніна. Він закінчувався площею Леніна, на якій стояв пам'ятник Леніну. Пам'ятник вказував рукою на Дніпрогес, якому ще в 30-х рр. присвоїли ім'я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім'я Леніна. На озері був острів Леніна. Нарешті, одному з районів Запоріжжя також присвоєно ім'я Леніна. І це притому, що Ленін ніколи не відвідував не лише Запоріжжя, а й Україну взагалі. Водночас радянська влада так і не спромоглася гідно увічнити пам'ять Т. Г. Шевченка, який свого часу побував у Запоріжжі і присвятив його минулому багато своїх безсмертних творів.

Діяльність осередків «високої культури», зокрема запорізьких театрів, також була спрямована на радянізацію і комунізацію свідомості глядачів, денаціоналізацію неросійської їх частини. Якщо й починали говорити про національні особливості, то винятково в контексті так званої «дружби народів» і формування «нової історичної спільноти людей – радянського народу». Наприкінці 70-х років у місті широко рекламувалася вистава «Правда пам'яті». Прообраз головного героя – Л. Брежнев, який після закінчення Другої світової війни деякий час був секретарем місцевого обкому партії. За вказівкою обкому партії зал драмтеатру ім. М. Щорса заповнювали цілі колективи на чолі з керівниками. Водночас глядачі інколи самі перетворювалися

³⁵ Вілінов Ю. На шляхах від порогів до синіх морів. Запоріжжя, 2005. С. 95.

на учасників комічного ідеологічного фарсу: під час спектаклю зал за ініціативою одного чи кількох екзальтованих глядачів, стоячи, тривалою овацією вітав актора – виконавця ролі Л. Брежньова. Спливали довгі хвилини, усі поглядали один на одного, і ніхто не наважувався зупинитися першим.

Подібні спектаклі не приваблювали глядачів. Квитки на них у примусовому порядку розповсюджувалися на підприємствах і в установах, хоча їхні власники не поспішали до театру. У 70-ті роки причину цього партійні чиновники вбачали в «малозрозумій», з погляду зросійщеного глядача, українській мові акторів. Перейшли на російську, але ситуація не змінилася. Так було й у філармонії. У 1985 р. на обласній партконференції головний режисер Запорізького драмтеатру О. Король гірко констатував: *«У концертному залі філармонії аншлаги – явище таке ж рідкісне, як затемнення сонця... Те ж і в нашому театрі. Металурги і будівельники просили спектакль про них – театр поставив. А в результаті? І «Сталевари», і «Правда пам'яті» тихо й мирно померли при порожніх і темних глядацьких залах».*

Феномен «Порожнього і темного глядацького залу» свідчив, серед іншого, що без зарплати залишаються актори й адміністративно-обслуговуючий персонал закладів культури. Дотації з бюджету були невеликі і не рятували становище. Тому змушені були запрошувати популярних, хоча й небажаних для партійної верхівки виконавців, які б забезпечували належний касовий збір. Так було наприкінці квітня 1978 року, коли на гастролі до Запоріжжя запросили Володимира Висоцького. В області було безліч прихильників таланту цього видатного барда. Організатори гастролей підраховували, що декілька його концертів забезпечать зарплату на декілька місяців для колективу драмтеатру і філармонії, Палацу спорту «Юність» і БК трансформаторного заводу, де планувалися виступи. Але необхідно було узгодити з обкомом партії, а персонально – з «головним ідеологом» області, секретарем обкому В. І. Петрикіним. Його довго умовляли, і головним аргументом виявилася проблема з виплатами зарплати напередодні першотравневих свят. Врешті-решт, партократ змушений був погодитися. Всього за чотири дні було проведено понад десяти концертів. Перший концерт відвідав «сам» В. Петрикін (чого раніше він ніколи не робив), але після цього заборонив виступ у Запоріжжі, запланований на 1 травня: «...Этот босяк сорвет нам первомайскую демонстрацию». Запорізькі організатори гастролей запропонували виступ в одному з райцентрів області. На пересторогу Висоцького,

що за цей концерт їх *«также будут бить»*, актора заспокоїли: *«Но не до смерти же...»*³⁶.

Після гастролів В. Висоцького влада зафіксувала спалах в Запоріжжі інтересу до життя і творчості популярного барда, якого сприймали як опозиціонера. З обласної публічної бібліотеки до обкому партії була затребувана єдина книжка В. Висоцького *«Нерв»*. Через декілька тижнів її повернули з резолюцією: *«Не видавати»*. Куратори студентських академгруп одержали наказ відвідати гуртожитки, провести «виховні бесіди», вилучити касети з записами пісень В. Висоцького і ілюстрації з його зображенням.

Кризу офіційної культури особливо гостро відчувала інтелігенція краю. Були спроби створити альтернативне культурне середовище, не залежне від владних структур. Зокрема, при переповнених аудиторіях відбувалися засідання самодіяльного кіноклубу «Восхождение», на яких обговорювалися сучасні естетичні та філософські тенденції у вітчизняному й зарубіжному кіно. Молодь відкидала партійно-комсомольський офіціоз і самоізолювалася у власній «субкультурі» (різні прояви духовного «андеграунду» – рок-музика, поп-арт, прослуховування записів В. Висоцького, В. Токарева, М. Шуфутинського та інших «небажаних» з погляду офіціозу бардів). Серед усіх верств населення поширювалися анекдоти – від вульгарних, сороміцьких до рафінованих політичних. Нарешті, масовим було прослуховування зарубіжних «радіоголосів», які перетворилися чи не в головне джерело альтернативної інформації про події в СРСР і за кордоном.

Опір комуністичному режиму в регіоні

Незадоволення існуючим режимом інколи проривалися на поверхню політичного життя. На це влада реагувала звичним засобом – репресіями. Після смерті Сталіна та «розвінчання» культу його особи політичні переслідування в області не припинилися. Наведемо кілька прикладів.

У 1978 р. російська дисидентка Л. Алексєєва в монографії «Истории инакомыслия в СССР» подала інформацію про розгромлені владою опозиційні організації, які діяли в Україні в 60–70-ті роки. Серед них називалася і мелітопольська підпільна організа-

³⁶ Див.: Владимир Высоцкий был с концертами в Запорожье в 1978 году // <https://topnews.zp.ua/other/2020/01/25/189613.html/>; Акбаш Роман. Как Высоцкий гостил в Запорожье // [Medium.com/retrozp/как-высоцкий-гостил-в-запорожье-4886fefd4ca](https://medium.com/retrozp/как-высоцкий-гостил-в-запорожье-4886fefd4ca); Воловик В. І. Время выбрало нас. Кн. 4. Блажен, кто верует. Запорожье, 2004. С. 215–216.

ція³⁷. Цей епізод в історії регіону не міг не зацікавити вітчизняних дослідників³⁸.

... Почалося з листівок і плакатів, які з власної ініціативи вирішили поширювати Валерій Ринковенко і Юрій Покрасенко – давні друзі, що свого часу сиділи за однією партою в школі, а згодом працювали на Мелітопольському моторному заводі. *«В школі учили одному, а в житті оказалось все по-другому»*, – мотивував Ю. Покрасенко своє незадоволення існуючими в країні порядками. У листівках і плакатах, як кваліфікувало слідство, «опорочивались завоевания Октябрьской революции», «содержалась клевета на советскую Конституцию и советскую демократию..., на условия жизни трудящихся в СССР» та містилися інші матеріали «антисоветского содержания». Спочатку листівки писав тушшю Ю. Покрасенко, який мав відповідні професійні навички. Слідство зафіксувало факти поширення рукописних листівок у 1960 р. (у вересні, жовтні, 7 листопада, 3 грудня) і плакатів (17 січня 1961 р.). У березні 1961 р. було виявлено 10 розклеєних листівок, а наступного місяця – у квітні, вже 30 листівок.

Визначаючи статус мелітопольського підпілля, дослідники послуговуються двома термінами «група» й «організація». У вироку Запорізького обласного суду поняття «група» не використовується: суд чітко кваліфікує підпільників як «організацію»³⁹.

Початок діяльності мелітопольської підпільної організації був покладений навесні 1961 р., коли відбулася зустріч Володимира Савченка, підручного стругальника Новокраматорського машинобудівного заводу, уродженця смт Якимівка Запорізької області, з Валерієм Ринковенком. Під час зустрічі відбулася, як це кваліфікував суд, домовленість про *«создание нелегальной антисоветской организации для проведения организованной борьбы против существующего в СССР общественного и государственного строя»*. Крім Савченка і Ринковенка, до цієї організації незабаром увійшов і Покрасенко.

Протягом травня 1961 р. до складу організації були включені Пресняков, Єременко, Воробйов, Чернишов і Надтока. Надалі робота із залучення до організації однодумців продовжувалася, зокрема в Краматорську, Бердянську, Запоріжжі й навіть у Москві.

³⁷ Наводимо за перевиданням: Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Москва, 2006. С. 10.

³⁸ Див.: Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х 80-ті рр. XX ст.). Київ, 2000. С. 119; Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе. Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009. С. 36–40.

³⁹ Вирок судової колегії з кримінальних справ Запорізького обласного суду у справі шести звинувачених в антирадянській діяльності (ст. 62, 64 КК УРСР) – В. Савченка, О. Воробйова, Ю. Покрасенка, В. Ринковенка, В. Чернишова і Б. Надтоки. 16 липня 1962 р. *Архів автора*.

Головним напрямом практичної діяльності була пропаганда. У серпні 1961 р. Ю. Покрасенко і В. Ринковенко виготовили гумовий шрифт, за допомогою якого вдалося значно збільшити наклад листівок. Факти їх поширення в Мелітополі зафіксовані у вересні і жовтні, а в грудні – у Мелітополі й на центральному залізничному вокзалі Запоріжжя. Для збільшення тиражів намагалися придбати геткограф.

В. Ринковенко, Ю. Покрасенко і Б. Надтока обговорювали питання про використання для поширення інформації радіопередавального пристрою, виготовленого Надтокою. У вирокі Запорізького обласного суду зазначено, що «Ринковенко и Надтока в квартире Ринковенко испытali изготовленное Надтокой приспособление, позволяющее вести передачи в радиотрансляционную сеть городского радиоузла»⁴⁰.

Слідство встановило, що в розпорядженні мелітопольської групи був пістолет «Браунінг» з одним патроном, який незаконно придбав В. Савченко і передав В. Ринковенку і Ю. Покрасенку. Зброя, як зазначено у вирокі, зберігалася «для оказания сопротивления в случае задержания при распространении листовок».

Члени підпільної організації засвоювали навички конспірації, кожен мав псевдонім, листування велося через одну особу, а його зміст мав умовний характер.

Серед членів організації йшлося про чітке формулювання цілей і методів боротьби. Володимир Савченко, як керівник організації намагався, виробити її програму і статут. Пропонувалася назва нової структури – «Организация рабочих и крестьян» (ОРИК).

Привертає увагу той факт, що мелітопольська група складалася з молодих робітників віком 19–22 роки. Нагадаємо, що саме робітничий клас комуністичний режим вважав головною опорою радянської влади.

На пошуки підпільників були спрямовані найбільш кваліфіковані сили КДБ області. Урешті-решт, організацію викрили. Був закритий суд, який виніс вирок: В. Савченка, В. Ринковенка і Ю. Покрасенка засудити за антирадянську діяльність (ст. 62; 64 КК УРСР) на 6 років позбавлення волі, О. Воробйова і В. Чернишова – на 4 роки і 6 місяців, Б. Надтока – на 3 роки. Усіх відправили відбувати покарання у виправно-трудовах таборах посиленого режиму.

Випадки опору владі в Запорізькій області траплялися і надалі. Так, 10 лютого 1969 р. спробу самоспалення перед Київським держунівер-

⁴⁰ Вирок судової колегії з кримінальних справ Запорізького обласного суду у справі шестизвинувачених в антирадянській діяльності (ст. 62, 64 КК УРСР) – В. Савченка, О. Воробйова, Ю. Покрасенка, В. Ринковенка, В. Чернишова і Б. Надтока. 16 липня 1962 р. *Архів автора*.

ситетом здійснив уродженець і мешканець с. Осипенкове Бердянського району Микола Бериславський. Лише втручання міліції і працівників КДБ завадило йому зробити це. Під час затримання Бериславського були вилучені транспаранти з написами, які він демонстрував перехожим, викладачам і студентам КДУ: «Свободу діячам української культури!», «Мова – це існування нації. Борітеся за законне право української мови!»⁴¹.

Ще один факт. 1984 р. за ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда») за «націоналістичну діяльність» у Запоріжжі був покараний радіоінженер Остренко⁴².

Особливо уважно влада контролювала настрої в студентському середовищі. Крім партійних і комсомольських комітетів, за студентами стежив Комітет держбезпеки, який мав штатних кураторів у кожному вищому навчальному закладі й мережу агентів в академгрупах, гуртожитках, місцях відпочинку студентів. Інформація про «неблагонадійних» ретельно аналізувалася і на певному етапі їй давали «хід». Інколи обмежувалися «профілактичними» бесідами, вимогами «каяття» і пропозиціями співробітництва, інколи доходило до відрахування.

У січні 1980 року за «поширення антирадянських настроїв» був відрахований студент другого курсу історичного факультету Запорізького педінституту Сергій Айбабін⁴³. На факультет Сергій вступив, маючи робітничий стаж, – працював на хлібозаводі. Він дуже швидко виявив себе як начитаний і працьовитий студент, складав сесії на «відмінно» і одержував підвищену стипендію. Але існували дві обставини, які його виділяли навіть серед відмінників. По-перше, Айбабін не був комсомольцем, що на історичному факультеті – «кузні ідеологічних кадрів», було нечуваним явищем, а, по-друге, на лекціях і семінарах з історії КПРС висловлював власну думку, яка суперечило офіційній історико-партійній «науці». Невдовзі про це стало відомо «відповідним органам». Почалися бесіди з попередженням, цькування, погрози. Урешті-решт, Айбабіна відрахували.

Наприкінці 1985 р. був виключений із Запорізького медичного інституту студент 5 курсу Таджикин Саїдов, громадянин СРСР, лезгин за національністю. У довідці обкому зазначається, що *«бывший студент мединститута Саидов Т. Ф., беспартийный, попал под влияние зарубежной радиопропаганды, допускал политически вредные суждения,*

⁴¹ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ, 2000. С. 110.

⁴² Вести из СССР. Права человека: В 5 т. Мюнхен; Брюссель, 1989. Т. 3. С. 119.

⁴³ Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія рідного краю. 11 клас. Запоріжжя, 2006. С. 115.

охаивал советскую избирательную систему, средства массовой информации, преклонялся перед западным образом жизни»⁴⁴.

Ця подія цікава тим, що відбувалася на початку горбачовських реформ, але за суто брежнєвським сценарієм.

Усе почалося з того, що п'ятикурсника лікувального факультету медінституту Т. Саїдова викликали до деканату, де на нього чекав секретар парткому А. Шульга. Він повідомив, що за антирадянські погляди його буде виключено з інституту і порадив Таджикину стати звичайним робітником. Через кілька днів партком за «порадою» кураторів з КДБ скликав загальні збори інституту, де обговорювалася «справа» Саїдова. Підготувалися добре. Секретар виклав ксе, що КДБ ретельно збирав на старшокурсника п'ять років. Виявляється, вже на першому курсі Таджикин переконував однокурсників: «В Европе и Америке люди живут значительно лучше, чем в СССР»; на другому – він купив радіоприймач «для прослушивания зарубежных радиостанций», потім вирішив поглиблено вивчати іноземну мову, щоб «свободно читать наших классовых врагов на их языке». Далі – гірше. Уже старшокурсником, працюючи у вільний від навчання час на місцевому швейному об'єднанні, Саїдов «допускал идейно вредные высказывания, порочащие партию и правительство». З погляду партійного керівництва, цього було більше ніж достатньо для виключення. Однак, наївний студент так і не зрозумів, чому ж йому не дають можливості довчитися в інституті. «А что я сделал?», – спантеличено запитав він. Присутній на зборах офіцер КДБ добре знав, що навіть радянські закони не передбачають покарання за переконання. Покарання передбачалося за конкретні дії. Тому запитання Саїдова було цілком доречне. Але партія і КДБ мали багаторічний досвід маніпулювання радянським законодавством. Рішення загальних зборів дозволяло проігнорувати закон. Воля колективу оголошувалася вищою за формально-юридичні норми. Тому кадебіст залишався спокійним. Він навіть дозволив собі «пожартувати»: «*Вы выдали нашим врагам секреты мирового пролетариата*» (!??). Цікаво, що цей відвертий глум аудиторія сприйняла мовчки. Жоден із присутніх студентів і викладачів не наважився на голос протесту. Про це колективу повідомила наступного дня інститутська багатотиражка⁴⁵.

В історичних дослідженнях зафіксовано також зростання невдоволення і посилення еміграційних настроїв у середовищі місцевої єврейської громади і німецького населення. Переконавшись у немож-

⁴⁴ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. 102. Оп. 30. Спр. 426. Арк. 17.

⁴⁵ Баранов В. Секреты пролетариата. *Экспресс-Хроника*. 1999. 3 липня.

ливості національного відродження в межах СРСР, представники цих громад масово подавали заяви на виїзд до Ізраїлю і ФРН. Але багатьом із них влада, часто через суб'єктивні причини, відмовляла. Наприкінці 70-х років кількість відхилених заяв євреїв по Запорізькій області складала 48 %⁴⁶.

Одночасно посилюється прагнення кримських татар, виселених під час Другої світової війни до Середньої Азії, повернутися на історичну батьківщину. Оскільки влада перешкождала їх розселенню на території Кримського півострова, дехто з них тимчасово осідав у південних материкових областях України, зокрема, Запорізькій, домагаючись права на розселення в Криму. Тут вони потрапляли під контроль правоохоронних органів, особливо КДБ, який вдавався до найпідступніших дій, щоб примусити їх виїхати за межі України. Однією з перших кримінальних справ, порушених на території України проти кримських татар за політичними статтями, стала справа активістів кримськотатарського національного руху Ескандера Куртумекатова, Ібазера Холікова та Регаєта Рамазанова, прийнята у провадження Управлінням КДБ по Запорізькій області. Їх звинувачували в розповсюдженні наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський суспільний лад, виготовленні та поширенні антирадянських документів, участі в націоналістичних зборищах. У листопаді 1973 р. Запорізький обласний суд засудив усіх трьох до двох років позбавлення волі у виправно-трудовай колонії загального режиму⁴⁷. Але такі розправи, звичайно, не могли зупинити прагнення кримських татар повернутися на землю предків.

Атеїстичне радянське керівництво тримало курс на обмеження релігійних конфесій, переслідуючи їх клір і вірян. Зокрема, під фактичною забороною опинилася релігійна община п'ятидесятників. Це викликало поширення в їхньому середовищі еміграційних настроїв. Зокрема, у 1977 р. заяви на виїзд із СРСР з релігійних мотивів у Запорізькій області подала 21 родина (98 осіб)⁴⁸.

Глухе невдоволення в суспільстві викликала і афганська авантюра радянського керівництва, особливо, коли вона обернулася трунами, що стали прибувати на запорізьку землю. Інколи це невдоволення проривалося на поверхню. Восени 1987 р. оголосив голодування на

⁴⁶ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ, 2000. С. 364.

⁴⁷ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ, 2000. С. 338.

⁴⁸ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ, 2000. С. 303.

знак протесту проти участі Радянського Союзу в афганській війні діякон із села Новогупалівка Вільнянського району. Від розправи його врятувала «перебудова»⁴⁹.

Цілком очевидно, що не усі факти опору компартійно-радянській системі в Запорізькій області відображені на сторінках наукових публікацій. Значно більше випадків залишилося неописаними. Нагадаємо читачеві один з них, про який пам'ятають десятки запоріжців, що виявилися прямо чи опосередковано до нього причетними.

Йдеться про події, які відбувалися в обласному центрі десь напередодні «перебудови». Тоді у вищих навчальних закладах Запоріжжя, у гуртожитках і в місцях масового відпочинку раптом з'явилися листівки, у яких гостро критикувався радянський лад і комуністична партія. Працівники КДБ та їхні інформатори збилися з ніг, прагнучи виявити поширювачів листівок, які вони називали «антирадянськими пасквілями». Але все марно. Вирішили вдаватися до нестандартного методу: мобілізації на пошуки «антирадянщиків» представників партійного активу, зокрема, членів КПРС – викладачів вищих навчальних закладів. Понад тиждень, щовечора, напередодні «патрулювання», десятки залучених до виконання «партійного доручення» молодих асистентів, кандидатів наук і літніх доцентів вислуховували детальні інструкції офіцерів КДБ, як виявляти листівки і що робити, коли в полі зору виявляться їхні поширювачі. Потім, у сутінках, тісними групами по 3–4 особи з острахом ходили по парках і скверах, оглядаючись і придивляючись до кожної тіні, прислухаючись до шуму в кущах, підбираючи кожен папірець. Нічого, звичайно, не було виявлено.

Повторюємо: наведено далеко не всі випадки політичної непокори владі в області. Але цілком очевидно також, що ці події не мали масового характеру і всюдишце КДБ ще могло тримати ситуацію під контролем.

⁴⁹ Вести из СССР. Права человека: В 5 т. Мюнхен; Брюссель, 1989. Т. 3. С. 35.

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

«Перебудова» на Запоріжжі

Інстинкт самозбереження штовхав комуністичну номенклатуру на пошуки шляхів модернізації радянської системи. Рух у цьому напрямі почався в середині 80-х років, після приходу до влади в СРСР в березні 1985 р. М. Горбачова. Свою діяльність він почав із закликів до «*прискорення*», під час якого передбачалося реконструювати на базі нової техніки народне господарство і істотно підвищити рівень життя вже за 2–3 роки. Були проведені зміни в керівництві обкому партії. Замість першого секретаря М. Всеволожського – багаторічного партійного «хазяїна» області – в 1985 р. прислали з Києва працівника ЦК КП України А. Сазонова.

Але в реальному житті мало що змінювалося. Ніхто не знав, як досягти накреслених висот. «Згори» надходили вказівки загального характеру: щоб «прискоритися», необхідно «перебудуватися», тобто працювати більше, діяти по-новому, ініціативно. Але як? Вирішили, що нове – ще не забуте старе. З одного боку, проголошували курс на розкріпачення людини, заохочення її до індивідуальної трудової активності. З іншого – боролися з тими, хто, прийнявши нові гасла, намагався реалізувати себе за межами державних підприємств і установ.

У 1987 р. за ініціативою московського центру розгорнулася широка кампанія для посилення боротьби з нетрудовими доходами, з упорядкування тепер уже дозволеної індивідуальної трудової діяльності. Знову згадали кам'янсько-дніпровських «овочевих мільйонерів». Переслідували і так званих «спекулянтів» – тих, хто торгував на ринках. За «дрібну спекуляцію» до адміністративної відповідальності в

області було притягнуто сотні людей, особливо багато в районі відомої в Запоріжжі торгової вулиці Анголенка й «Критого» ринку.

«Прискорення» розвитку промисловості, яке обіцяла партія, також з тріском провалилося. Щоб приховати його, влада дещо збільшила заробітну платню. Однак результатом цього виявилось знецінення грошей, не забезпечених товарами. Рубль припинив виконувати свої функції. Підприємства хотіли одержати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські рублі, яких інакше, як «дерев'яними», не називали. Як наслідок, поширювалися натуральні, «бартерні» зв'язки. Продукцію направляли не туди, де вона була вкрай необхідна для завершення технологічного процесу, а туди, звідки надходили матеріали й сировина. Отже, почали зупинятися заводи союзного підпорядкування. А саме на них працювала більшість запоріжців.

Украї загострилася продовольча проблема. Навіть те, чого в області завжди було вдосталь, тепер ставало дефіцитом. Виникли черги за макаронними виробами, крупами, цукром. Чи не найбільшим «досягненням» області на шляху розширення виробництва товарів повсякденного вжитку стало введення в експлуатацію спеціалізованого цеху з виробництва харчових продуктів на «Запоріжсталі». Парадокс: багатотисячний колектив металургійного заводу, який не виконував планів, мав проблеми з реконструкцією виробництва, змушений був зайнятися ще й сільським господарством.

На погіршення економічного становища Москва відреагувала своєрідно. 1 жовтня 1989 р. партноменклатура СРСР одержала від ЦК КПРС щедрий подарунок: платня партійних працівників була підвищена вдвічі. Щоб «отоварити» доплату, вони, на відміну від народу, не стояли в довгих чергах. Номенклатурники мали прямий доступ до дефіцитів і товарів повсякденного вжитку.

Ситуація в області загострювалася через конфлікти у верхівці владних структур: перший секретар А. Сазонов не знайшов спільної мови з місцевою партійно-радянською номенклатурою і його невдоволи відкликали. Після нього, у 1988 р., «першим» став Г. П. Харченко. Із Запоріжжям пов'язана вся його комсомольсько-партійна кар'єра. Кажуть, що обкомівці буквально «на руках» внесли його до службового кабінету. Але ці перестановки не покращили ситуації: «прискорити» розвиток області запорізька партноменклатура виявилася нездатною. І про «*прискорення*» почали забувати. Усе частіше говорили про «*перебудову*». Спочатку у виступах М. Горбачова цей термін означав поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався у досить обмеженому, вузькому сенсі. Але поступово поняття

«перебудова» почало наповнюватися новим змістом, як оновлення всіх сфер життя, *очищення* їх від негативних нашарувань минулого, надання радянському соціалізму привабливого для народу вигляду.

Однак запорізька партійна верхівка насторожено зустріла горбачовську «перебудову». У своєму консерватизмі, прагненні *«не поступатися принципами»* вона виявилася надзвичайно впертою, винахідливою і навіть агресивною. Обком пішов на конфлікт з московськими партійними реформаторами, які прагнули вести «перебудову» в межах дещо оновленої комуністичної доктрини (йшлося про повернення до «справжнього» соціалізму, на відміну від «деформованого», сталінського). На Запоріжжі реформаторів серед партапаратників не було чути: тон задавали відверті сталіністи. Своєю консервативністю, нездатністю реагувати на запити часу запорізький партапарат виділявся на фоні подібних структур з інших областей України.

Ця обставина не залишилася непоміченою і в Москві. 5 серпня 1989 р. центральний орган ЦК КПРС газета «Правда» опублікувала статтю спецкора Н. Миронова «Ностальгия по застою?» з підзаголовком «Заметки с одного партийного актива». Розповідалося про обласні збори партактиву, що відбулися в Запоріжжі в липні 1989 р. Виступи учасників активу сповнені панічного страху перед змінами, неприйняттям будь-якої критики з боку опонентів. Схоже, що партапарат, вигодуваний на щедрих харчах у тепличних умовах тоталітарного суспільства, був абсолютно не готовий до відкритої політичної боротьби в межах демократичних процедур. На цих зборах прозвучала не лише пряма критика курсу на «перебудову» і навіть заклик «підправити» самого М. Горбачова. «Ще рік такої «перебудови», і ми втратимо наш найсмирненніший народ», – заявив з трибуни секретар парткому «Запоріжсталі», член Запорізького обкому КП України Л. Анісімов.

Ідея необхідності «підправити» Генерального секретаря була поширена в тодішній верхівці області. Так, редактор газети «Комсомолец Запоріжжя» А. Півненко писав на початку вересня 1989 року: *«Пора і нашому вищому керівництву і особливо Генсеку, чіткіше сьогодні визначити свою позицію...»*⁵⁰. Так що, зовсім не випадково в одному із своїх виступів 1990 року М. С. Горбачов назвав Запорізьку обласну організацію КРПС серед найопірніших його реформам⁵¹.

Продовження цієї історії розповів поет Борис Олійник, що тоді був заступником Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР.

⁵⁰ Півненко А. «Діалог» і монологи. Думки з приводу однієї дискусії. *Комсомолец Запоріжжя*. 1989. 2 вересня.

⁵¹ Див.: Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. Природа. Історія. Архітектура. Культура. Запоріжжя, 2004. С. 227.

Перебуваючи напередодні заколоту ГКЧП у Запоріжжі і спілкуючись з місцевим партактивом, він виявив у його середовищі неформальну групу, яку називала себе «Движение “Братство”». Ця група об'єднувала секретарів міськкомів різних регіонів України. *«Цель Движения – объединить не только партийцев, но и всех независимо от политических взглядов, возрастов и вероисповедований, кто стоит за обновление общества»*. Виявляється, ця група збиралася кілька разів у Запоріжжі і в ЦК КП України, де знали про це, підозрювали її в намірах створити «паралельну партію»⁵².

Але «перебудовчі» процеси в СРСР не оминули область. Якщо до «перебудови» *основоу влади*, її стрижнем були комуністичні парткоми, то після XVIII партконференції і скасування шостої статті Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС, її вплив на суспільство почав стрімко зменшуватися. Як і в інших регіонах, у Запорізькій області партійні комітети почали втрачати контроль над економікою – основою життя суспільства. Хоча вони за інерцією прагнули контролювати «все і вся», фактично за ними залишалася ідеологічна робота. Але після викривальних матеріалів щодо злочинів партократії, розкриття приховуваних раніше «білих плям історії», вплив партії в цій сфері звузився.

У керівництві обкому в 1990 р. відбулися чергові зміни. Першим секретарем обкому КП України став В. Малев, а Г. П. Харченко був обраний другим секретарем ЦК КПУ і виїхав до Києва. Секретарями обкому обрали О. Причкіна, О. Скрипника і В. Понеділка. За винятком останнього, це були досвідчені апаратні працівники, які до того ж мали досвід роботи в народному господарстві. Але ситуація в суспільстві стрімко змінювалася, і вони не встигали її осмислити, знайти своє місце в подіях. Відсутність чіткої лінії вони прагнули компенсувати деклараціями своєї відданості принципам КПРС і відповідними діями, які в суспільстві сприймалися як «антиперебудовні».

«Перебудова» змістила владні акценти на користь тих, хто безпосередньо вирішував соціально-економічні питання, тобто на облвиконком і міськрайвиконкоми. У суспільстві на той час були популярні гасла «Вся влада радам!» та ідеї департизації державних установ, міліції, навчальних закладів, підприємств, колгоспів і т. ін. За цих умов персональний склад керівництва парткомів змінився. Багато партпрацівників області з великим стажем роботи почали переходити на роботу в радянські органи (наприклад, П. Ванат, Є. Карташов та інші), куди поступово переміщається центр прийняття рішень.

⁵² Олейник Б. «И увидел я другого зверя», или два года в Кремле. Запорожье, 1992. С. 35.

З іншого боку, серед частини партійних і радянських працівників області, особливо молодих, які прийшли в апарат у другій половині 80-х років, існувала певна симпатія до ідей «перебудови» і її лідерів, зокрема, Б. Єльцина. Популярною була ідея багатуукладності економіки і дозволу приватного сектора («як при непі»). Дехто ще в 1989–1990 рр. (до прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України, липень 1990 р.) вже говорив про необхідність розширення прав України в Союзі РСР, про «реальний суверенітет» УРСР, зокрема в економічній сфері. Деякі навіть дозволяли собі таку «крамолу», як пропозицію, що КПРС повинна бути перебудована на засадах принципів реальної автономії компартій союзних республік. Сперечалися з приводу, здавалося б, схоластичного питання: які цінності – загальнолюдські чи класові – слід брати в основу діяльності компартії. Хтось звертав увагу на те, що «перебудова» в Україні, на відміну від Росії і Прибалтики, «пробуксовує». Але всі ці розмови відбувалися «кулуарно», не виходили на рівень публічної дискусії. Залишається доконаним фактом, що ніхто публічно не розірвав з комуністичним минулим і не перейшов на бік опозиції.

Зокрема О. Ф. Білоусенко – заступник голови Запорізького облвиконкому, у своїй передвиборчій програмі на початку 1990 року першим пунктом зазначив: *«Добиватися переведення республіки на економічну самостійність та політичний суверенітет»*. І хоча кандидат не вказував меж суверенітету України, це був виклик консервативній партноменклатурі. До того ж, він наважився балотуватися кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР всупереч позиції бюро обкому і, зокрема, особисто першого секретаря обкому Г. П. Харченка⁵³.

Інший приклад, про який згадав П. М. Ванат, пов'язаний з ідеєю зміни статусу компартії України, перетворення її на автономну політичну організацію. Як секретар міськкому партії і член бюро обкому КП України, він на початку 1990 року звернувся до першого секретаря обкому Г. П. Харченка з пропозицією обговорити питання про надання компартії України більшої самостійності. Цю пропозицію Г. П. Харченко відкинув і навіть погрожував П. М. Ванату партійними санкціями⁵⁴.

Думка про необхідність розширення повноважень КП України в контексті проголошення суверенітету УРСР не була поширеною в середовищі комуністів. Усі пам'ятали про заклик Леніна берегти, «як зіницю ока», єдність партії, і в цьому контексті розглядали майбутні відносини

⁵³ Білоусенко О. Ф. Про час і про себе. Запоріжжя, 2007. С. 126–133.

⁵⁴ Інтерв'ю П. М. Ваната стосовно його партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років. *Архів автора*.

між КПРС і КП України. *«...Я не хотів руйнувати партію, – говорив в інтерв'ю П. М. Ванат, – але я хотів щось зробити для її врятування. І, думаю, могло б бути по-іншому».*

Спроби окремих партійних функціонерів регіону дистанціюватися від союзного керівництва відкидалися без обговорення, як *небезпечна єресь*.

Підстави для такої реакції зумовлювалися особливостями *радянського* варіанту комунізму. В усіх союзних республіках, зокрема й Україні, радянський комунізм не був інтернаціональним: по своїй суті він був *російським великодержавним більшовизмом*. Партапарат області, незалежно від того, чи усвідомлювалося це більшістю його представників, чи ні – виступав провідником не скільки комуністичної ідеї, яка наприкінці 80-х років XX ст. все більше сприймалася в його середовищі як утопічна (варто згадати лише численні анекдоти з приводу комуністичної перспективи СРСР), а *російської великодержавно-шовіністичної ідеї*, що пізніше одержала назву «русскій мір».

Цілком очікувано, що «свого Єльцина» запорізька партноменклатура не виховала. Зате саме в її лавах сформувався такий відомий партійний консерватор із антиукраїнськими тенденціями, як Г. Харченко, який в останній період існування компартії України був другим секретарем ЦК і виїхав із Запоріжжя до Києва, а потім і до Москви.

Попри всю безперспективність комуністичної ідеї, частина членів партії (як, до речі, і деякі безпартійні громадяни) щиро вірили, що радянська система здатна трансформуватися, що в СРСР можливий «соціалізм із людським обличчям». Для цього, вважали вони, необхідно реформувати КПРС, тобто передати владу від партійного апарату демократично обраним радам, скасувати ст. 6 Конституції СРСР, яка закріплювала керівну роль КПРС, ухвалити концепцію демократичного соціалізму, відмовитися від принципів демократичного централізму і визнати плюралізм поглядів у партії та суспільстві, взяти на озброєння низку інших загальнодемократичних принципів і вимог. Вони стали основою Демократичної платформи КПРС. Така сама платформа сформувалася в Компартії України. Існували її прибічники і в Запорізькій обласній парторганізації, переважно, серед інтелігенції. Серед них виділялися доценти Б. Гальперін, М. Лебединець і журналіст В. Перепада.

Для деяких запорізьких комуністів прихильність до Демплатформи в КПУ була кроком на шляху до повного розриву з партією і комуністичною ідеологією взагалі. Яскравий приклад – відомий політичний діяч С. Соколов. Він працював викладачем суспільних дисциплін у

С. Соболев

Запорізькому педучилищі і, як секретар парторганізації, сприяв її переходу на позиції Демократичної платформи⁵⁵.

Члени Демплатформи відчували тиск з двох боків: партапарат вважав їх відступниками-ревізіоністами, з якими слід вести ідейну боротьбу, а позапартійна опозиція (зокрема, колишні комуністи, що вийшли з партії) переконувала, що вони займаються безнадійною справою. На їх переконання, врятувати партію вже неможливо. Необхідно відкрито розривати з КПРС і приєднуватися до створення демократичної партії на принципово нових засадах.

І справді, коли настав час вибирати делегатів на останній з'їзд партії, жоден представник Демплатформи від комуністів Запорізької області не потрапив у списки. Альтернативні вибори делегатів з'їзду перетворилися на фарс. Як і раніше, вирішувати свої номенклатурні справи на з'їзд поїхали представники партапарату і підконтрольні «трудящі».

Поразка членів Демплатформи на XXVIII з'їзді КПРС підтвердила погляд скептиків (чи реалістів?), які говорили про відсутність реформаторського потенціалу в партії, що давно перетворилася на нежиттєздатний організм, який обслуговує тоталітарний політичний режим радянської імперії, її військово-політичний комплекс.

Але до краху режиму призвела не внутрішньопартійна фронда. Найбільшу загрозу комуністичній системі в СРСР становив демократичний рух, що формувався поза КПРС. Основою демократичного руху були непідконтрольні комуністичним парткомам самодіяльні групи, об'єднання, рухи і партії, які утворилися наприкінці 80-х років і тією чи іншою мірою оголосили про свою опозиційність існуючому режиму, зокрема, консервативному партапарату, що перешкодив демократизації країни.

Початок формування громадянського суспільства

Проголошеною партійними верхами Москви гласністю і демократизацією, послабленням контролю КДБ над суспільством негайно скористалася прогресивна громадськість області.

⁵⁵ Інтерв'ю з С. В. Соболевим з приводу його участі в демократичному русі в період «перебудови». *Архів автора.*

... Усе починалося зі появою невеликих, так званих «неформальних» груп, які активно заявили про себе в Запорізькому регіоні у 1987–1990 рр., коли тиск влади на суспільство послаб. Це були самодіяльні об'єднання громадян – товариство «Просвіта», кіноклуб «Восхождение», громадсько-філософський клуб «Січ», добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал» (Мелітополь) і його запорізький аналог – товариство «Реабілітація», екологічні групи «Зелена гілка», «Зелений світ», «Лікарі м. Запоріжжя за збереження природи і людини», «Рух солдатських матерів Запоріжжя».

Історичне покликання цих об'єднань полягало в тому, щоб «збудити» громадську думку, поставити під сумнів монополію партії на істину, розкрити правду про трагічне минуле, зруйнувати закостенілі стереотипи, які утверджувалися в суспільстві десятиліттями. Водночас, вони відкрито не вважали себе опозиціонерами й діяли в межах чинних порядків, прагнучи їх «покращити».

Особливе місце серед цих організацій посідало місцеве Товариство української мови ім. Т. Шевченка – «Просвіта» (ТУМ), створене на початку 1989 р. після опублікування Закону про мови в Українській РСР, ухваленому комуністичною за складом Верховною Радою ще наприкінці 1988 р. Від перших днів свого існування воно виступило з обережною критикою КПРС.

У грудні 1988 р. майбутній лідер запорізької «Просвіти», декан філологічного факультету Запорізького державного університету проф. В. А. Чабаненко, у виступі перед делегатами Запорізької міської партконференції закликав підтримати *«здорову, патріотичну ідею вільного розвитку всіх національних мов і культур»*, що, на його переконання, об'єднує всіх прихильників «перебудови» в багатонаціональному запорізькому середовищі⁵⁶.

Але В. Чабаненко тоді, мабуть, не розумів, що чекав від комуністів неможливого. У компартії України домінувало зовсім інше розуміння «інтернаціоналізму». Інтернаціоналізм – це Радянський Союз як єдина Батьківщина для жителів усіх союзних республік, єдина економіка, єдина валюта, єдина армія, єдина система управління, єдина для всіх мова міжнародного спілкування (звичайно, російська), «єдина історична спільність – радянський народ», «єдиний культурний простір» і т. ін. Це вони називали інтернаціоналізмом. Такий «інтернаціоналізм» ніяк не передбачає, *щоб кожен вільно розвивав свою мову і культуру*. Справжній «інтернаціоналіст», на переконання партійних консерва-

⁵⁶ Виступ професора В. А. Чабаненка на XXXI Запорізькій міській партконференції про стан і розвиток освіти в Запоріжжі. 3 грудня 1988 р. *Архів автора*.

торів, обов'язково повинен розмовляти російською мовою і вважати цілком нормальним домінування в Україні російської культури. Саме такий «інтернаціоналізм» всіляко заохочувався; у його дусі виховувалося жителі регіону. Щодо природного прагнення людей зберегти свою мову, історію і культуру, то це оголошувалося «націоналізмом». Така думка ретельно «прищеплювалася» українцям.

Красномовний приклад, що ілюстрував стан національної свідомості жителів регіону напередодні проголошення незалежності України, – їхня реакція на грандіозну маніфестацію в Запоріжжі 5 серпня 1990 р., присвячену 500-річчю Запорозького козацтва. Коментуючи пасивність і байдужість значної частини земляків-запоріжців, з якою вони поставилися до цієї загальноукраїнської акції, С. Овчаренко в статті *«Отход от социальной зоологии?»* дуже точно відтворив морально-психологічну ситуацію в місті, заповненому сотнями тисяч святково одягнених гостей, які прибули з усіх областей республіки і українського зарубіжжя: *«Поневоле чувствуешь себя не в своей тарелке, если тебя приветствуют как хозяина дома, а ты здесь, – только временный житель, а хозяин давно умер и память о нем утеряна»*. Автор констатує стан *«животной пассивности масс...»* і саме в цьому вбачає джерело сили КПРС. Водночас, С. Овчаренко не хоче залишатися песимістом. Він зазначає, що *«грандиозная демонстрация произвела какое-то впечатление на запорожцев, пусть и в форме любопытства»*. Але не ця ремарка залишилася в пам'яті. Найбільше запам'яталася алегорія: *«...Хозяин давно умер и память о нем утеряна...»*⁵⁷.

У таких умовах про необхідність задоволення українських мовно-культурних запитів і про українську національну ідею взагалі в регіоні говорили в досить вузькому колі місцевої інтелігенції і національних демократів. Населення залишалося байдужим: у найкращому випадку до розмов про необхідність впровадження української мови воно ставилося з певним інтересом. У ситуації, що склалася, недалеко від істини був редактор газети бердянського проводу Української республіканської партії «Азовська Січ» Петро Соколов, який назвав домінуючими в регіоні настроями *«неоінтернаціоналізм місцевих аборигенів-манкуртів та яничар різних націй»*⁵⁸.

За таких обставин у регіоні утворився *Народний рух України* за перебудову, і почалася політична самоорганізація населення. Рух був найбільшим незалежним демократичним об'єднанням республіки.

⁵⁷ *Черная суббота*. 1990. № 3. Сентябрь.

⁵⁸ *Азовська Січ*. 1990. Ч. 1. Грудень.

Установча конференція на Запоріжжі відбулася у вересні 1989 р. на острові Хортиця. Першим головою був обраний журналіст Ю. Василенко. До складу Народного руху входили представники різних ідеологічних течій: члени Демплатформи в КПРС, Товариства «Просвіта», Української Гельсінкської спілки (що пізніше трансформувалася в Українську республіканську партію), члени незалежних профспілок, майбутні члени Демократичної партії України, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), позапартійних громадських об'єднань. За інформацією Ю. Василенка, кількість членів Руху станом на травень 1990 р. становила близько 500 осіб⁵⁹.

Поява Народного Руху України в умовах «перебудови» була очікуваною. Це стало природною реакцією найбільш активної і сміливої частини суспільства на гальмування реформ, виявом незадоволення тоталітарним політичним режимом. Якщо спочатку Рух відкрито не декларував свого негативного ставлення до компартії і влади, то з часом перетворився на головну опозиційну силу. Партапарат, який звик до роботи в комфортних умовах однопартійності і монополії на істину, відчув у цій організації смертельну загрозу.

Установчий з'їзд Народного Руху України на о. Хортиця

До Народного Руху увійшли переважно інтелігенти, хоча в його складі були і представники інших соціальних груп. Переважали українці, хоча було досить багато представників інших етнічних груп регіону. До речі, частка етнічних росіян у Запорізькому крайовому Русі виявилася більшою, ніж їх відсоток серед населення області.

⁵⁹ *Выбор.* (Запорожье). 1990. Май.

Членів Руху «об'єднував» спільний противник – партійний апарат і державні структури, що його обслуговували. Існувало загальне переконання, що партноменклатура – головна причина всіх суспільних проблем, основа тоталітарного ладу. Саме для боротьби за демократію незадоволені й об'єднувалися в єдину організацію. Щодо поглядів на майбутнє України, то в членів НРУ вони були різними. У цьому відношенні в ідеологічному багатоголоссі Руху можна виділити дві головні лінії.

Першу лінію репрезентували прихильники так званих «загальнодемократичних» принципів, інтелектуальної свободи, пріоритету прав особистості над колективними правами та інших цінностей, які вже забезпечені класичними демократіями Заходу. Вони не дуже задумувалися, як реалізація цих принципів вплине на майбутнє багатонаціонального Радянського Союзу, побудованого на засадах унітаризму. Говорили загальні фрази про необхідність децентралізації великої держави, розширення прав і відповідальності регіонів. Питання національно-державного устрою – не першорядне: із ним «потім розберемося», головне сьогодні – завоювати демократичні свободи, забезпечити багатопартійність, ідеологічний плюралізм у суспільстві, а поки ця мета не досягнута, необхідно йти єдиним фронтом проти партноменклатури, бо в єдності, як відомо, запорука успіху.

Інша група з самого початку обстоювала національно-демократичні (і навіть національно-радикальні) вимоги, вважаючи, що питання національно-культурного відродження і державного суверенітету в умовах України не можна відсувати на другий план. Коли національне питання в суспільстві стоїть так гостро, як в Україні, то будь-яка соціально-політична й економічна проблема, якщо її вчасно не вирішувати, неминуче набуває національного звучання. Оскільки йдеться про завоювання свободи, то це повинна бути й свобода національно-культурного розвитку, урешті-решт, – свобода національного самовизначення. Свобода особистості – це прекрасно, але ж кожна особистість має національну сутність. На переконання представників цієї групи – свобода мало що важить, якщо зберігається національна нерівність. До того ж, задекларовані демократичні свободи в умовах національно-культурних деформацій у суспільстві можуть бути використані для закріплення існуючого несправедливого порядку.

Перша група була переважно російськомовною, друга – здебільшого українськомовною. Такі процеси розмежування в лавах НРУ відбувалися не лише в Запоріжжі, а й в інших містах області, хоча і не так явно.

Згодом це розмежування поглиблювалося і призвело до досить несподіваного результату: частина членів Руху, які обстоювали в ньому так звані «загальнодемократичні» принципи і відсували на другий план національні, – з часом опинилися в таборі відкритих противників української незалежності. Радикальну зміну своїх поглядів вони пояснюють тим, що домагалися демократизації суспільства в межах Радянського Союзу і не могли собі уявити, що ці процеси призведуть до розвалу *великої держави, «нашого спільного дому»*. На їхнє переконання, слід було робити все для збереження і оновлення Союзу. Укотре доводиться згадувати істину, яка перевірена на багатьох прикладах вітчизняної історії: *«Російська демократія закінчується там, де починається українське питання»*.

Яскравим проявом зростання політичної активності в Запоріжжі стало формування наприкінці 1980-х років молодіжних самодіяльних організацій. Досить активним було Запорізьке міське відділення Спілки незалежної української молоді (СНУМ), яке очолював студент медичного інституту Сергій Галиш. За спогадами О. Черненка і С. Айбабіна, Спілка перебувала під ідейним впливом місцевого проводу Української республіканської партії. У Запорізькому національному університеті діяло «Студентське братство», яке очолювали філологи – студентка Свіріна Юлія і студент Володимир Москаленко. На його базі формувалося «Студентське братство Запоріжжя», очолюване Андрієм Власенком. Коли в Києві у вересні 1990 року почалося студентське голодування, яке увійшло в історію як *«Революція на граніті»*, до цієї акції планували приєднатися студенти Запоріжжя. Про це пише у своїх споминах В. Москаленко: *«Поступово визріла ідея приєднання до голодування. Маючи контакт з організаторами акції у Києві: Олесем Донієм, Маркіном Іванішиним, Ігорем Коцюброю прийшли до спільного висновку – немає потреби їхати до столиці... Спільно вирішили влаштувати своєрідну філію київського табору в Запоріжжі»*.

Для допомоги в організації акції з Києва 13 жовтня вирушило 12 студентів-представників київського табору. Серед них було дві дівчини – медикіні. Приїхавши до Запоріжжя, гості відчували, що за ними стежать. Виникла проблема з влаштуванням. Але, як не дивно, на допомогу прийшли секретар комітету комсомолу Анатолій Постол і голова студентської профспілки Володимир Мірошник – обидва студенти історичного факультету ЗНУ. Вони поселили гостей в університетському гуртожитку, т. зв. «ректорському». Як потім виявилось, з дозволу самого ректора В. Толока. До речі, він порадив організаторам написати звернення до депутатів Запорізької міськради з вимогами учасників акції. Вони були аналогічні до вимог голодувальни-

ків у Києві. Заява була виголошена на сесії 15 жовтня. Серед іншого, в ній організатори відмежовувалися від можливих провокацій та екстремістських вчинків громадян, не пов'язаних з акцією.

Виступ планували на 18 жовтня. І облаштування, і учасники були готові. Але акція не відбулася. 17 жовтня Верховна Рада прийняла головні вимоги голодувальників – «Революція на граніті» припинилася⁶⁰.

«Революція на граніті» справила значний вплив на політичну ситуацію в Україні. Стало зрозуміло, що молодь, зокрема, студентська, виходить з-під комуністичного контролю. Її представників постійно бачили на рухівських і екологічних мітингах, у дискусійних клубах. Молодь стала активним учасником загальнонаціонального визвольного руху.

Боротьба влади з опозицією

Із перших днів своєї діяльності опозиціонери опинилися в стані перманентного конфлікту з партноменклатурою, виконкомом рад, міліцією, КДБ, прокуратурою.

Існує версія, що ці органи – партія, міліція, суди, прокуратура і КДБ, – в останні роки радянської влади були вже «іншими». Частково це справді так: у 70–80-ті роки КДБ вже не страчував, а суди не виносили смертних вироків за антирадянські анекдоти. Методи боротьби з опозицією змінилися. Але долі багатьох людей все ж були зламані – знищували не фізично, а тероризували морально, позбавляли роботи, виключали з партії, відраховували із ВЗО, погрожували. Така практика залишалася чинною і в роки «перебудови». У суспільстві підтримувалася атмосфера страху. Так що, – незалежно від того, як працював хтось у партійному і державному апараті, служив у КДБ чи в інших правоохоронних/каральних органах, він залишався елементом тоталітарного режиму і діяв відповідно до її приписів.

Про це свідчать секретні документи Запорізького обкому компартії, які опинилися в руках опозиції і були опубліковані⁶¹. Це документальні матеріали, так звана «Політична карта Запорізької області»

Про ці документи жителям області вперше було повідомлено в статті П. Ковальова («Запорізька Січ» від 11 вересня 1991 р.) «За 99 днів до перевороту, або Для кого замовлялися наручники?». У статті йшлося про розпорядження секретаря обкому партії В. Понеділка

⁶⁰ Спогади В. Москаленка про молодіжний рух на Запоріжжі 80-х – початку 90-х гр. XX ст. *Архів автора*; Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009. С. 223–229.

⁶¹ Турченко Ф. Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2007. Вип. XXI. С. 370–381.

секретарям райкомів і парткомів великих підприємств області зібрати інформацію про новостворені громадські організації і рухи, а також про діяльність їхніх лідерів й активістів. Розпорядження завуальоване під укладання так званої «Політичної карти Запорізької області». Виконавці, що працювали над реалізацією цього розпорядження, мали відповісти на «орієнтовний перелік запитань», серед яких були також запитання про керівників, лідерів партій та рухів із вказівкою місця роботи, освіти, ділових якостей; основні напрями діяльності та їх ефективність; найближчі плани і тактичні цілі; характер і структури вертикальних зв'язків із республіканськими організаціями; практика взаємодії і нейтралізації впливу їхньої діяльності парткомітетами. Матеріали статті свідчать, що виконавці в районах – секретарі місцевих партійних комітетів – діяли досить оперативно, і «досьє» (так назвав цей витвір журналіст. – *Авт.*) почало швидко наповнюватися. Автор статті робить висновок, що матеріали «Політичної карти Запорізької області» могли бути використані при розгортанні репресій проти прибічників демократичного вибору у випадку, коли б заколотники з ГКЧП перемогли. Демократи були впевнені, що готувалася загальноукраїнська каральна акція, спрямована проти противників комуністичного режиму. Напевне, вона координувалася з Києва, безпосередньо з ЦК КП України. На цю думку наштовхував той факт, що подібні «Політичні карти» готувалися і в інших областях України. Учасники демократичного руху знали з історії, як КПРС розправлялася з інакомисленням у минулому. Інформація про масові репресії проти опонентів і противників комуністів, які відбувалися в 20–50-х роках і забрали багато мільйонів життів, тоді була загальнодоступною, й оприлюднений після провалу заколоту факт роботи над «Політичною картою Запорізької області» підтверджував найгірші їхні побоювання.

Зокрема, один із зарахованих в «Політичній карті» до особливо неблагонадійних – учитель історії Чернігівської СШ № 2 І. А. Овчаренко в розмові з журналістом свою оцінку цього «досьє» дав так: *«Зміст цього документу не залишає ніяких сумнівів у тому, що переворот 19 серпня є прямою справою партії, у підготовці якого брали участь усі ланки партійної бюрократії – від ЦК до райкомів. Підготовка йшла ретельна, продумувалося все до подробиць аж до першої хвили репресій, під «очисний» смерч якої повинні були потрапити всі інакомислячі. У тому числі і я був удостоєний «високої» честі. Як історик можу з упевненістю сказати, що нам готувався кривавий банкет 1937–1938 років під звуки і спів «Інтернаціоналу»⁶².*

⁶² Запорізька Січ. 1991. 11 вересня.

Не всі з цим погоджуються. Але хто міг припустити, що розпад Югославії на початку 90-х років XX століття (а це майже центр цивілізованої Європи!) буде супроводжуватися таким кривавим терором ортодоксальних комуністів, масштаби якого цілком можна порівняти з гітлерівськими і сталінськими репресіями? І невідомо, які категорії громадян стали б жертвами репресій у нас. Сам Л. Кравчук говорив про особливий список діячів найвищого рангу, які підлягали арешту насамперед. За його інформацією, він стояв у цьому списку другим після Б. Єльцина, Президента РФ.

Дрібний, але показовий приклад часів «перебудови» у своїх споминах навів Дмитро Кобалія, котрого було затримано на демократичному мітингу під жовто-блакитним прапором.

На допиті юнака був присутній чоловік у цивільному, якого він сприйняв як співробітника КДБ. Про випадок на мітингу міліція повідомила в райком партії; з відповідними оцінками і попередженнями працівники цього партійного органу повідомили школі, керівництву лікарні, в якій працювала мати Дмитра, а його батькові військове відомство відмовило в престижному, добре оплачуваному службовому відрядженні до Іраку. *«Меня, – продовжує Кобалія, – ...вызывали в какую-то инстанцию, уж не помню, суд ли? Там сидела крупная женщина и секретарь. Первое, что она бросила при моем появлении, было что-то типа: ну что, товарищ националист? Далее последовал еще один допрос, мои пояснения и шуршание протокола. Затем меня на полгода поставили на учет в детском отделении милиции»*⁶³.

Додамо, що того року Дмитро закінчив школу, але йому не дозволили вступати до університету.

Отже, діяла добре налагоджена, всеосяжна система, яку обслуговувало багато людей з різних владних структур. Вона підпорядковувалася єдиній меті: не допустити інакомислення, неконтрольованої владою діяльності. Таку систему називають тоталітарною. Ключовими її елементами були компартія і КДБ. Вони легко ламали долі людей, які не вписувалися в межі лояльності цій системі. Невідомо, як склалася б доля Дмитра Кобалії і тисяч подібних йому щирих поборників «перебудови» і демократизації, коли б режим продовжував існувати.

Ще до виборів у 1990 р. членів Руху звинувачували в порушенні Конституції СРСР і Конституції УРСР, радянських законів, екстремізмі, націоналізмі, розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, підготовці єврейських погромів тощо. Доходило до того, що в офіційній пресі почала поширюватися інформація, що *«значний процент учасни-*

⁶³ Спогади Д. Кобалії про громадський рух кінця 80-х рр. XX ст. і його участь у ньому. Архів автора.

ків неформальних груп, як свідчить статистика, перебувають, або, на жаль, повинні перебувати на обліку в психоневрологічних диспансерах...»⁶⁴.

Особливо посилювався морально-психологічний тиск на Рух напередодні виборів до Верховної Ради і місцевих Рад. У № 3 (1990 р.) рухівської «Прямой Речи» О. Верьовкін, кореспондент «Індустріального Запорозжя», виступив зі статтею «Анонимная идеология», у якій розкрив спроби противників Руху скомпрометувати його кандидатів на виборах до обласної ради за допомогою відвертої брехні. Автор наводить приклади анонімних листівок, спрямованих проти активістів Руху. Зокрема в одній із них, тій, що розповсюджувалася в Жовтневому районі перед виборами до обласної ради, містилася неправдива інформація про лідера Руху Ю. Василенка.

Наводимо текст цієї анонімної листівки:

«Остановись, товарищ! Остановись и сделай выбор. К чему призывает Вас кандидат Ю. Василенко!? К чему стремится этот фанатик-антисоветчик? Его призывы – коммунистов – долой! Москалив – геть! Евреев – долой! Геть, до шибениці!!! Эти лозунги всем известны – они от идей фашистских недобитков, бандеровцев, которые готовы были к своей цели пройти по колено в народной крови. Подумай, избиратель, нужен ли тебе черносотенец Василенко? Ведь у него черно во рту и вокруг него! Имеет ли он право распоряжаться судьбой твоей и твоих детей?».

Коли Ю. Василенко звернувся до прокурора Жовтневого району М. Верещака із заявою – знайти і покарати наклепників, прокурор відповів: «...Принятыми мерами лица, составившие анонимные письма, не установлены». Це тоді, коли кожен множильний апарат стояв на обліку «там, де треба»! Утім, як з'ясувалося, жодних «принятых мер» насправді й не було. Але той самий М. Верещак, за свідченням І. Ю. Василенко, з великим запалом «взявся за авторів першого номера вісника «РУХ», котрі посміли назвати деяких обкомівських працівників «мракобісами» і «держимордами». Справа ледь до суду не дійшла...»⁶⁵.

В іншій анонімці кандидата в депутати обласної ради від РУХу В. Макарова підозрювали в намірі... закласти вибухівку під Запорізьку АЕС в Енергодарі.

Узагалі, у недемократичних суспільствах листівки традиційно були знаряддям опозиції. У Запоріжжі демократи не мали доступу до газет, радіо, телебачення. Їхні звернення до влади надати такий доступ ігно-

⁶⁴ Лиходід М. Таки не хлібом єдиним... Запорізька правда. 1989. 15 липня.

⁶⁵ РУХ. Всеукраїнська загальнополітична газета 1990. № 8. Травень.

рувалися. Тому, прагнучи донести до громадян свої погляди, вони змушені були говорити мовою листівок. І слід зазначити, що досить успішно опанували цей жанр. В області листівки опозиції сприймалися з великим інтересом, передавалися з рук в руки, обговорювалися на роботі і вдома. Але на певному етапі до цього специфічного жанру політичної боротьби почали звертатися і представники владних структур. Виготовлені ними листівки (як правило, без вихідних даних і без вказівок на авторство) дезінформували суспільство, поширювали провокаційні чутки, наклепи – словом, усе те, що сьогодні називають «чорним піаром».

Автори таких листівок звинувачували своїх противників у найтяжчих гріхах, зокрема й у фашизмі, а самі в боротьбі з ними без найменшого вагання застосовували прийоми геббельсівської пропаганди. Цікаво, що, провівши нескладне журналістське розслідування, О. Верьовкін доходить висновку, що всі ці фальшивки фабрикувалися і тиражувалися в одному центрі⁶⁶. Про це говорить у своєму інтерв'ю і О. Лазутін. Він називає цей центр – Орджонікідзевський райком КП України.

Уже тоді влада почала широко практикувати виборчі фальсифікації. Це підтверджує унікальний документ – оригінал заяви до окружної виборчої комісії з виборів народних депутатів Орджонікідзевського виборчого округу № 183 (копія: редакціям газет «Известия» і «Рабочей газеты») лікаря-ревматолога 10-ї міської лікарні м. Запоріжжя В. О. Савченка, у якій йшлося про спроби викидання заповнених бюлетенів членами дільничної виборчої комісії, що знаходилася в терапевтичному відділенні № 1. Факт порушення зафіксували в присутності чергового Орджонікідзевського РВВС. Цей документ, який зберігається в архіві автора, був переданий йому О. Лазутиним, тоді кандидатом в депутати облради.

Поширеним засобом боротьби з опозицією були заборони на проведення її представниками мітингів і демонстрацій. Часто відмовляли в наданні приміщень для проведення зборів, або виставляли завищені суми оренди. Водночас відповідні дозволи на проведення масових акцій без будь-яких затримок видавалися представникам компартії. 12 серпня 1990 р. у Мелітополі відбувся мітинг опозиції, учасники якого, за інформацією місцевої самвидавської газети «Пробуждение», *«высказали также свое возмущение позицией Запорожского горисполкома, который разрешает проводить в центре города митинги только сторонников обкома КПУ, и обратились к депутатам городского Совета с требованием положить конец этой антидемократической практике»*⁶⁷.

⁶⁶ Прямая Речь. 1990. № 3.

⁶⁷ Пробуждение. (Мелитополь). 1990. № 16.

На деяких активістів опозиційних організацій «за порушення порядку» рішенням суду накладали штрафи від 100 до 800 рублів. Серед оштрафованих були О. Савченко, Ю. Василенко, Л. Глезін та ін. До речі, Л. Глезіна штрафували кілька разів.

Траплялися непоодинокі випадки, коли опозиціонерів звільняли з роботи ...за скороченням штатів або через інші надумані приводи. За інформацією Запорізької газети «РУХ» у Мелітополі з педінституту були звільнені викладачі Г. Замула та М. Дуденко, з міськвиконкому – О. Ревенко (усі – активісти Руху)⁶⁸.

Зафіксовано виклики активістів демократичного руху до КДБ і профілактичні бесіди з попередженнями. Так, 8 грудня 1990 р. шеф Мелітопольського КДБ В. Сичов «запросив» до себе членів місцевого «Союза содействия перестройке»⁶⁹. Такий «вплив» КДБ виявлявся в Запоріжжі та інших містах області.

Звичайною була практика забороняти опозиціонерам поширювати друковану продукцію.

Деякі керівники опозиційних організацій за участь у несанкціонованих мітингах були заарештовані, засуджені і відбули покарання. Зокрема, «Прямая Речь» повідомила, що *«председатель Запорожской краевой организации Украинской республиканской партии Александр Попов и член Великой Рады УРП Сергей Айбабин подвергнуты административному аресту – соответственно на 5 и 8 суток – за участие в митинге 1 сентября. 1990 р. 17 сентября по той же причине административному аресту подвергнуты член Великой Рады РУХа Юрий Василенко (10 суток) и член РУХа Виктор Березовский (5 суток)»*⁷⁰.

У газеті «Схід» (№ 9, травень 1990 р.) повідомляється про затримання міліцією в Запоріжжі в районі ринку на вул. Анголенка активіста УГС О. Клеця і конфіскацію 42 примірників «УГС-Південь». Після цього О. Клець був заарештований на п'ять діб.

Траплялися випадки побиття активістів опозиції «невідомими» особами.

Так, великий резонанс у Запоріжжі мав груповий напад напередодні виборів на кандидата в депутати обласної ради, відомого активіста демократичних сил міста Запоріжжя Євгена Костенка. У лютневому (1990 р.) номері «УГС-Південь» було надруковано матеріал про побиття в смт Веселе 18 січня 1990 р. активіста УГС Віктора Литвинова, який розклеював листівки про «Ланцюг єднання»⁷¹.

⁶⁸ РУХ (Запоріжжя). 1990. № 1 (10). Березень.

⁶⁹ Пробуждение. (Мелітополь). 1990. № 13. Январь.

⁷⁰ Див.: Прямая Речь. 1990. № 5.

⁷¹ УГС-Південь. 1990. № 8. Травень.

Факт побиття 27 липня 1991 р. серед білого дня біля приміщення облвиконкому активіста Демократичної партії України В. Бондаренка, який збирав підписи під пропозицією Верховній Раді України щодо військової реформи, був зафіксований 27 липня 1991 р.⁷²

У цьому та інших випадках жертви нападу зверталися до правоохоронних органів, але жодного разу нападників не виявили і не покарали.

Інформація про всі випадки переслідування опозиціонерів швидко поширювалася в демократичному середовищі і посилювали відчуття тривоги.

Отже, є підстави говорити про існування в роки перебудови у Запорізькому регіоні більш-менш організованої опозиції чинній владі. Її координуючим центром був Народний Рух України (НРУ), з яким тісно співпрацювала «Просвіта», новостворені політичні партії, зокрема, УРП і ДемПУ. Серед рухівців були й члени КПРС. Діяли в області й незалежні від партійних комітетів партійні клуби, а на їх основі була сформована місцева організація Демплатформи в КПРС, яка трансформувалася в Партію демократичного відродження України (ПДВУ). У її складі переважали головним чином представники гуманітарної інтелігенції, викладачі вишів, журналісти. Опозиція перебувала під жорстким пресингом влади, тому багато людей, співчуючи їй, боялися продемонструвати свої погляди публічно.

Загальний баланс політичних сил у Запорізькій області зафіксували вибори до Верховної Ради України і місцевих рад, що відбулися в березні 1990 р. Перемогли представники влади. Але на виборах у 1990 р. демократичним силам Запоріжжя вдалося провести свого кандидата до Верховної Ради УРСР. Ним став С. В. Соболев, який здобув резонансну перемогу над першим секретарем Запорізького міськкому партії П. М. Ванатом. У Мелітополі за підтримки опозиції переміг Л. С. Білий, у Бердянську – В. П. Шевченко. Це була четверта частина від загальної кількості – вісімнадцяти депутатів від регіону. Вони увійшли до складу Демократичного блоку, який очолив І. Р. Юхновський. Чотири депутати – О. Ф. Білоусенко, І. Г. Бойко, В. М. Ізмалков, В. І. Романчук залишалися в КПРС, але в деяких принципових питаннях (зокрема, щодо економічного і політичного суверенітету України) були ближчими до Демблоку, ніж до комуністичної «Групи 239», очолюваної О. Морозом.

В обласній раді, міських радах Запоріжжя, Мелітополя, Енергодара, Ленінській районній раді м. Запоріжжя сформувалися опозиційні до КПРС групи депутатів у складі 15–20 осіб.

⁷² Заява В. Бондаренка. (Копія). *Архів автора*.

Це була друга перемога демократичних сил у Запоріжжі. Перша – перемога в 1989 році на виборах народних депутатів СРСР, всупереч масованій кампанії дискредитації, незалежного кандидата, журналіста В. Челишева.

Звичайно, цього було замало. Ю. Василенко влучно назвав цей результат «30 процентів надії». Зважаючи на вкрай несприятливі умови, у яких довелося працювати опозиції, цей результат можна було сприйняти з оптимізмом. Депутат Верховної Ради України С. Соболев у своєму інтерв'ю навіть назвав це великим успіхом⁷³. Враховуючи історичні реалії Запорізької області, з цим можна погодитися.

Запоріжжя в умовах розпаду СРСР і проголошення незалежності України

У роки «перебудови» опозиційно налаштовану частину суспільства не полишала думка, що комуністична номенклатура добровільно не погодиться на демократизацію суспільства, особливо, на суверенізацію союзних республік. Не виключали повернення до репресивної політики сталінських часів, коли жертвами стали мільйони ні в чому не винних людей. Часто ставилося питання: чи не повториться це знову, якщо «перебудова» зазнає поразки? Популярним був короткий анекдот: «*Перестройка, перестрелка, переключка...*».

Улітку 1990 р. у регіоні поширилися чутки, що на Півночі і Далекому Сході нашвидкуруч облаштовують закриті свого часу концентраційні табори для нових в'язнів. Невідомо, чи мала чутка якісь підстави, але свою статтю під назвою «*Ивдельлаг*» (назва концтабору, у якому було ув'язнено багато вихідців з Мелітопольщини), надруковану в № 10–12 самвидавської газети «Мелітополь. Меморіал» за 1991 р., Ю. Навроцький закінчив словами: «*Так навсегда ли ушел из нашей жизни Ивдельлаг? Не знаю, не знаю...*».

Ось що записав 19 січня 1991 р. у своєму щоденнику відповідальний секретар Орджонікідзевського районного товариства «Знання» С. В. Сурченко (член КПРС, симпатизував Демплатформі): «*В стране началась контрреволюция, так что может и эти записи обернутся против меня, когда начнется террор. Противиться ему не будут – так как страх, равнодушие и апатия сидят в наших генах и мы покорно, как евреи в Освенциме, будем ждать своей участи и возможно, только перед самым концом, у газовой камеры, у стены или у голодного конца взбрыкнем, и если нас окажется слишком*

⁷³ Інтерв'ю народного депутата України С. В. Соболева про його участь у роботі партклубів і демократичної платформи в Компартії України. *Архів автора*.

много, то, вырвавшись из цепких рук КГБ, мы начнем все крушить вокруг!»⁷⁴.

Про почуття страху перед можливими репресіями свідчать й інші матеріали. У соціологічному опитуванні, опублікованому в липні 1991 р. запорізькою газетою «РУХ», відповіді на запитання «У вас залишився страх перед владою?», розподілилися (у відсотках) так: *«Залишився у більшості – 52; залишився у меншості – 17; я не відчуваю такого страху – 22; не знаю – 9»⁷⁵.*

Але коли 19 серпня 1991 р. реакція наважилася на антиконституційний заколот, для регіону це все одно стало великою несподіванкою. Тоді Запоріжжя все ще перебувало в стані святкової ейфорії. Напередодні, в неділю 18 серпня, у місті закінчувалося 10-денне загальноукраїнське пісенне свято «Червона рута», яке зібрало десятки тисяч людей з області і гостей з усієї України. У Запоріжжі перебували відомі керівники національно-демократичного табору – В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Поровський та ін., представники української культурної еліти. Грандіозний заключний концерт і нагородження переможців на стадіоні «Металург» закінчився пізно ввечері. Усі присутні захоплено аплодували А. Сердюку, який піднесено та натхненно виконав свою, тепер уже знамениту пісню «Вставай, Україно!», написаною на слова Дмитра Павличка спеціально для фестивалю. У пісні є рядки, які тоді були сприйняті як прямий заклик до боротьби за незалежність:

*Вставай та кайдани порви,
Дай познать, ясний від грому,
Що ти не рабья Москви
Й рабою не будеш ніколи!*

«Усе було гарно, люди, – згадує А. Сердюк, – раділи, як діти, сміялися, обнімалися, бігали й танцювали на траві. Проте насторожувала і викликала досаду відсутність керівників міста і області. Але ніяких далекосяжних висновків з цього не робили. Сприйняли як прояв їх дрімучої провінційності»⁷⁶.

В організації цього загальноукраїнського свята активну роль відіграв запорізький Рух, «Просвіта», інші національно-демократичні організації. Їхні активісти ж і супроводжували гостей, організовуючи їх відправку до Києва та інших міст. Частина гостей відбула 18 серпня, інші планували трохи відпочити і залишити Запоріжжя 19 серпня. Але

⁷⁴ Споми́ни С. В. Сурченка. Машинопис. *Архів автора*.

⁷⁵ РУХ (Запоріжжя). 1991. № 2 (11). Липень.

⁷⁶ Спогади А. Сердюка про його участь у фестивалі «Червона рута» Запоріжжі в серпні 1991 р. *Архів автора*.

А. Сердюк

робити це довелося в стані невизначеності і великої тривоги за майбутнє України. Саме вранці в неділю 19 серпня стало зрозуміло, що зовсім не випадково компартійна верхівка проігнорувала закриття «Червоної рути».

О 6-й годині ранку 19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан. Президента СРСР М. Горбачова було відсторонено від влади. За спинами змовників стояли могутні сили КДБ, армії, МВС, центральних державних і господарських органів. Їхні представники створили для керівництва країною Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) (рос. мовою:

«Государственный Комитет по Чрезвычайному положению» – ГКЧП). Немає потреби цитувати усі документи ГКЧП, щоб переконатися в його намірах розгромити демократичні сили, відновити всевладну тоталітарну систему, унітарний характер Союзу РСР.

Антиконституційну акцію не випадково було здійснено напередодні 20 серпня – початку підписання нового союзного договору. Умовами договору передбачалися деякі поступки союзним республікам з боку центру, хоча загалом унітарний характер СРСР зберігався. Але навіть такі, по суті незначні, зміни в державному устрої не влаштовували ГКЧП.

Постановою № 1 ГКЧП, серед іншого, передбачалося:

– *приостановить деятельность политических партий, общественных организаций и массовых движений, препятствующих нормализации обстановки;*

– *...проведение митингов, уличных шествий, демонстраций, а также забастовок не допускается;*

– *в необходимых случаях вводит комендантский час, патрулирование территории, осуществляют досмотр...;*

– *установит контроль над средствами массовой информации и предприятий...⁷⁷*

Оголошувалося, що рішення ГКЧП «обязательны для неукоснительного исполнения всеми органами власти и управления, должностными лицами и гражданами на всей территории Союза ССР»⁷⁸.

⁷⁷ Хроника опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року. Київ, 1991. С. 22–23.

⁷⁸ Хроника опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року. Київ, 1991. С. 16.

Як тільки в Україні вранці 19 серпня 1991 р. почули про події в Москві, перед кожним громадянином постало питання: ти «за», чи «проти» ГКЧП. Хтось свій вибір зробив негайно, комусь він дався важко, а багато просто вичікували, «чия візьме». У суспільстві, яке після голодоморів і сталінських репресій небезпідставно називають «*постгеноцидним*», позиція вичікування домінувала. Люди боялися неминучих репресій, коли б була встановлена диктатура хунти ГКЧП. До того ж, перебудовчі процеси, які супроводжувалися не лише позитивними змінами, але й розбалансуванням економіки, інфляцією, гострими дефіцитами, зuboжінням одних і збагаченням інших – викликали суперечливе ставлення до демократичних перетворень.

Заколот виявив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні.

Перший секретар ЦК КП України С. Гуренко вже зранку вів переговори з емісарами ГКЧП у Києві і фактично став на бік заколотників.

О 9-й годині ранку було оголошено ультиматум Голові Верховної Ради України. У службовому кабінеті Л. Кравчука – Варенников (командувач Сухопутних військ, заступник Міністра оборони СРСР, який спеціально прибув з Москви), Чичеватов (командувач Київського військового округу) у присутності С. Гуренка заявили, що в разі ігнорування рішень ГКЧП в Україні, проведення страйків і акцій непокорі на її території буде застосовано військову силу. Під час розмови Гуренко мовчав, і це сприйняли як згоду з позицією генералів.

Секретаріат ЦК компартії України надіслав на місця (першим секретарям Кримського рескому, обласних комітетів, Київського міськкому КП України) шифрограму, у якій схвалював події в Москві і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Зокрема, у шифрограмі говорилося:

*«В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному Комитету по Чрезвычайному Положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным комитетом по Чрезвычайному Положению»*⁷⁹.

Так чи інакше, з цією позицією погодився Кабмін УРСР і підпорядковані йому структури.

26 серпня 1991 р., коли заколот зазнав поразки, Перший віцепрем'єр України К. Масик спробував переконати громадськість, що уряд не під-

⁷⁹ Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року. Київ., 1991. С. 167.

тримував ГКЧП і що, зокрема, *«і КДБ, і МВС наші займали правильну позицію»⁸⁰*. У деяких народних депутатів, які в дні заколоту перебували в Києві, склалася інша думка. Так, згадують, що навіть 22–24 серпня в.о. голови республіканського КДБ. М. Шама (наш земляк, закінчив ЗДП і кар'єру зробив у Запоріжжі), ходив у приміщенні Верховної Ради України у формі генерала КДБ, що було знаковим. Зазвичай вищі офіцери КДБ без особливої потреби форми не одягали. «Він був спокійно-мовчазний і відмовлявся від розмов, пов'язаних з подіями 19–22 серпня», – згадував О. Білоусенко.

Про свою солідарність із заколотникам оголосили в області *виконками багатьох рад* усіх рівнів – від обласних до міських і сільських. Офіційна преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників.

Керівництво Верховної Ради вагалось, перебуваючи під сильним тиском заколотників. Але це був не той тиск, який відчували на собі демократи в Москві і Прибалтиці, проти яких вже була кинута елітна зброяні з'єднання і КДБ. Тому, коли по Центральному телебаченню 19 серпня виступив Голова Верховної Ради Л. Кравчук і почав з того, що йому *«відомо поки що не все»*, а потім закликав *«успішно завершити збирання врожаю»* (і це в умовах, коли насувалася громадянська війна!), його зрозуміли в тому сенсі, що він ухиляється від відкритого засудження заколоту. Від керівника українського парламенту чекали вимоги звільнення М. Горбачова, блокованого заколотниками на території суверенної України, а також заяви про те, що ГКЧП – купка самозванців, які порушують закон, що Україна підтримує демократичні сили Росії і її Президента Б. Єльцина, який рішуче виступив проти заколоту, що Україна бойкотуватиме розпорядження путчистів. Нічого цього сказано не було. Натомість прозвучала фраза про те, що *«народ України правильно розуміє ситуацію»⁸¹*. Кому адресована ця фраза, і що саме «розуміє народ», зрозуміти було важко. Але багато людей у Запоріжжі сприйняли ці слова як традиційні запевнення українських компартійних васалів про їхню відданість московським сюзеренам.

У ті трагічні години проти заколотників рішуче виступило керівництво РФ на чолі з Б. Єльциним, яке можливу перемогу заколотників сприймало як загрозу власному існуванню. О 9-й годині ранку 19 серпня у зверненні «К гражданам России» Б. Єльцин охарактеризував утворення ГКЧП як *«правий реакційний антиконституційний переворот»* і закликала громадян до загального страйку. Москва перетворилася на центр опору заколотникам.

⁸⁰ Там само. С. 135.

⁸¹ Там само. С. 102–104.

В Україні представники Руху і новостворених демократичних партій виступили з пропозицією дати оцінку заколоту спеціальним рішенням президії Верховної Ради УРСР. Але більшість членів президії вичікувала, блокуючи всі спроби демократів засудити дії ГКЧП.

За таких умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила Демократична частина членів президії Верховної Ради (Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський). Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі спроби захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори. Львівська обласна рада у відповідь на «спроби насильницького усунення демократично обраної влади» закликала до масових актів громадянської непокори. Сесія Харківської міськради кваліфікувала утворення ГКЧП як «найтяжчий злочин». Народний рух України закликав громадян створювати *«організаційні структури активного опору»*. Спілка українського студентства у зверненні до Верховної Ради УРСР заявив про намір розпочати «акції громадянської непокори». Голова спілки офіцерів України полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту і в телеграмі Б. Єльцину закликав військовослужбовців – громадян України, які проходять службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ГКЧП, а підтримувати Президента Росії. Республіканський штаб Руху і Всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк, а гірники Донбасу ще 20 серпня відправили до Л. Кравчука делегацію з протестом проти утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова (котрий на момент заколоту перебував із сім'єю в Криму у Форосі на відпочинку) та з попередженням про страйк.

Звичайно, у СРСР було чимало прихильників ГКЧП. Але більшість військових і жителів великих міст країни не сприйняли заколоту. Після невдалої спроби штурму прибічниками ГКЧП «Білого дому» (парламенту РФ) у Москві, здійсненого в ніч з 20 на 21 серпня, стало очевидним, що спроба перевороту зазнала поразки.

Це вплинуло і на позицію керівництва Верховної Ради УРСР. Вона стала чіткішою. Опівдні 22 серпня Президія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України.

Таке загальне тло подій.

Запорізька номенклатура під час заколоту

Свій огляд подій під час заколоту ГКЧП у Запорізькій області почнемо з оцінки ставлення до нього керівників владних структур облас-

ті – Запорізького обкому КП України і облвиконкому, Запорізького і Мелітопольського міськкомів партії і міськвиконкомів.

Коли 19 серпня 1991 р. у Москві було оголошено перші декрети ГКЧП, а з Києва прийшла згадана таємна шифрограма секретаріату ЦК КП України, яка висувала перед ними завдання всіляко сприяти акціям ГКЧП, партійні верхи Запорізької області прийняли її до неухильного виконання.

У першій половині дня відбулося засідання бюро Запорізького обкому партії. Обговорювалася ситуація в країні, перші акти ГКЧП і шифрограма ЦК. Наскільки можна судити зі свідчень окремих поінформованих осіб і дальшого розвитку подій, бюро прийняло до виконання розпорядження ГКЧП і шифрограму секретаріату ЦК КП України. Жодних протестів, чи навіть особливих думок щодо актів ГКЧП, антиконституційний характер яких був очевидним, на бюро не пролунало.

Секретарі міськкомів, райкомів і парткомів найбільших підприємств і закладів Запорізької області, включно з керівництвом вишів, були ознайомлені зі змістом шифрограми вже 19 серпня. Відбулися наради із секретарями в обкомі, міськкоммах. Виховані в дусі майже військової субординації, вони сприйняли розпорядження секретаріату ЦК як обов'язкове до виконання. Багато з них вже давно чекали такого розвитку подій, неодноразово говорили про їх необхідність раніше. «Перебудова», на їхнє переконання, зайшла занадто далеко, бо поставила під сумнів керівну роль партії (читай: монопольне становище партноменклатури) в суспільстві. Набридли опозиціонери, які своєю «деструктивною» критикою «розкладали» населення, вносили «розбрат». Згаданий С. Сурченко у своїх споминах розповідає, як вранці 19 серпня 1991 р. секретар Орджонікідзевського райкому КП України м. Запоріжжя зі словами *«Дождались, наконец-то! Поздравляю!»* вітав голову районного Народного контролю. Подібні настрої відкрито демонстрували того дня й інші відповідальні працівники партійного апарату⁸².

Партпрацівник В. Пихаленко, який у Запорізькому обкомі розшифровував телеграму з ЦК і добре знав настрої в номенклатурному середовищі, у своїх споминах, написаних після еміграції до Ізраїлю, свідчить: *«Скажу откровенно: ГКЧП никого из партаппаратчиков не застал врасплох. Парткомы стали разворачивать подготовительные мероприятия по проведению на местах разъяснительной работы, обеспечению «общенародной поддержки путча со стороны населения»⁸³.*

⁸² Спомини С. В. Сурченка. Рукопис. Архів автора. С. 4.

⁸³ Откровения серого кардинала. Истеблишмент. 2008. 24–30 июля.

Розпорядження ГКЧП і створені для їх реалізації обласні структури широко популяризували місцеві ЗМІ, створюючи ілюзію «всенародної підтримки» заколотників.

Так, орган Запорізького обкому КП України «Индустриальное Запорожье» (головний редактор П. Горбачов) 20 серпня опублікував на перших двох сторінках (без коментарів) заяви, укази, постанови і звернення заколотників. Був обнародований, правда, з розривом (наприкінці першої – у середині другої сторінки), також виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука по українському телебаченню. Судячи з усього, «Индустриальное Запорожье» «не за страх, а на совість» поширювало «гекачепістські» циркуляри. «Запорізька правда», яка також виходила 20–21 серпня, рясніла матеріалами заколотників. Жодних коментарів не було, а засудження заколоту – й поготів. Об'єктивно це означало підтримку ГКЧП. Решта ЗМІ Запоріжжя – газета «Наш город», місцеве телебачення і радіо, якщо судити за інформацією, яку вони пропонували населенню, готові були підтримати державний переворот.

На цьому безрадісному, але цілком прогнозованому полі, виділяється позиція газети Запорізької міськради «Запорізька Січ» (головний редактор Анатолій Ланчик). Ця газета 20 серпня не подала жодного документа московських керівників заколоту і обмежилася публікацією виступу голови Верховної Ради України Л. Кравчука. Були надруковані також рекомендації виконкому Запорізької міської ради громадянам, керівникам громадських організацій і органам влади зберігати спокій і чекати обнародування позиції президії Верховної Ради України. Був поданий портрет М. С. Горбачова – «першого президента СРСР». Нарешті, газета наважилася на крок громадянської мужності: обнародування заяви 20 депутатів місцевих рад, переважно Запорізької міської ради, із різким засудженням заколотників⁸⁴.

26 серпня 1991 р. заступник голови облвиконкому Є. Карташов у своєму телевізійному інтерв'ю виправдовував поведінку місцевих газет, стверджуючи, що всі акти ГКЧП містили обов'язкову для опублікування інформацію. «Газеты приучены к обязательности, а все документы ГКЧП шли под грифом «Для обязательного опубликования», – заявив він.

«Запорізька Січ» спростувала цю заяву: «Мы не можем согласиться с Евгением Карташовым, ибо на самом деле на телетайпных лентах с обращениями и постановлениями ГКЧП отсутствовал какой-либо гриф, а тем более «Для обязательного опубликования»⁸⁵.

⁸⁴ Запорізька Січ. 1991. 19 серпня.

⁸⁵ Запорізька Січ. 1991. 30 серпня.

Так що грифу «*Для обязательного опубликования*» не було.

Увесь день 19 серпня у владних кабінетах обласного центру, у містах і районах не змовкали телефони: наказували і радили, приймали накази і слухали поради. Було багато слів і мало конкретики. Коли доходило до конкретних кроків, то, за звичкою, почали старанно копіювати дії Москви і Києва. Як і там, у Запорізькій області стали формуватися надзвичайні структури, аналогічні московському ГКЧП і Тимчасовій комісії Кабміну УРСР. Так, у Мелітополі 19 серпня була створена оперативна група в складі голови міськради, його заступника, начальника міського КДБ, начальника міліції і військового коменданта. Оперативна група майже повністю складалася з силовиків і тому в місті сприймалася як місцеве «міні-ГКЧП»⁸⁶.

Питання про створення в регіоні надзвичайних структур – одне з ключових в оцінці поведінки номенклатури області під час спроби перевороту. У відповідь на питання, чи створювалися в регіоні групи, які мали надзвичайні функції, голова обласної ради і депутат Верховної ради України В. Дем'янов у виступі на місцевому телебаченні 26 серпня не дав чіткої відповіді: «*Скажу откровенно, на сегодняшний день у нас данных о том, чтобы кто-то поддержал решения этого комитета, нет. Ни на предприятиях, ни в местных органах власти – нигде не создавались какие-то группы или чтобы высказывались в поддержку ГКЧП*»⁸⁷.

Важко повірити, що посадовець такого рівня і обізнаності, як голова обласної ради, через вісім днів після початку заколоту не мав чіткого уявлення щодо ставлення до ГКЧП місцевої номенклатури. Запорізький Рух у своїй заяві від 22 серпня (усього через три дні після оголошення ГКЧП) недвозначно заявив: «*На ряді підприємств, установ було створено комісії з надзвичайного стану, які втілювали в життя накази заколотників*»⁸⁸.

Для з'ясування ситуації важливо не лише те, як називалася та чи інша структура. Важливо, які функції вона виконувала. Так, виконком Запорізької міськради рекомендував керівникам підприємств, установ і організацій діяти в руслі настанов ГКЧП для впровадження надзвичайного стану⁸⁹. Ці рекомендації виходять за межі конституційних повноважень міськвиконкому і суголосні постановам ГКЧП СРСР і Кабінету Міністрів УРСР від 19 серпня 1991 р. «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР».

⁸⁶ Мелитопольские известия. 1991. 24 августа.

⁸⁷ Запорізька правда. 1991. 28 серпня.

⁸⁸ Запорізька Січ. 1991. 28 серпня.

⁸⁹ Запорізька Січ. 1991. 20 серпня.

Подібні функції покладалися і на оперативну групу, створену для роботи в умовах режиму ГКЧП у Мелітополі. Миський голова Анатолій Мангул в інтерв'ю газеті «Мелитопольские известия» 24 серпня 1991 р. охарактеризував їх так: *«Була посилена охорона водоводу, каналізації, підприємств харчової промисловості. Ми орієнтували керівників підприємств, організацій і ЗМІ на стриманість, недопущення провокацій і підтримання трудового ритму. Вирішили не вводити військового патрулювання...»*.

Заводи мали свою специфіку. Керівники великих підприємств – «Запоріжсталі», «Мотор-Січі», «Авто-ЗАЗ», Запорізького алюмінієвого, «Дніпроспецсталі» та ін. з кінця 80-х рр. виступали самостійними чинниками політичного життя регіону. Формально заводи ще належали союзним міністерствам, але фактично ними розпоряджалася так звані «червоні директори», не звертаючи особливої уваги на райкоми і обком партії. Але, загалом, поведінка адміністрації заводів не виходила за рамки загальної схеми. Типовий приклад: наказ № 206 від 20 серпня 1991 р. по Запорізькому заводу високовольтної апаратури виробничого об'єднання «Електротрансформатор» під назвою «О мерах по укреплению стабильности, дисциплины, пропускного режима на заводе».

Наказ починається стандартною для офіційних документів структур, що підтримували ГКЧП, преамбулою, у якій формулювалася його мета – *«...Обеспечение организованности, поддержания стабильной обстановки в трудовых коллективах, повышения трудовой и производственной дисциплины, сохранения материальных ценностей на производстве»*. Для досягнення цієї мети створювалася *«временная комиссия»* під головуванням директора А. І. Чаплинського. До складу комісії увійшло керівництво заводу, у т.ч. начальник окремої команди ВОХР.

Наказ було розіслано у всі структурні підрозділи заводу і поміщено на дошці оголошень щоб кожен працівник ознайомився з його змістом. Характерно, що про причин, які підштовхнули директора заводу до створення *«временной комиссии»*, у наказі не говорилося. Але всі про це й так знали. Тому заводчани сприйняли цю комісію як таке собі заводське ГКЧП, яке застерігало їх від будь-яких акцій, спрямованих проти заколотників⁹⁰.

Не важко зрозуміти, що в умовах заколоту ГКЧП місцева влада більше думала не про забезпечення технологічної дисципліни на виробництві, охорону матеріальних цінностей, нормальний стан каналізації,

⁹⁰ О мерах по укреплению стабильности, дисциплины, пропускного режима на заводе. Архів Г. І. Калайду.

хлібозаводів, робітничих їдалень і продовольчих крамниць – про це вони піклувалися щоденно. Йшлося, насамперед, про демонстрацію перед «верхами» *своїї готовності* нейтралізувати виступи опозиції, хоча ніхто в місті і області не збирався захоплювати каналізацію, магазини, хлібозаводи, телебачення, типографії і вокзали. А ще – усі ці надзвичайні заходи влади були покликані залякати населення, щоб воно не надумало, чого доброго, у цілком мирний спосіб заявити свій законний протест проти антиконституційного путчу. Тому й *наполегливо* закликала громадян до «спокою і стриманості». Зокрема, прозвучав цей заклик (очевидно, в унісон із вказівками обкому і міському партії) і на засіданнях виконкому Запорізької міськради: *«Исполнительный комитет Запорожского городского Совета в этой сложной ситуации призывает жителей Запорожья соблюдать спокойствие и дисциплину, избежать конфронтации и противостояния»*⁹¹.

Як відомо, міським головою під час цих подій був Ю. Бочкарьов. За свідченнями учасників подій, за «лаштунками» засідань, які в міській раді 19 серпня відбувалися майже безперервно, він досить критично висловлювався на адресу ГКЧП, вважаючи, що його дії можуть привести до розпаду СРСР. Він і раніше виділявся здоровим глуздом і певною незалежністю суджень. Партійні консерватори йому навіть закидали *«заигрывание с Рухом»*. Але наявні документи свідчать, що ніяких офіційних заяв, які б вказували на його незгоду з діями московських заколотників чи їхніх запорізьких однодумців Ю. Бочкарьов не висловив. Якщо це справді так, то перед нами досить типова для тих днів ситуація: думали (а інколи у вузькому колі і говорили) одне, а діяли відповідно до циркулярів зверху. І хоч лунали цілком законні вимоги частини депутатського корпусу негайно скликати надзвичайну сесію міськради для обговорення поточних питань, він не зробив цього.

Узагалі, заклик до стриманості 19–21 серпня 1991 р. звучав не лише в Москві, Києві і обласних центрах, зокрема, у Запоріжжі, а й у всіх містах, райцентрах і багатьох селах області, на підприємствах і установах області.

Вимоги спокою і підтримання трудового ритму повністю вписувалися у плани заколотників, які розраховували на політичну пасивність населення. Неважко здогадатися, на чиєму боці була б тоді перемога, якби народ залишився байдужим до спроби перевороту, а армія слухняно виконувала накази заколотників. На пряме запитання тележурналіста: «Не считаете ли вы, что в условиях переворота призывы к спокойствию – это призывы трудиться во время войны?», заступник

⁹¹ Запорізька Січ. 1991. 7 вересня.

голови облвиконкому Є. Г. Карташов 26 серпня 1991 р. відповів: *«Это действительно очень справедливое замечание, но мы призывали к спокойствию только потому, что боялись провокаций, ведь военные обязаны выполнить приказ и могло так случиться, что танки появились бы на Крещатики. Хотя задним числом можно судить и по-другому»*⁹². Зміст відповіді (і «так», і «не так») свідчить, що представникам влади не було що сказати на своє виправдання. А посилання на «заднє число» – взагалі політичний нонсенс. Вони не думали протистояти ГКЧП, готові були підкоритися йому, і на першому місці в них були не інтереси міста чи області (не кажучи вже про Україну), а власне виживання і збереження свого «статус-кво».

Надзвичайні структури, які були створені в області 19–20 серпня, не запрацювали. Але це не заслуга їхніх керівників. Просто для цього не вистачило часу. Занадто стрімко розвивалися події. Головне, що про створення цих структур в перші два дні заколоту було оголошено. При сприятливому для заколотників розвитку подій у Москві вони почали б свою роботу в Україні, у тому числі й Запорізькій області. Це не просто гіпотеза, це аналіз логіки поведінки владних структур області, зокрема – обкому партії, яка чітко виявилася 19–20 серпня.

В обкомі партії в ці дні готувалася ціла низка акцій, які мали на меті підтвердити «тверду лінію» і підтримку ГКЧП з боку місцевого керівництва.

Але про ці наміри майже нічого не відомо. Тодішній перший секретар обкому Валерій Малев загинув у загадковій автокатастрофі і нічого не розказав, інші компартійні чиновники, які працювали в останньому складі апарату обкому – також мовчали. Що відбувалося на засіданнях бюро обкому партії і яку позицію займали секретарі – можна лише догадуватися. Але серед документів обкому партії, що підлягали знищенню і в останній момент були врятовані, є й невелика незакінчена службова записка (ще в рукописі) під назвою: «К совещанию в обкоме Компартии Украины 22 августа 1991 года», яка проливає світло на події за обкомівськими лаштунками. Наводимо текст цього документа повністю⁹³.

К совещанию

в обкоме Компартии Украины

Необходимость проведения данного совещания продиктована ситуацией в последние дни в стране, республике и области. Бюро обкома партии решило провести его в расширенном составе партийного актива области.

⁹² Запорізька правда. 1991. 28 серпня.

⁹³ К совещанию в обкоме Компартии Украины. Архів автора.

На совещание приглашены первые секретари горкомов, райкомов партии, председатели горрайсоветов, секретари парткомов и руководители крупных предприятий области.

В работе совещания принимают участие коммунисты – народные депутаты СССР и УССР, заместители председателя облсовета, прокурор и начальник УВД области, начальник Запорожского гарнизона.

Ознайомившись зі складом наради (по суті, це розширений варіант «запорізького ГКЧП», його своєрідний «пленум»), читач може спрогнозувати, які питання збиралися розглядати. Але ця нарада планувалася як перший крок. Передбачалися й інші. Зокрема, на 23 серпня готувався масовий мітинг на підтримку дій заколотників з ГКЧП. Передбачалося, що це буде святкування перемоги. На мітингу очікувалися виступи багатьох офіційних осіб, зокрема керівників обкому партії і депутатів Верховної Ради України від комуністичної партії.

Та ні розширена нарада в обкомі, ні мітинг на підтримку ГКЧП на Жовтневій (тепер – Фестивальна) площі не відбулися. Та й записку про необхідність наради партійний чиновник не дописав. Напевне, її готували 21 серпня, найвірогідніше, у другій половині дня. Саме тоді з'ясувалося, що все йде не так, як хотілося, а 22 серпня стало цілком очевидним, що заколот провалився.

Щодо керівництва обласної та міських рад, воно не виробило самостійної лінії, відмінної від лінії обкому, міськкомів і райкомів партії, хоча перемога заколотників закривала перспективу перетворення рад у повноправні органи влади, яка з'явилася під час «перебудови». Цю обставину повинно було зрозуміти керівництво рад, яке після скасування ст. 6 Конституції почало «виходити з тіні» партійних комітетів, відчуваючи переваги свого нового становища. Але на практиці це припущення не виправдалося.

Почнемо з Запорізької обласної ради. Про *позицію її керівництва* в умовах спроби перевороту автентичних документів також не збереглося. Позачергової сесії, на проведення якої наполягала демократична меншість депутатського корпусу, скликано не було. Голова обласної ради В. Дем'янов і заступник голови облвиконкому Є. Карташов, відповідаючи 26 серпня 1991 р. (на цей час заколот зазнав краху, а його московські керівники перебували під арештом) у прямому ефірі на запитання телеглядачів обласного телебачення, цю ситуацію також ніяк не прояснили. Вони лише обіцяли «розібратися» з тими, хто підтримував, чи збирався підтримати заколотників. Це, напевне, мало означати, що вони особисто ГКЧП не підтримували (чи не декларували підтримки публічно).

У спогадах про те, як 19 серпня акції ГКЧП були сприйняті в Запорізькому облвиконкомі, ясності немає. Відомо, що голова ради Дем'янов був на засіданні бюро обкому партії, яке схвалило дії ГКЧП. П. Ванат згадує: *«Він зібрав своїх заступників і питає: «Хлопці, що будемо робити?» ...Я запропонував не реагувати на вказівки центральних органів. В усякому випадку, з облвиконкому ніяких листів чи на підтримку, чи проти не пішло. Якщо й пішли, то без нашого відомо. Але мені здається, що В. В. Дем'янов нічого не підписав»*⁹⁴. Але П. М. Ванат не уточнив: не підписав з принципових міркувань, чи просто не встиг підписати. Один із заступників В. В. Дем'янова у приватній розмові переконував, що *«про якісь принципи»* по відношенню до В. Дем'янова говорити немає підстав, а діяв він як класичний перестраховник, не наважуючися на рішучі кроки. Сесія обласної ради була скликана лише 18 вересня 1991 р., коли все було абсолютно зрозуміло.

Більше відомо про те, що відбувалося 19 серпня на міському рівні – у виконкомі рад Запоріжжя і Мелітополя, у депутатському корпусі цих міст і у міськкоммах партії.

Як тільки в загальних рисах стало відомо про те, що діється в Москві, у приміщенні Запорізької міськради провели засідання члени виконкому (усі комуністи). Про це засідання повідомила 7 вересня 1991 р. газета «Запорізька Січ». Про зміст розмов стало відомо пізніше. Виявляється, що учасники наради уникали чітких формулювань щодо поточного моменту, відкрито і беззастережно ніхто не виступив на підтримку ГКЧП. *Прийняли звернення, яке містило заклик до спокою*⁹⁵. «Щоправда, – говорилося в газеті, – перший секретар Запорізького міськкому КП України Олександр Бережний підкреслив, що, маючи сумнів у законності переходу влади від Горбачова до Янаєва (віце-президента СРСР. – Авт.), готовий підписатися під кожним пунктом заяви ГКЧП»⁹⁶.

Позицію міськкому партії прокоментував у своєму виступі на сесії міськради депутат Є. Паршаков: *«19 августа депутаты-демократы обратились к депутату горсовета Бережному, который по совместительству является первым секретарем горкома КПСС, с просьбой проинформировать депутатов об отношении горкома КПСС к государственному перевороту и хунте. И что же нам сообщил депутат Бережной? Он сообщил, что у горкома КПСС возник лишь один неясный вопрос. Это вопрос о правомерности перехода власти*

⁹⁴ Інтерв'ю П. М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років. *Архів автора*.

⁹⁵ *Запорізька Січ*. 1991. 20 серпня.

⁹⁶ *Запорізька Січ*. 1991. 7 вересня.

от Горбачева к Янаеву. Что же касается чрезвычайного положения и постановлений ГКЧП, то горком КПСС их поддерживает (!). Я думаю, что комментарии здесь излишни»⁹⁷.

Опір демократичної опозиції

Розглянемо, як поставилася до заколоту демократична опозиція. Почнемо з демократичної частини *депутатського корпусу* області, яка становила незначну меншість серед народних обранців.

Депутати-опозиціонери обласної, міських і районних рад регіону вимагали негайного скликання позачергових сесій. Але керівництво рад не давало згоди. Усупереч цьому демократична частина Запорізької міської ради вже 19 серпня скликала депутатські збори, щоб поставити керівництво ради перед фактом і змусити оголосити позачергову сесію ради⁹⁸.

Ініціаторами депутатських зборів стали С. Іванов і О. Неклюдов. Зібралось близько 60 депутатів міськради і райрад. У залі був присутнім також депутат Верховної Ради С. Соболев⁹⁹, який засудив заколот. Щодо інших народних депутатів від Запорізької області, деякі не відповідали на телефонні дзвінки, решта – «*відмовилися давати коментарі*». Особливий випадок – народний депутат СРСР від Запоріжжя В. Челишев: він був на постійному зв'язку із Запоріжжям, зокрема, з редакцією газети «Запорізька Січ», де працював його офіційний помічник по депутатській діяльності, свого часу один із керівників виборчого штабу Олександр Верьовкін. Удень, на початку одинадцятої години, Челишев розповів, що знав на той час: «*Аппарат Президента СРСР и Генерального секретаря ЦК КПСС на месте и работает. Где Горбачев – никто не знает, а вот Э. Шеварнадзе (один із видатних лідерів «перебудови», колишній очільник Міністерства закордонних справ СРСР. – Авт.) в столице*». Через деякий час депутат знову зателефонував до редакції: «*Я в парламенте России. Ельцин выступил перед людьми с бронетранспортера. Охарактеризовал происходящее, как военный путч, призвал к неповиновению*»¹⁰⁰. Ця інформація, яку одержували й по інших каналах, швидко поширилася Запоріжжям, зокрема серед депутатів міськради.

⁹⁷ *Запорізька Січ*. 1991. 5 вересня.

⁹⁸ *Перекур*. 2002. 22 августа.

⁹⁹ Депутат Верховної Ради України Сергій Соболев дізнався про заколот вранці 19 серпня на картопляному полі у селі Орлянка Василівського району Запорізької області, де близько місяця в місцевому колгоспі працював у складі бригади викладачів вишів Запоріжжя – «заробляв на зиму картоплю». Негайно він виїхав до Запоріжжя, куди прибув опівдні, заїхав у міську раду, висловив свою позицію, а потім літаком відбув до Києва.

¹⁰⁰ *Запорізька Січ*. 1991. 21 серпня.

Керівники міськвиконкому і, зокрема, Ю. Бочкарьов, вперто відмовлялися від скликання сесії. Вони закликали депутатів «до спокою», вимагали «утримуватися від коментарів» з приводу ГКЧП. Та депутат О. Неклюдов, всупереч умовлянням, написав звернення до мешканців Запоріжжя, яке запропонував підписати присутнім на зборах. Таких виявилось 20 осіб. Це звернення в другій половині дня 19 серпня 1991 р. було передане до редакції газети «Запорізька Січ». На цей час номер практично був готовий. Але негайно були внесені зміни і «Звернення 20-ти» пішло в друк. Звичайно, відповідальність за публікацію взяв на себе головний редактор Анатолій Ланчик.

Подаємо текст цього важливого документа повністю.

19 серпня 1991 р.

К гражданам Запорожья

В стране произошел государственный переворот.

Смертельная опасность нависла над свободами и правами каждого гражданина, над республиканскими суверенитетами, над последней возможностью нашей страны вернуть ее неисчислимые богатства на благо и процветание каждого гражданина. Мы, народные депутаты г. Запорожья, требуем немедленного освобождения президента Горбачева, ареста и предания суду членов самозванного комитета.

Мы обращаемся к гражданам города с призывом сохранять выдержку и спокойствие, не поддаваться на провокации, поддерживать общественный порядок. Мы обращаемся к военнослужащим, милиции, КГБ, руководителям предприятий, общественных организаций, средств массовой информации с призывом подчиняться законам СССР, распоряжениям законных властей. Мы подтверждаем свою поддержку только законным структурам власти, декларации о государственном суверенитете СССР.

Народные депутаты А. В. Неклюдов, Е. А. Паршаков, В. И. Губский, В. И. Шевченко, Т. Н. Огородова, А. И. Бурдейный, А. В. Согорин, П. М. Смаглюк, В. П. Курилец, М. Д. Чернышева, А. И. Дмитренко, А. М. Сергейчук, Ю. В. Вигант, А. Г. Дворников, Н. А. Никитская, Л. А. Перепелица, В. В. Вакуленко, Л. Н. Литвиненко, Ю. А. Жихарь, В. И. Семенухин.

«Звернення 20-ти» – перший місцевий документ з оцінкою подій у Москві як спроби державного перевороту. Підписати звернення були готові й інші депутати, зокрема обласної і міської ради (С. Горбачов, К. Лямцев, Д. Секиринський, К. Саміло, Т. Шевченко, О. Лазутін та ін.). Пізніше вони говорили, що не підписалися під зверненням суто з тех-

нічних причин: на час зборів їх не було в місті або вони вже мітингували на Жовтневій площі.

У цьому документі, який був обнародований в умовах, коли протистояння сил реакції і демократії стрімко наростало, а результат протистояння ще й не проглядався, – сказано головне: про *«государственный переворот»* і про *«смертельную опасность»*, що *«нависла над свободами и правами каждого гражданина, над республиканскими суверенитетами, над последней возможностью нашей страны повернуть ее неисчислимым богатствам»*.

Вплив цього документа на настрої населення Запоріжжя (і області) важко переоцінити. Тоді люди ловили будь-яку інформацію про політичні події в країні, і коли вранці 20 серпня прочитали «Звернення 20-ти» (тираж «Запорізької Січ» тоді становив 30 тис. примірників), для багатьох це був знак того, що і в нашому регіоні, де вплив сил політичного реваншу був особливо відчутний, є люди, які відкрито виступають проти заколоту, а значить – що не все ще втрачене, і події можуть змінитися. Редакція одержала сотні дзвінків на підтримку мужнього вчинку депутатів; про статтю повідомляли в загальносоюзних ЗМІ, а пізніше група народних депутатів СРСР, *«аби знав, що навіть його портрет боровся з путчистами»* – передала пакет номерів «ЗС» за 20–24 серпня Президенту країни Михайлу Горбачову¹⁰¹.

Це звернення різко відтінило дилему: хто в області «за» ГКЧП, а хто «проти» чи хоче пересидіти. Депутат міськради Є. Паршаков (його підпис під документом стоїть другим) звернув увагу, що під зверненням демократів до жителів Запоріжжя, у якому вимагали звільнити головного комуніста держави й Президента СРСР М. С. Горбачова, а також арештувати й судити заколотників, не підписався жоден з комуністів-депутатів міськради, які брали участь у депутатських зборах і яким пропонували поставити свій підпис. *«Выходит, что Вы (уважаемые ли?), – констатує Є. Паршаков, – депутаты-коммунисты, предали своего лидера»*¹⁰².

«Звернення 20-ти» врятувало політичну гідність демократичного Запоріжжя, адже частина місцевих рухівців і членів інших неформальних організацій після перших повідомлень із Москви познімали з лацканів синьо-жовті значки і не відповідали на телефонні дзвінки товаришів, які пропонували вийти на мітинг, а деякі з тих, хто місяцями не платив партвнески, побіг до парторгів відшкодовувати заборгованість.

Деякі з тодішніх керівників вважають, що згоду (усну) на обнародування заяви дав міський голова Ю. Бочкарьов. Але це суперечить усім

¹⁰¹ Запорізька Січ. 1991. 11 вересня.

¹⁰² Запорізька Січ. 1991. 5 вересня.

попереднім і подальшим крокам міського голови. Негайно після «виходу у світ» газети, дії головного редактора були засуджені на засіданні міськвиконкому. У рішенні від 20 серпня 1991 р., надрукованому на фірмовому бланку виконкому Запорізької міської ради, засвідченого круглою печаткою протокольної частини виконкому, зазначено: «Осудить действия редактора газеты «Запорізька Січ» т. Ланчика А. Г., допустившего публикацию обращения, содержащего непроверенные факты»¹⁰³.

Варто звернути увагу на змістовну нісенітницю в тексті рішення міськради: газету звинувачували в тому, що вона обнародувала депутатське *«требование немедленного освобождения президента Горбачева, хотя достоверных данных для такого заявления не имела»*. Як страуси в пустелі, члени міськвиконкому ховали голову в пісок, щоб не бачити очевидного цілому світу – Президент СРСР ізольований. По-друге, редакцію звинувачували в тому, що нею *«высказаны требования ареста и предания суда членов государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР»*. Це було схоже на спробу отримати від ГКЧП індульгенцію на випадок, коли дійде до репресій з боку заколотників. Що все може повернутися інакше, що заколот провалиться, вони не припускали й думки.

Голова міськвиконкому Ю. Бочкарьов особисто вручив А. Ланчику це рішення (про це Ланчик розповів Олександрю Верьовкіну, який пізніше став головним редактором «Запорізької Січі»). Важко сказати, наскільки Ю. Бочкарьов був самостійним у тій ситуації. Без сумніву, на нього «тиснули» з обкому і міськкому партії, де заява 20 депутатів викликала справжню паніку. Не можна виключати, що й рішення, зокрема, його зміст були продиктовані цими інстанціями. На жаль, зараз ані Ланчика, ані Бочкарьова немає серед живих, і вони ніколи не зможуть це підтвердити або спростувати. Очікувалося, що А. Ланчика звільнять з роботи. Щонайменше, так би воно й сталося, коли б ГКЧП переміг¹⁰⁴.

Як діяла опозиція *поза місцевими радами*? Як поводитися відкриті противники режиму, що вже «засвітилися» у попередні «перебудовні» роки і яких у разі перемоги заколотників чекали репресії?

Інформація про утворення в Москві ГКЧП і відсторонення М. Горбачова від влади стала відомою опозиціонерам Запоріжжя рано-вранці 19 серпня. Хтось дізнався про це по радіо чи з передач Центрального

¹⁰³ Оригінал рішення. Архів О. М. Лазутіна.

¹⁰⁴ На початку серпня, після того, як напрямок «політичного вітру» змінився, рішення про засудження дій редакції «Запорізької Січі», яка опублікувала «звернення 20-ти», було (тим самим складом міськвиконкому!) скасовано, а колективу оголосили подяку за мужність і громадянську позицію. Було прийнято рішення про збільшення тиражу газети.

телебачення, яке раптом почало транслювати класичну музику і «Танець маленьких лебедів» з балету П. Чайковського «Лебедине озеро», а в антрактах передавати укази ГКЧП. Хтось про події в Москві почув із телефонних розмов чи повідомлень близьких, знайомих, друзів.

Керівник обласного РУХу Г. Калайда, наприклад, дізнався про створення ГКЧП рано-вранці. Негайно вирушив до готелю «Інтурист», де ще залишалися В. Чорновіл, М. Поровський, Л. Лук'яненко.

Г. Калайда згадує: *«Зустрівся з В'ячеславом Максимовичем... Я запитав, що нам робити в цій ситуації, на що він сказав, щоб ми діяли у відповідності з обставинами, але зберігали спокій, не панікували і що все це повинно скоро скінчитися»*¹⁰⁵.

Голова Запорізького міського РУХу Костянтин Лямцев був за містом – після напруженого тижня відпочивав на рибалці. Про заколот дізнався з радіопередачі – із собою взяв транзистор. Олександр Нарбут, голова обласного проводу УРП, був тоді у відрядженні в Москві і несподівано для себе опинився в центрі подій. Сергій Айбабін, свого часу організатор відомої в Україні правозахисної групи «УГС-Південь», а на момент заколоту – активіст УРП, почув про спробу перевороту, розмовляючи по телефону з однопартійцем. Першою його реакцією було рішення перевезти на іншу квартиру ротатор, який використовувався для тиражування агітаційної продукції УРП. Після цього вийшов на Жовтневу (Фестивальну) площу, куди почали сходитися місцеві опозиціонери.

На Жовтневій площі вже зранку було понад десятеро людей: рухівці, просвітяни і представники інших опозиційних груп. *«Настрій був тривожний, – згадував С. Айбабін, – недоговорюючи, обмінювалися думками...»*. Сюди ж підходили і деякі депутати міської і обласної рад, випадкові перехожі. На площі стояли міліціонери і одягнуті в цивільне «сторонні», напевне, співробітники КДБ. У другій половині дня зібралося близько 500 осіб. Це небагато для такого великого міста, як Запоріжжя, де демократи 1989–1990 рр. збирали багатотисячні мітинги. Люди перебували в стані невизначеності, і багато з них просто боялися за своє майбутнє. Навіть досить активні симпатичні демократів не могли подолати страху. С. В. Сурченко згадує: *«В понедельник и вторник (19 і 20 серпня. – Авт.) порывался на площадь Октябрьскую к Руху, но жена удерживала»*¹⁰⁶.

Спонтанно обговорення на площі почало переростати в мітинг протесту проти спроби державного перевороту. Голова міського проводу

¹⁰⁵ Згадка Г. Калайди про події в Запоріжжі під час спроби перевороту ГКЧП. Рукопис. *Архів автора*.

¹⁰⁶ Сурченко С. В. Споми́ни. Рукопис. *Архів автора*.

К. Лямцев

НРУ К. Лямцев в інтерв'ю газеті «Вече», яке надруковане під назвою : «Революция в Запорожье. Украденная победа» 1998 р., подав цікаву і водночас драматичну картину цього мітингу: «...На площади появился текст заявления Ельцина (провозглашенного с танка у «Белого дома») – ребята приняли его по радио. Мы почитали его между собой, после чего я быстро съездил домой, привез мегафон и начал зачитывать текст для более широкой аудитории. Было интересно – работает ли мой депутатский иммунитет, и какова реакция сотрудников КГБ, которых на площади было тоже немало. Их 50 на 50 было среди нас»¹⁰⁷.

Міліція і кадебісти не втручалися в події. Не було наказу. Вони, майже як завжди на опозиційних мітингах і зібраннях, спостерігали і фіксували побачене. Об 11 год. 35 хв. обласне УВС відповіло газеті «Запорізька Січ» на її телефонний запит, що нічого нового у зв'язку із заявою ГКЧП повідомити не можуть і як «боролися з злочинністю, так і будуть боротися»¹⁰⁸.

Інформації про інші масові акції демократів у Запоріжжі в перший день заколоту немає. Але повсюдно точилися стихійні, інколи досить гострі дискусії між сусідами, співробітниками, на зупинках і в транспорті. Їхній рівень визначався складом учасників, але скрізь обговорювалися, по суті, ті самі питання: що відбувається в країні і до чого це може призвести. Хтось висловлював радість, кимось оволодівало почуття тривоги чи навіть страху.

¹⁰⁷ Лямцев К. «Революция в Запорожье». Украденная победа. Вече (Запоріжжя). 1998. 3 сентября.

¹⁰⁸ Запорізька Січ. 1991. 21 серпня.

Увечері на екранах телевізорів глядачі побачили пресконференцію членів ГКЧП. Глядачів вразили похмурі обличчя, внутрішнє напруження, яке гекачепісти не могли приховати: «ніякі» очі керівника МВД Пуго і тремтячі руки віцепрезидента СРСР Янаєва. *«Коли по московському телебаченню показували прес-конференцію членів ГКЧП, – згадає Г. Калайда, – то я був просто шокований. У головно-го революціонера тремтіли руки. Можливо до нього дійшло, в яку халепу він втратив».*

Автор цієї книжки вранці 20-го серпня почув від одного досить аполітичного викладача ЗНУ таку фразу: *«Ці – не на довго...»*. А ось як, з властивою йому іронією, описав своє враження від пресконференції активіст демократичного руху С. Айбабін: *«Я був розчарований і засмучений. Про що я підозрював – наочно висвітлювалося на екрані. Бездарний спектакль. Сценаристи та режисери, у незвазі до совєцької публіки, не напружувалися ні в правдоподібності, ні в художності. У мене устійнилося уявлення про змовників: Катиліна, Мазепа, Гітлер, Хрущов... У телеящику сиділи, за виглядом і манерами, надуті совєцькі завгоспи, що миттю тушувалися при чутках про ревізію чи рекет»*¹⁰⁹.

Багато учасників подій (і опозиціонерів, і представників тодішньої партійно-радянської номенклатури, співробітників КДБ і МВС) свідчать, що вони зневірилися в перемозі заколоту, коли побачили на телеекранах обличчя його керівників і почули їх виступи.

Ніч з 19 на 20 серпня для активістів демократичних організацій минула біля телевізорів і радіоприймачів. Намагалися з'ясувати ситуацію в Москві і Києві, в інших містах Радянського Союзу, зв'язуючись зі знайомими по телефону.

20 серпня людей на Фестивальній площі Запоріжжя було менше, ніж попереднього дня. Відбувся не мітинг, а за словами К. Лямцева, *«обмен мнениями в довольно широком составе»*¹¹⁰. Люди прийшли з новою інформацією, яка свідчила про наростання напруженості в суспільстві. З особливим інтересом обговорювалися питання про розмежування серед військових. Опівночі В. Челишев повідомив з Москви, що на вірність Президенту Б. Єльцину присягнули ще дві дивізії – танкова і десантна. Цю інформацію підтвердили інші джерела¹¹¹.

Обговорювали інформацію і про події в Москві, Києві та інших містах і регіонах СРСР, зокрема, в Балтії. Особливо уважно слухали

¹⁰⁹ Айбабін С. С. 19 серпня 1991 р. Рукопис. Архів автора.

¹¹⁰ Лямцев К. Революція в Запоріжжє. Украденная победа. Вече (Запоріжжя). 1998. 3 серпня.

¹¹¹ Запорізька Січ. 1991. 21 серпня.

зарубіжні радіоголоси і радіо «Голос России», який контролювали прихильники Єльцина.

Серед синьо-жовтих прапорів хтось підняв російський триколор, що було сприйнято як підтримка демократичної Росії та її Президента Б. Єльцина. Слід зазначити, що в Москві біля «Білого дому» в цей час були й синьо-жовті українські прапори: один з яких тримав, за його інформацією, Олександр Нарбут – тодішній керівник Запорізької організації УРП. Серед активних учасників опору заколотникам у Москві був і народний депутат СРСР від Запорізької області В. Челишев.

На Фестивальній площі роздавали листівки. В інтерв'ю К. Лямцева йдеться, що вони виготовлялися на ксероксі обласного Руху і поширювалися демократами в Запоріжжі 20–21 серпня 1991 р.¹¹² Деякі активісти вже 19 серпня виготовляли рукописні тексти самостійно, інші друкували листівки на власних друкарських машинках, розклеювали їх, агітували на вулицях.

Ми маємо лише дві листівки, які розповсюджувалися на Фестивальній площі і на вулицях міста 20 серпня. Перша – Указ Президента Б. Єльцина № 59 від 19 серпня 1991 р. (підписаний о 12 год. 10 хв.), де спроба перевороту кваліфікувалася як державний злочин, а посадові особи, які виконували розпорядження ГКЧП, підлягали переслідуванню за законом.

Вплив цього Указу на кристалізацію антипутчівських настроїв у Запоріжжі важко переоцінити. Надія демократів Запоріжжя тоді була пов'язана з Москвою, із Президентом Росії Б. Єльциним і його оточенням, тому не випадково місцеві рухівці роздрукували його Указ масовим тиражем¹¹³.

Запоріжці читали чіткі і зрозумілі пункти Указу Б. Єльцина, порівнюючи їх з текстом виступу «ні про що» Л. Кравчука і заявами подібного змісту місцевих обласних та міських керівників.

Друга листівка – оцінка ситуації в країні політрадою Народного Руху України¹¹⁴. У Києві ця листівка розповсюджувалася 19 серпня, а в Запоріжжі її почали тиражувати вночі з 19 на 20 серпня, а розповсюджувати – зранку 20-го. У ній привертає увагу лаконічний стиль викладення. Не вистачало часу на широкі узагальнення і треба було окреслити позицію антипутчівських сил швидко, охопивши якомога більше громадян. Політрада Руху назвала події в Москві «більшовицьким державним переворотом» і закликала «не виконувати вказівок москов-

¹¹² Лямцев К. «Революция в Запорожье». Украденная победа. *Вече* (Запоріжжя). 1998. 3 сентября.

¹¹³ З особистого архіву О. Яценка.

¹¹⁴ З особистого архіву О. Яценка.

ського центру», тобто не підкорятися наказам ГКЧП. Коротка листівка закінчувалася гаслами: «Ні – диктатурі! Ні громадянській війні!».

Учасники подій згадують й інші антипутчівські листівки, які були написані, виготовлялися і розповсюджувалися 19–20 серпня в Запоріжжі, але виявити їх нам не вдалося.

Коли проти ночі 20 серпня розходилися з Фестивальної площі, на вечір наступного дня запланували новий мітинг. Цього разу опозиціонери готувалися ретельніше. Вирішили створити мобільні групи, які будуть скликати людей на мітинг. Наводимо уривок спогадів члена однієї з таких груп, активіста запорізького Руху і активіста Української республіканської партії О. М. Чакова: *«21 серпня ми почали скликати людей на мітинг протесту проти ГКЧП, призначений на вечір... Їздили по всьому місту. Люди реагували на наші слова по-різному: і схвально, і вороже, і з недовірою...*

Коли ми поверталися з Космічного мікрорайону, нас зупинила міліцейська машина. Відібрали мегафон, наказали пересісти в їх машину. За моє місце сів міліціонер, я сів поруч, і ми поїхали до Комунарського райвідділу міліції. Там нам наказали здати особисті речі і зайти в камеру. О. Щербина мав недоторканість як депутат і запротестував. Через декілька хвилин нам повернули речі, наказали сісти в машини і повезли до міського управління міліції. Там нас спочатку допитували, а потім з нами ввічливо провів бесіду майор, який, здається, очолював службу громадського порядку. Нас звільнили і ми поїхали на площу Фестивальну на мітинг, продовжуючи скликати людей¹¹⁵.

21 серпня людей на Фестивальну площу прийшло значно більше, ніж минулого дня. Саме тут О. Чаков і його товариші зрозуміли, чому їх звільнили. Заколот, по суті, виявився провальним, і міліція та КДБ зреагували першими. На цьому мітингу було більше й оптимізму. Збереглася його резолюція, опублікована в газеті «Запорізька Січ» 24 серпня. Резолюція засуджувала державний переворот, «вчинений хунтою з лав КПРС», вимагала термінового проведення невідкладних заходів, спрямованих на обмеження всевладдя КП України (про її заборону ще не йшлося), зміцнення проголошеного 1990 року суверенітету України».

Так діяли демократи в Запоріжжі.

У Мелітополі 19 серпня влада діяла з опозиціонерами «на упередження». Одного з міських лідерів опозиції Віктора Корзіна – депутата міськради, було викликано до міськвиконкому, де від нього вима-

¹¹⁵ Спогади члена Руху О. М. Чакова про путч у серпні 1991 р. *Архів автора*.

гали утриматися від протестних акцій. Із керівником місцевого Руху Віленом Русевим і деякими іншими активістами профілактичні бесіди проводили на роботі.

Погрози діяли, але далеко не на всіх.

Уже в першій половині дня, долаючи страх, розуміючи, що це може закінчитися трагедією, люди почали збиратися біля «зеленого паркану» (ріг вул. Кірова і Б. Хмельницького) – традиційного місця протестних акцій представників опозиції Мелітополя. Першим із власним плакатом до паркану вийшов Анатолій Бриченко, який жив неподалік. Підійшли також Степан Ядловський і Ярема Жуковський (активний рухівець і колишній в'язень сталінських концтаборів). Ось як описує С. Ядловський свої почуття: *«Позмінна робота. Я якраз вдома. Суцільні маленькі лебеді на телевізійному екрані... Телефоную до Яреми Жуковського, котрого вважаю своїм політичним «батьком», взірцем незламності, непохитності, самопожертви. Одночасне на обох кінцях дроту: йдемо до «зеленого паркану»»*¹¹⁶.

Зранку протестувальників було мало, але вже опівдні їх було достатньо, щоб не дозволити деяким перехожим зірвати плакати з гаслами засудження путчистів.

Із появою після опівдня біля паркану В. Корзіна – лідера місцевої організації «Союз содействия перестройке» (він прийшов з великим плакатом, де перераховувалися порушення гекачепістами Конституції СРСР) почався стихійний мітинг. Пункт за пунктом доводилася незаконність дій ГКЧП. Дехто з присутніх дивувався позиції рухівських активістів щодо підтримки Горбачова, якого вони раніше часто засуджували. Але в рухівців був «залізний» аргумент: незаконність дій ГКЧП. Окрім того, ліберального Горбачова в жодному разі не можна було порівняти з «чорними» путчистами. До речі, в мітингу не взяв участі жоден із працівників міського комітету партії, ніхто з відомих у місті радянських і господарських керівників. «Ніби не їхнього генсека зміщували», – говорив В. Корзін.

Тим часом біля паркану начальник місцевого управління КДБ і народний депутат, полковник Віктор Сичов намагався створити альтернативу рухівській позиції. Щодо ГКЧП він заявив: *«Я их поддерживаю. Стране нужен порядок!»*. «Колючі» питання Сичову ставили рухівці, особливо відзначався С. Ядловський. Аргументація кадебіста була слабкою, і він протримався недовго.

Увечері того самого дня прямо на пікеті вирішували: чи проводити акції протесту; чи згідно з настановами міськвиконкому, переданими через В. Корзіна, припинити будь-які дії протесту та чекати

¹¹⁶ Ядловський С. ГКЧП в Мелітополі. Спомини. Архів автора.

на результати подій у Москві і Києві. Присутні рухівці одностайно вирішили продовжувати акції протесту. Сподівалися, що наступного дня мітингувальників буде більше. Виготовили нові плакати, з якими вийшли 20 серпня.

Але, як і в Запоріжжі, надії на розширення кола протестувальників не справдилися. 20 серпня людей біля «зеленого паркану» було ще менше, ніж напередодні. Перехожі швидко проходили повз пікетників з плакатами. Корзін так пояснював низьку активність мелітопольців: *«Дехто був задоволений переворотом й сперечався. Але більшість згоджувалася, однак не вірила у свої можливості вплинути на події»*¹¹⁷.

Як виявилось, втрачали віру і деякі активісти опозиції. Наприклад, голова Мелітопольського руху Вілен Русев увечері 20 серпня виправдовувався перед активним рухівцем Анатолієм Бриченком, що перед владою він «не такий вже «грішний», і майже не руховець»¹¹⁸. Член «Просвіти» і НРУ Сардіджан Ісламов, нічого не сказавши рідним, зранку 19 серпня залишив свою домівку в с. Константинівці і весь день провів у парку ім. Горького м. Мелітополя, де через репродуктори періодично транслювалися постанови ГКЧП, постанова Президії Кабміну УРСР «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу ГКЧП СРСР», свіжа інформація з Москви і Києва. Свого часу С. Ісламов був свідком арешту гебістами батька, активіста кримськотатарського руху, і побоювався, щоб і собі не залишити сиротами двох малолітніх синів. Додому повернувся пізно ввечері, пересвідчившись, що сторонніх біля будинку немає¹¹⁹.

Чекали арештів і знищували матеріали, які б могли стати речовими доказами, коли справа дійде до розслідування. А. Бриченко згадує: *«Прийшовши з пікету, я спалив сотні адрес надсилачів агітлітератури у вентиляційному каналі, бо була загроза, що вони потраплять до рук недругів... Під'юджувала думка, що не треба бути бараном, легко запротореним до бойні. Треба тікати. Одночасно стукала й інша: «Дезертир, людей понастроював, а сам тікаєш!»*. Друга думка виявилася вагомішою, не міг я полишити наш пікет».

Розв'язка наступила 21 серпня. Про ранок цього дня пише А. Бриченко: *«Я навісив плакат «Ні – диктатурі, ні – перевороту!» з підписом «Бандера...» на паркан. Часу на написання нового не було. Поїхав на роботу. І того дня могло відбутись те, що відкладалось два дні. До дачі, яку ми будували в маленькому селі з сорока дво-*

¹¹⁷ Мелітопольские известия. 1991. 24 августа.

¹¹⁸ Бриченко А. 91-й. Мелітополь (Рукопис). Архів автора.

¹¹⁹ Гудзь В. В. Мелітополь (Рукопис). Архів В. В. Гудзя. С. 1.

рів, під'їхала біла «Волга» з нулями на номерах. Зазвичай у такому транспорті їздили працівники КДБ. У машині сиділо четверо чоловіків. Наша бригада також складалася з чотирьох членів. Хлопці з бригади говорять: «Оце вже, Толька, приїхали за тобою!» Але мужчини з авто не поспішали. У них працював приймач, і в нас говорив транзистор. Новини подаються майже безперервно і все гірші та гірші для ГКЧП. Незнайомі дивляться на нас, ми дивимось на них. Так тривало годину-півтори. Коли в новинах передали, що становище ГКЧП стало критичним, машина завелась і від'їхала»¹²⁰.

Узагалі, питання про поведінку КДБ в серпневих подіях 1991 р. заслуговує на особливу увагу. У нас, на жаль, немає достатніх даних, щоб більш-менш чітко описати місце цієї грізної структури в серпневому заколоті в межах Запорізької області. Але з поодиноких фактів можна зробити висновок, що силових методів боротьби вони не застосовували. Як і раніше під час опозиційних акцій, співробітники КДБ і їхня агентура обмежувалися спостереженням, ідентифікацією учасників і змісту їх виступів. Тим більше, що боротися не було з ким. Демократи перебували в стані розгубленості і агресивності не виявляли. Так що співробітники і агентура обмежувалися зовнішнім спостереженням, фотографуванням і фонозаписом. Ті, хто 19 серпня дискутував у Мелітополі з приводу спроби перевороту з керівником місцевого КДБ В. Сичовим, говорять, що його люди записували прізвища опозиціонерів. Багатьох опозиціонерів В. Сичов знав в обличчя, а з деякими (наприклад, із С. Ядловським) раніше проводив «профілактичні» бесіди, які закінчувалися для «співбесідників» і членів їхніх сімей нервовими стресами.

* * *

Важко сказати, як поводитися запорізькі чекісти і міліціонери, коли б одержали команду почати арешти та вчиняти інші репресивні дії. Як і все суспільство, правоохоронні органи в умовах «перебудови» перебували в стані невизначеності. Частина офіцерів симпатизувала демократії, інші схилилися до сил «реваншу». І хоча це не виявлялося зовні, було очевидно, що КДБ і міліція змінюються. Так, у 1990 р. при обговоренні заходів, пов'язаних із візитом до Запоріжжя одного з лідерів парламентської опозиції Левка Лук'яненка на раді при начальнику управління КДБ прозвучала пропозиція одного з офіцерів-контрозвідників провести публічну бесіду з гостем за участі співробітників управління і ЗМІ, на якій у спокійній обстановці обговорити

¹²⁰ Бриченко А. 91-й. Мелітополь (Рукопис). Архів автора.

події в країні і сприяти нормалізації ситуації в області. Офіцер обґрунтував свою пропозицію тим, що така зустріч планується з міліцією і працівниками облпрокуратури. Начальник УКДБ Д. Федосов і більшість присутніх з обуренням відкинули цю пропозицію, а ініціатора навіть почали підозрювати в «націоналізмі». Як наслідок, зустріч в управлінні КДБ не відбулася, хоча Л. Лук'яненко виступив в клубі УМВС області і в обласній прокуратурі.

Коли почався заколот, у кадебістському середовищі, як і серед інших верств населення, розгорілися дискусії. Розповідають про суперечки, що інколи спалахували між контррозвідниками і офіцерами 5-го відділу, які займалися контролем за настроями суспільства і яким (так дехто з контррозвідників вважав) доведеться «відповідати» за свою роботу. Але це вже було 21–22 серпня, коли стало зрозуміло, що заколот провалився. Тоді ж раптом постало питання, що робити, якщо натовп піде на штурм обласного управління КДБ, і життя його співробітників опиниться під загрозою. Невідомо, чи були щодо цього якісь накази «зверху», але стихійні настрої зводилися до стандартної формули «будемо захищатися».

Напевне, керівники обласного КДБ одними з перших в області довідалися, що заколот провалився і тому відреагували досить швидко. Двері цієї організації, яку опозиціонери обходили «десятою дорогою», раптом гостинно відчинилися для них. *«22 августа, – загадує тодішній голова Запорізького міського Руху К. Лямцев, – когда в Москве ситуация окончательно прояснилась, мы с Гаррием Калайдой, руководившим тогда областным Рухом, решили выяснить позицию КГБ области... Появились мы в помещении на Дзержинского (будинок управління КДБ по Запорізькій області. – Авт.). Начальника заведения генерала Федосова на месте не было – отпуск. Приняли нас заместители... Поговорили по-семейному. Нам показалось, что эти люди уже новой генерации. «Мы за то, чтобы в стране все совершалось законным, конституционным путем. Никаких путчистов мы поддерживать не будем», – заявили нам хозяева...»¹²¹.*

Генерал Федосов на початку заколоту справді був у відпустці і до 22 серпня офіційно на роботу не вийшов. Але він контактував з В. Малєвим, В. Дем'яновим та іншими керівниками області і, фактично, скеровував роботу управління КДБ. Цілком можливо, що генерал просто не захотів говорити з рухівцями. У нього тоді були важливіші завдання: під його фактичним керівництвом «чекісти нової формації» забезпечували своє майбутнє (а також майбутнє тих, «кого вони при-

¹²¹ Лямцев К. «Революция в Запорожье. Украденная победа. Вече. 1997. 3 сентября.

ручили» – своїх агентів) – знищували всі документи, які свідчили про діяльність КДБ ще в недавньому минулому. До речі, й ті документи, де ретельно відслідковувалася діяльність Г. Калайди і К. Лямцева.

Очевидці і виконавці – колишні працівники держбезпеки області – у приватних розмовах повідомляли, що у дворі УКДБ багато годин поспіль (говорять навіть про дві доби!) працювали дві залізні бочки, у яких спалили величезну купу паперів. Говорять також про автомобіль «Камаз», на якому вивезли документи, щоб спалити їх за межами управління – на заводі «Запоріжсталь».

Уточнюючи, зауважимо, що свої документи працівники КДБ почали знищувати ще в розпал перебудови. Але тоді це було вибірково, обдумано, можна сказати, «у плановому порядку», на відміну від серпневих днів 1991 р., коли це робилося поспіхом, у паніці.

«Замітали сліди» і в міліції. Тут знищували матеріали про участь працівників МВД в акціях проти опозиції в роки перебудови. Офіцери міліції розповідали автору цієї книжки про те, що після 24 серпня 1991р. у відділах МВД підміняли документи: вилучали одні папери і заміняли їх іншими, нейтральними за змістом. Робилося це досить швидко і кваліфіковано.

Багато цінних матеріалів було знищено в обкомі, міськкоммах і райкоммах партії. У спогадах Владлена Пихаленка, який в останні місяці існування СРСР працював завідувачем загального відділу Запорізького обкому партії, йдеться про секретну шифрограму з Москви за підписом М. Горбачова, у якій говорилося про необхідність, *«в случае угрозы захвата партийных зданий враждебно настроенными элементами»*, негайно знищити всю секретну документацію, шифрувальне обладнання і шифрувальні коди. Відповідальність за це покладалася особисто на завідувачів загальних відділів¹²². Зі спогадів В. Пихаленка випливає, що знищувати партдокументи йому довелося двічі. Уперше це сталося під час масового мітингу перед приміщенням обкому влітку 1991 р. (точна дата не вказується), коли виникла загроза захоплення приміщення мітингувальниками. Колишній завідувач пише: *«...Я быстро поднялся на третий этаж в свой кабинет, сложил в большие картонные коробки все оставшиеся самые важные деловые бумаги из сейфа... Быстро выбросил коробки с особо важной документацией во внутренний двор, по лестнице сбегал вниз, дрожащими от волнения руками поджег... Пламя охватило листы бумаги, черные хлопья, кружась, поднимались вверх. Ярким пламенем горела секретная докумен-*

¹²² Откровения серого кардинал. Истеблишмент. 2008. 17–23 июля.

тация государственной важности, совсекретные протоколы, инструкции по использованию шифровальной техники, коробки с кодами»¹²³.

Другий раз документи знищували під час заколоту ГКЧП, коли надійшла відповідна вказівка з ЦК КП України. В. Пихаленко пише: *«Документы были оперативно изъяты и перемолоты на специальной машинке»¹²⁴.*

Еволюція влади і опозиції в умовах краху ГКЧП

Документи свідчать, що перша реакція запорізьких демократів щодо спроби перевороту мала яскраво виражений захисний характер. І це можна зрозуміти: необхідно було, насамперед, зупинити реакцію і зберегти ті паростки демократії, які вдалося сформувані після довгої і напруженої боротьби в роки «перебудови». У наведених документах опозиціонерів закликів до *проголошення незалежності не було*. Узагалі, до заколоту вважалося, що це питання не на часі. Описуючи настрої в неоднорідному рухівському середовищі, перший голова Запорізької обласної організації НРУ Ю. Василенко 19 серпня 1999 р. в інтерв'ю щотижневику «Суббота» констатував: *«Конечно же, в глубине души многие мечтали о независимой, демократической, богатой Украине, равной среди равных в цивилизованном мире. Но тогда все это виделось нелепыми вдалеке»¹²⁵*. У резолюції міського мітингу на підтримку суверенітету України з вимогою рішучих дій проти заколотників, який відбувся 21 серпня 1991 р. в Запоріжжі, про незалежність не йшлося. Не було такої вимоги і в заяві Запорізького крайового Руху, прийнятій 22 серпня 1991 року.

Більш рішуче виступала місцева організація УРП. Ми маємо два оригінали звернень проводу Запорізької обласної організації УРП: перше – до Верховної Ради УРСР¹²⁶, друге – до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної ради і Запорізької міської ради¹²⁷. Обидва вони датуються 22 серпня 1991 року. Нагадаємо, що тоді вже можна було говорити про провал путчу, хоча скликання позачергової сесії Верховної Ради, яка б могла обговорити обстановку в Україні, штучно затягувалося

¹²³ Там само.

¹²⁴ Откровения серого кардинала. *Истеблишмент*. 2008. 24–30 июля.

¹²⁵ *Суббота*. 1999. 19 августа.

¹²⁶ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПСС-КПУ та забезпечення державного суверенітету України (22 серпня 1991 р.). *Архів автора*.

¹²⁷ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської рад народних депутатів з вимогою негайного переобрання депутатського корпусу (22 серпня 1991 р.). *Архів автора*.

і зберігалася ситуація невизначеності. Тому звернення проводу обласної організації УРП, у якому висловлювалася *«недовіра Верховній Раді УРСР, котра зайняла вичікувальну позицію в часи спроби новітнього комуністичного заклоту»*, а КПРС-КПУ оголошувалася *«злочинною і антиконституційною»* організацією, діяльність якої необхідно негайно припинити, було цілком доречним і своєчасним. У іншому зверненні (до Верховної Ради, Запорізької обласної і Запорізької міських рад) Запорізький облвиконком оголошувався гуртом *«комуністів-зрадників власного народу»*, а газета «Индустриальное Запорожье» – рупором *«антиконституційної, злочинної організації»*. Така сама оцінка давалася і діяльності виконкому міської ради м. Запоріжжя за її *«визнання злочинного ГКЧП»*. Ці заяви були направлені адресатам і розповсюджувалися на зупинках транспорту, вулицях міста, у підземних переходах, на деяких підприємствах і в установах.

Отже, навіть 22 серпня 1991 р., коли крах заклоту став очевидним, запорізькі республіканці про необхідність негайного проголошення незалежності прямо не говорили. У їхніх листівках йшлося про створення умов, які б наблизили незалежність (створення української національної армії, введення громадянства України, введення національної грошової одиниці тощо).

У цьому відношенні вони, до певної міри, відставали від Секретаріату УРП, який у своїй факсограмі з Києва від 22 серпня 1991 р. рекомендував всім організаціям УРП, *«вимагати від Президії Верховної Ради УРСР негайно скликати надзвичайну сесію ВР, проголосити незалежність України і звернутися до ООН і держав світу з пропозицією визнати Україну самостійною державою»*¹²⁸. Це й зрозуміло, достовірної інформації про події в країні в Києві було більше, ніж у провінції.

Але в іншому питанні – про необхідність у демократичний спосіб змінити владу в країні, Запорізька обласна організація УРП виявилася цілком на рівні вимог часу. 23 серпня, за день до проголошення незалежності України, українські республіканці області виступили з пропозицією почати технічну підготовку до проведення дострокових виборів рад усіх рівнів.

Ідея перевиборів рад усіх рівнів була досить популярною в середовищі опозиції України, зокрема, серед більшості запорізьких рухівців. Але консолідоване рішення щодо цього київське керівництво так і не ухвалило.

¹²⁸ Усім організаціям Української Республіканської партії. (Факсограма Секретаріату УРП усім організаціям партії від 22 серпня). *Архів автора*.

...Коли стало відомо, що на 24 серпня запланована позачергова сесія Верховної Ради України, у Запоріжжі терміново вирішили їхати до Києва. Це була загальноукраїнська акція, метою якої була підтримка демократичної опозицію в парламенті і остаточний розгром прибічників путчистів. Усе ще орієнтувалися на Москву, де 23 серпня Б. Єльцин заборонив діяльність КПРС і КП РФ. Були надії на оновлений Союз, але без комуністів, сподівалися на російських демократів. Однак, трапилося те, чого більшість запорізької делегації і не очікувала: у Києві вони стала свідком проголошення незалежності. З інтерв'ю К. Лямцева: *«23-го мы выехали в Киев – 24 августа была объявлена внеочередная сессия Верховной Рады. Запорожская делегация насчитывала примерно 100 человек с хором «Запорожські козаки», с казацкими знаменами... Представителей других областей было не меньше – Верховная Рада была в живом кольце. Люди скандировали: «Украинский «прапор на Раду!» так, что, к примеру, руководитель нашего хора Петр Степкин едва ли не на полгода сорвал голос... И вот Акт независимости принят»*¹²⁹.

В історії України почалася нова епоха. «Політичний вітер» виявився настільки сильним, що радикально змінив настрої переважної більшості жителів області – і політичної і господарської еліти, і «низів». Хоча до антиконституційного заколоту, який очолив ГКЧП, за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради – члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності. *На момент головування у приміщенні Верховній Раді було майже 400 депутатів. За незалежність, за даними Українського інституту національної пам'яті, проголосувало 341 депутат, тобто, більше конституційної більшості*¹³⁰. Частина депутатів участі в голосуванні не приймала, чотири проголосували «проти». Були них серед й депутати від Запорізької області.

Десятки тисяч рядових членів партії і партфункціонерів мовчки спостерігали за агонією КПРС і Радянського Союзу, до публічних клятв у вірності яким їх ще недавно закликала партноменлатура.

¹²⁹ Лямцев К. «Революция в Запорожье. Украденная победа. Вече. 1997. 3 сентября.

¹³⁰ <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/24/1991-progoloshennya-derzhavnyi-nezalezhnosti-ukrayiny>

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2000 рр.)

Заборона КП України і владний транзит запорізької номенклатури

Розпад СРСР і проголошення незалежності України відбувалося в умовах, коли в країнах Центрально-Східної Європи зазнали краху комуністичні режими. Ці події увійшли в історію як *антитоталітарні демократичні революції*. Після глибоких перетворень у цих країнах змінився соціально-економічний і політичний лад, утвердилася ринкова економіка і багатопартійна система, була проведена люстрація, до влади прийшла політична еліта, яка керується національними інтересами. Зникли символи недавнього минулого і пам'ятники місцевим і зарубіжним комуністичним вождям. Натомість з'явилися нові меморіальні знаки, які відбивали національні історичні традиції. У більшості цих країн комуністичні «плакальники» за тоталітарним минулим опинилися на маргінесі політичного життя.

Як наслідок таких трансформацій, за порівняно короткий час у цих країнах якісно підвищився рівень життя. У цьому переконалося багато тисяч запоріжців, які упродовж останніх десятиліть відвідували європейські держави колишнього соціалістичного табору. Ставши членами НАТО, ці держави забезпечили свою територіальну цілісність і національну безпеку.

Виникає питання, наскільки трансформація українського суспільства, зокрема, в Запорізькій області, суголосна процесам в посткомуністичних країнах Європи і підпадає під поняття «*національна революція*»?

Відповідь почала вимальовуватися вже в кінці серпня – у грудні 1991 року, коли, по-перше, вирішувалося питання про майбутнє ком-

партії України, по-друге, відбувався Референдум про підтвердження Акту незалежності України 24 серпня 1991 р. і, по-третє, обирався перший Президент незалежної України.

Питання «бути чи не бути» в незалежній Україні компартії, яка підтримала ГКЧП і проявила себе як антинаціональна сила, зорієнтована на збереження імперського режиму, – мало принципове значення. В Україні після поразки ДКНС демократи деякий час орієнтувалися на події в Росії, Президент якої Б. Єльцин 23 серпня своїм Указом заборонив діяльність КПРС. За свідченням запорізьких учасників багатотисячного мітингу, що зібрався 24 серпня перед Верховною Радою України, на ньому досить часто скандували слова «Геть КПУ!» і навіть «КПУ – до суду!»¹³¹. Але, проголосивши 24 серпня незалежність, комуністична більшість Верховної Ради, компартію України не заборонила, а її члени, по-суті, залишалися при владі.

Демократичне Запоріжжя гостро відреагувало на цю неприродну ситуацію. Ілюструючи її, газета «Запорізька Січ» надрукувала з цього приводу красномовну карикатуру¹³².

Депутат Запорізької міськради Віктор Курилець запропонував внести до порядку денного позачергової сесії питання «Про функціонування структур КПРС та компартії України в місті Запоріжжі». Але більшість проголосувала «проти». Депутати також відмовилися підняти над міськрадою національний жовто-блакитний прапор (поряд з українсько-радянським, червоно-синім)¹³³. Депутатський корпус Запоріжжя – за складом переважно комуністичний, повільно усвідомлював зміни в країні. Тут, в «цитаделі застою», вперто трималися за старе.

¹³¹ Піддубний Анатолій. Думки учасників поїздки до Києва 24 серпня 1991 року. *Запорізька правда*. 1991. 29 серпня.

¹³² *Запорізька Січ*. 1991. 30 серпня.

¹³³ *Запорізька Січ*. 1991. 5 вересня.

У листівці Запорізької організації УРП, яка поширювалася десь між 24 і 26 серпня, говорилося, що «дружнє голосування за незалежність комуністів-депутатів Верховної Ради України (від якої вони ще недавно відхрещувалися і прибічників якого переслідували), є тактичним маневром партноменклатури з метою зберегти на території новоствореної держави комуністичну резервацію». Листівка попереджувала: «...Будемо відвертими, ця банда, злякавшись ельцинського рішучого кроку до зведення з п'єдесталу ідеї комунізму з її «апостолами», і вбачає в самостійній Україні шлях до врятування партії з тим коритом, яке ми покірно наповнювали 73 роки!»¹³⁴.

Це припущення УРП частково виправдалося. Останній пленум ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, ухвалив, що вважає «необхідним прийняти рішення про повну самостійність Компартії України»¹³⁵.

Але спроба зберегти компартію провалилася. Ситуація повністю вийшла з-під контролю деморалізованого партапарату. Боялися, що доведеться відповідати за підтримку спроби державного перевороту. Про це, зокрема, свідчить зміст і тональність виступу другого секретаря ЦК компартії України, колишнього першого секретаря Запорізького обкому КП України Г. Харченка на останньому пленумі ЦК КП України. Пленум відбувався саме в ті години 26 серпня, коли Президія Верховної Ради України вже завершувала розгляд питання про тимчасове припинення діяльності компартії України, а обласні ради опечатували партійні комітети. Г. Харченко сказав: «*Может случиться, что секретарей арестуют, моральная ответственность перерастет в уголовную (введут в рамки Уголовного Кодекса). Страна катится к развалу, нужно остановить. Если мы коммунисты, то должны стать на пути этого развала*». Г. Харченко запропонував «*депутатам-коммунистам сделать наказ – на местах защищать партию*»¹³⁶. Однак жодних рішень з цього приводу не було прийнято.

Без сумніву, керівництво Запорізького обкому на чолі з В. Малевим перебувало на постійному зв'язку з ЦК КП України і персонально зі своїм земляком Г. Харченком, корегуючи відповідно до його вказівок свою поведінку. Водночас, воно змушене було реагувати і на розпорядження нової/старої влади, якою після проголошення незалежності була обласна рада і її виконавчий комітет.

¹³⁴ Листівка Правобережної організації УРП м. Запоріжжя з вимогою заборони КПРС-КРУ в Україні та націоналізації її майна (24 серпня 1991 р.). *Архів автора*.

¹³⁵ Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета: Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992. С. 51.

¹³⁶ Там само. С. 46, 48.

Про події в обкомі 25 серпня згадує голова Запорізького Руху К. Лямцев: *«Я вернулся из Киева с новыми впечатлениями, оставил дома все и сразу на Фестивальную... “Валерий Иванович, поскольку ваша партия поставила себя вне закона, властью, предоставленной мне как депутату, я ваше учреждение закрываю”, – сообщил я первому секретарю обкома... Малев, как показалось, абсолютно не удивился моим словам, только заметил, что делать это все надо по закону. Я не возражал, но в свою очередь сообщил, что моя задача не допустить утечки информации из партийных архивов....Малев в моем присутствии позвонил Демьянову. “Решением Президиума Верховной Рады деятельность КПСС (КПУ) прекращена. Собирай депутатов, нужно организовать опечатывание комнат обкома, горкома, райкомов. В помощь вам будут выделены технические работники. Ваша задача – контроль”, – сообщил predisполкома Демьянов...»*¹³⁷.

Однак вийшло не зовсім так. В. Малев не випадково заговорив про необхідність діяти «по закону». Він почав телефонувати в різні інстанції – прокуратуру, міліцію, КДБ. Відповідали не скрізь. Урешті-решт почали створювати об'єднану комісію. Минала година за годиною, комісія все не працювала, а в приміщенні обкому «сортували» документи. Депутат Верховної Ради і перший заступник голови Запорізького облвиконкому О. Білоусенко пізніше згадував: *«Переконаний, що затяжка переговорного процесу щодо передачі приміщення, в якому розміщалися апарати обкому партії і облвиконкому, з балансу обкому партії на баланс облвиконкому, була потрібна керівництву обкому партії, щоб підготувати і знищити певну частину партійних документів, розголошення яких було для комітету небажаним. Їх знищили у приміщенні обкому»*¹³⁸.

Попрацювали добре. Очевидці розповідають, що пристрій, який подрібнював документи перед знищенням («соломорізка»), працював понад добу, але частина секретних документів все ж потрапила в руки демократів.

30 серпня 1991 р. Президією Верховної Ради України нарешті було ухвалене рішення щодо заборони компартії України взагалі (а не тимчасової, до виявлення обставин її участі в ГКЧП). В Україні, у запорізькому регіоні зокрема, проти заборони не виступив ніхто.

Очевидці і свідки подій описують паніку, яка охопила кадрових партпрацівників. О. Білоусенко згадує: *«Для певної частини пар-*

¹³⁷ Лямцев К. К. «Революция в Запорожье». Украденная победа. Вече (Запорожье). 1998. 3 сентября.

¹³⁸ Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки і висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. Архів автора.

тійних функціонерів заборона компартії була тяжким ударом, від якого дехто так і не міг оговтатися і передчасно пішов із життя, не знайшовши себе в нових умовах»¹³⁹.

У стані стресу опинилися й ті представники силових структур, які були прямо причетними до каральних акцій режиму. Ветерани НКВС-МДБ-КДБ та інших спецслужб, які у минулі десятиліття брали участь у репресивних акціях, почали звертатися до відповідних структур КДБ з проханнями вилучити з їх особових справ документи, що могли їх компрометувати перед новою владою. Усе це робилося працівниками КДБ і без наполягань ветеранів: хтось з Москви і Києва ще до заколоту КДБ дав відповідні накази. Але вони наполягали, щоб відповідні документи були знищені за їх присутності. І лише коли останні папірці перетворювалися на попіл, заспокоєні ветерани повертали-ся додому і ...продовжували мовчати. Важко уявити ветерана, який публічно визнав би, що служив у системі ГУЛАГу, чи брав участь у каральних операціях у Західній Україні, Білорусії чи Прибалтиці в 40–50-х роках, що вбивав без суду і слідства, або брав участь у виселенні до Сибіру невинних людей. Водночас продовжував користуватися пільгами, одержувати пристойну пенсію і вважати, що інакше й бути не могло.

Панічні настрої в перші дні після провалу заколоту ДКНС панували і в середовищі інформаторів КДБ – «стукачів». Коли К. Лямцев оголосив на мітингу, що до його рук потрапили врятовані від знищення секретні документи обкому партії, серед яких є і списки «стукачів» (насправді цих списків серед врятованих паперів не було. – *Авт.*), до нього підійшли двоє, які зізналися, що вони *«були такими..., були в нашому ж Русі, але вони нічого поганого не зробили. Я не мав до них ніяких претензій, це люди, можна сказати, совісні. А були такі, що й досі, може, вважають себе членами тієї організації»*¹⁴⁰.

Ці двоє покаялися, бо боялися публічного викриття, скандалу. Але дуже швидко виявилось, що ніякого скандалу не очікується. Ніхто списків «стукачів» не обнародував, а відтак, бажаючих взяти приклад з цієї переляканої двійки не виявилось. Численна рать інформаторів КДБ, які працювали на «контору» до останніх днів її існування, про свою роботу проти демократії нічого не сказали, не визнали провини. Натомість, дехто з них стали штатними співробітниками СБУ, дослужили в незалежній Україні до полковника і вже вийшли на пенсію.

¹³⁹ Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки, погляди і висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. *Архів автора*.

¹⁴⁰ Лямцев К. Революция в Запорожье. Украденная победа. *Вече* (Запоріжжя). 1997. 3 сентября.

Навіть ті з інформаторів, які нічого злочинного, на їх переконання, не скоїли, не наважуються подати голос і морально очиститися від скверни доносництва на своїх товаришів. На цьому безрадiсному тлі, як справжня сенсація, була сприйнята в жовтні 2006 року стаття запорiзького журналіста Ю. Гаєва «Как журналист с КГБ сотрудничал». Автор, зокрема, пише про те, як за дорученням штатного кадебіста «шпигував» за відомою у Запорiжжі художницею Наталією Коробовою, і описує своє почуття провини, яке його ще довго переслiдувало. «*Очень надеюсь, – писал колишній кадебістський інформатор, – своей докладной... не навредил ей*»¹⁴¹. Крім інформування КДБ, журналіст показував своєму куратору листи читачів – «*наиболее опасную для власти корреспонденцию*». Свої контакти з «органами» Ю. Гаєв перервав, коли «*понял, что приближаюсь к падению...*»¹⁴². Правда, це припало якраз на завершення «перебудови» і переддень падіння тоталітарного режиму. Про все це журналіст написав через багато років.

А тоді, у серпнево-вересневi дні 1991 року, він, як і всі інші, прямо чи опосередковано причетні до репресивної політики режиму, мовчали. Їхнє мовчання, повторюємо, мало дуже просту підставу: вони боялися, що кожному доведеться відповідати за скоєне.

Підстави для цього були. Заборонивши 26 серпня 1991 р. діяльність компартії, Президія Верховної Ради України створила тимчасову комісію для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом 19–21 серпня 1991 р. Таку комісію демократи пропонували створити і при Запорiзькій міській раді, але більшість відкинула цю пропозицію, хоча того ж таки 26 серпня голова Запорiзької обласної ради В. Дем'янов у телеінтерв'ю заявив, що особи, які спряли в Запорiжжі заколотникам, будуть відповідати¹⁴³. З'явилася надія, що запорiзькі посiбники гекачепiстів дістануть своє.

Із Києва до Запорiжжя відрядили члена зазначеної тимчасової комісії Верховної Ради народного депутата Ю. І. Костенка, член Народного Руху, який добре знав область і її кадри. Він вивчав роботу МВС, КДБ, обкому партії, мав розмови з керівниками цих структур. Але, як виявилось, він не дуже цікавився, що робили партпрацівники і кадебісти до і під час «перебудови», у момент заколоту ГКЧП, не вимагав від них публічного каяття. Завiдувача загального відділу обкому партії В. Пихаленка, під керівництвом якого знищувалися секретні партій-

¹⁴¹ Гаєв Ю. Как журналист с КГБ сотрудничал. МИГ по выходным. 2006. 19 октября.

¹⁴² Колосов С. Плохой хороший человек. МИГ по выходным. 2006. 9 ноября.

¹⁴³ Запорiзька правда. 1991. 28 серпня.

ні документи, запросили на «бесіду» до прокурора області В. Щура. Пихаленко написав пояснювальну записку, у якій повідомив, що діяв відповідно до вказівок партійних верхів і нормативних документів. Після цього його відпустили¹⁴⁴.

Зібрані Ю. Костенком матеріали були відвезені до Києва і осіли в архіві Верховної Ради. Їхня доля, як і доля інших таких матеріалів, невідома. У Києві, на Печерських пагорбах, почалась реалізація проєкту «колективної амнезії» – забути минуле і почати все з «чистого аркуша». Посткомуністична номенклатура на місцях з ентузіазмом підтримала цю ідею.

Як наслідок, не була реалізована досить популярна в перші тижні незалежності ідея перевиборів Верховної Ради і місцевих рад. Зокрема, Запорізький крайовий Народний рух у своїй заяві від 22 серпня звернувся з пропозицією до народних депутатів України, представників керівних органів КПУ різного рівня – О. Воробйова, В. Дем'янова, О. Причкіна, В. Петренка, народного депутата СРСР С. Гуренка, народного депутата України В. Сацького – добровільно скласти свої депутатські повноваження. Так само зверталися і до депутатів місцевих рад, які активно підтримали заколотників¹⁴⁵.

Провід Запорізької організації УРП у своєму зверненні до Верховної Ради УССР від 22 серпня 1991 р. висунув вимогу: *«Оскільки більшість депутатів Верховної Ради УРСР є членами злочинної антиконституційної організації, вимагати розпуску Верховної Ради УССР і проведення термінових виборів до 1 грудня 1991 року»*¹⁴⁶.

Щодо Запорізьких обласної і міської рад, то керівництво місцевої УРП ставило питання про переобрання виконкомів і голів¹⁴⁷.

Ситуацію в демократичному таборі Києва описав у своїх споминах один з керівників запорізької організації Української республіканської партії О. Черненко: *«Вже за тиждень після ГКЧП у Києві проводився розширений провід УРП... На вимогу щодо розпуску Верховної Ради і проведення позачергових виборів за ініціативою «Народної Ради» ні Л. Лук'яненко, ні брати Горині, ні О. Шевченко (всі депутати ВР) не пристали. Мотивація доволі проста – у нас немає кадрів, комуністи вже не ті, вони допоможуть нам будувати Україну. Саме так»*

¹⁴⁴ Откровения серого кардинала. Истеблишмент. 2008. 24–30 июля.

¹⁴⁵ Запорізька Січ. 1991. 28 серпня.

¹⁴⁶ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПСС-КПУ та забезпечення державного суверенітету України (22 серпня 1991 р.). Архів автора.

¹⁴⁷ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської рад народних депутатів з вимогою негайного переобрання депутатського корпусу (22 серпня 1991 р.). Архів автора.

рішення прийнято «Народною Радою» за ініціативи В. Чорновола та М. Гориня. Подальші події показали як комуністи «допомогли»¹⁴⁸.

Позиція лідерів опозиції пояснювалася романтичним захоплення першими успішними кроками державотворення, здійсненими за участю комуністів. Коли це захоплення розвіялося, легковірні активісти з демтабору визнали примарними свої ілюзії щодо «патріотизму», чи навіть «націоналізму» владної номенклатури. Надії на те, що вона зуміла зберегти (десь «глибоко в душах») ці почуття в умовах комуністичного тоталітаризму, зникли вже в перші місяці незалежності. Стало цілком зрозуміло, що насправді зміни політичних еліт у регіоні не відбувається. Секретарі парткомів різних рівнів, обрані ще в умовах радянської влади головами рад, почали представляти на місцях незалежну Україну. Свого часу їх багаторазово перевіряли органи КДБ на лояльність радянській системі і комуністичній ідеології з її органічним несприйняттям ідеї незалежності України. На третьорозрядних посадах, як самостійницькі декорації у своїй апаратній виставі, вони тримали окремих «неформалів» (тепер уже колишніх). Це була типова для усіх областей України картина. Виняток становила Західна Україна, де місцевими радами з 1990 року керували демократи.

Отже, паніка в номенклатурному середовищі не мала серйозних підстав. Тому і тривала вона недовго. Революція, як зазначалося, виявилася *незавершеною*, а в умовах Запорізької області вона взагалі не була схожа навіть на *«незавершену революцію»*. Бо якщо обкоми і райкоми опечатувалися за вказівками колишніх партапаратників, а в цій операції брали участь кадебісти, то це було схоже на якусь пародію на революцію, а не на радикальний політичний переворот. Колишнім партпрацівникам зарахували стаж роботи в партапараті, що давало право на пристойну пенсію. Ті з них, хто залишилися без роботи, віддихалися і почали налагоджувати нові зв'язки. Партійно-кланова система, яка склалася в радянські часи, не зникла: компанії давніх друзів, які колись разом починали службову кар'єру, «витягували» один одного «нагору» – залишилися. Отже, і на керівні посади почали підбирати не за принципами компетентності, а за протекцією, за належністю до старої номенклатури чи специфічного нового клану. «Чужих», незнайомих, а особливо інакше налаштованих (зокрема, ідеологічно), до цього середовища не допускали.

Ситуація радикально змінилася б, коли б свого часу в Україні було проведено люстрацію.

¹⁴⁸ Спогади О. Черненка, колишнього члена Запорізького обласного проводу УГС-УРП. *Архів автора*.

Латинське слово *lustratio*, яке в перекладі з латини означає очищення шляхом жертвоприношення, наводить жах на певні категорії наших співвітчизників. Враховуючи ту обставину, що в умовах радянської влади до співробітництва з таємними службами було залучено багато наших співгромадян (часто всупереч їхній волі), політичні шулери переконували необізнане суспільство, що проведення люстрації в умовах України призведе до повного паралічу політичного й економічного життя, громадянської війни і втрати незалежності. Тобто втілювалася думка, що незалежну Україну неможливо будувати без колишніх кадебістів та їх агентів, без усіх тих, хто з ідеєю незалежності і політичної демократії колись послідовно боровся. Чи справді це так?

Свого часу ілюстрація була проведена у всіх посткомуністичних країнах центрально-східної Європи. Щодо України, то на початку 90-х років про це навіть не говорили. Більше того, скориставшись прийняттям у червні 1992 р. Закону «Про об'єднання громадян», компартія України в 1993 р. цілком легально відновила свою діяльність, формально визнавши незалежність України.

А чи готова до владних повноважень запорізька демократія?

Ще в березні 1990 р., коли після виборів до складу рад уперше увійшли представники демократичних сил, між ними розгорілася дискусія щодо готовності опозиції виконувати владні функції. Багато вважало, що в опозиціонерів немає знань для здійснення функцій управління.

Про цю дискусію згадує і учасник демократичного руху другої половини 80-х – початку 90-х років Олександр Лазутін, обраний 1990 р. депутатом Запорізької міської ради. Він належав до тих, хто не вірив у демократичне переродження номенклатури. Але в середовищі демократів, за його свідченням, була досить поширеною думка, що без старої номенклатури (при тому, саме на ключових посадах) не обійтися. У своєму інтерв'ю він зазначав: *«У те, що номенклатура стала іншою – я ніколи не вірив. Але факт, що були розмови: “Ми ж не спеціалісти, ми не управляли державою, а вони з райкому партії, вони знають важелі... Якщо ми зараз Г. Калайду (голову Запорізького крайового Руху. – Авт.) поставимо управляти областю, що він там накерує...”»*¹⁴⁹.

Водночас, за свідченням О. Лазутіна, серед його друзів висловлювалася й інша думка. Він згадує відомого в Запоріжжі журналіста, учасника демократичного руху Володимира Колосова, який говорив:

¹⁴⁹ Інтерв'ю О. М. Лазутіна з приводу його участі в демократичному русі. *Архів автора*.

«Треба йти у владу. Ми наробимо помилок, але це будуть наші помилки. Виправляючи їх, ми вчитимемося і йтимемо вперед».

Оцінюючи 35-річний досвід незалежності, коли «першими», «другими» і «третьими» особами області, обласного центру і районів були і колишні працівники партійного і радянського апарату, і директори заводів, і журналісти партійно-радянських газет, і агрономи, і зоотехніки, і вчителі, й інженери, викладачі наукового комунізму, працівники комунальних служб, економісти і навіть автогонщик (причому, ніхто з них не відзначився видатними досягненнями по своєму основному фаху: «на поверхню» їх викинула політична кон'юнктура), О. Лазутін підсумовує: *«Тепер доводиться згадувати ці слова мого покійного товариша. У них правда життя. А вони, що, не роблять помилок? У них не сходять з рейок потяги, не лопаються труби? Хто, як не вони (чи при їх потуранні) пограбували народ, поставили націю на межу вимирання? На такі кримінальні і аморальні вчинки, які вони дозволяли собі, ми були нездатні. Це точно. Може, у нас справді не було досвіду, але в аморальності нас звинувачувати підстав не було. Не було серед нас і пристосуванців. Були люди з державним мисленням, які думали передусім про державу, про суспільство. Комуністи захищали ідею, яка не була життєвою. Ми ж захищали ідею, якій належало майбутнє. У цьому наша велика перевага»*¹⁵⁰.

Справді, демократи мали те, чого парткомуністична номенклатура не мала й мати не могла. Національна ідея, відданість незалежній Україні, справі демократичного оновлення її суспільства, готовність до жертв в ім'я її майбутнього – ці якості не передаються з начальственным кріслом. Вони виробляються після тривалої внутрішньої роботи, виховання, самовиховання і, як правило, всупереч ідеології і практиці панівного політичного режиму. Щоб виховати в собі ці якості, необхідно було пройти школу опозиційної діяльності в «неформальних» організаціях, перших політичних партіях і громадсько-політичних об'єднаннях, на мітингах, демонстраціях, пікетах тощо. Таких чснот переважна більшість представників старої влади (особливо її вищого ешелону) не мала. Вони перебували «по інший бік барикади» або, у найкращому разі, у «нейтральному болоті». А без національної ідеї влада перетворюється на механізм для задоволення власних і кланових інтересів. Коли ці інтереси штовхатимуть тих чи інших представників влади на зраду національних інтересів, тільки страх перед розплатою може зупинити їх.

На підтвердження цієї думки її прихильники наводять багато аргументів, конкретизуючи, що не йдеться про зміну *всього апарату*.

¹⁵⁰ Інтерв'ю О. М. Лазутіна з приводу його участі в демократичному русі. *Архів автора*.

Важливо, щоб змінилися особи, що стоять на вершині владної піраміди в центрі і на місцях, визначаючи її ідеологію, політичний характер і напрям роботи. Важливо, щоб із влади пішли люди, які перебували в полоні комуно-імперських комплексів, і на їхнє місце прийшли патріоти України. А звідки вони прийдуть – з мітингових майданів, підприємств, наукових установ, навчальних закладів, чи навіть кабінетів радянських чи компартійних чиновників – справа другорядна.

Чи можна було це зробити? Відповідь однозначна: можна.

Можна звернутися до історичних паралелей. Свого часу невелика група більшовиків за допомогою старих (дореволюційних) спеціалістів управляла величезною Росією. Демократи в Україні на світанку її незалежності мали значно ширшу політичну базу, ніж під час жовтневої революції більшовики. Вони накопичили необхідний кадровий мінімум, здатний взяти під контроль державний апарат і спрямувати його діяльність у загальнонаціональних інтересах.

Але цілком очевидним є факт, що після проголошення незалежності демократичні сили уступили ініціативу, а значить, і можливості свого впливу на подальший перебіг подій.

Нагадаємо, що 23 серпня 1991 року на засіданні Запорізької міськради лідер обласного Руху К. Лямцев, переконував депутатів, що в Україні *відбулася революція* і необхідна зміна кадрів. Оплески демократичної частини залу і присутніх представників ЗМІ засвідчили, що аудиторія була задоволена таким розвитком подій.

Але через три дні, 26 серпня настрої К. Лямцева змінилися. Цього дня його запросили на нараду в облвиконкомі. У 1997 р. він згадував про це: *«В десять часов 26 августа руководство области собрало бывших первых секретарей райкомов – которые успели пересясть в кресла председателей райсоветов. “Отныне закончилось двоевластие, – заявил предоблисполкома Демьянов, – отныне вы единственная власть”. И все присутствующие встали и зааплодировали. Я почувствовал себя женихом на чужой свадьбе, ибо понял, что нас просто обманули. Фактически партийно-государственные структуры были подготовлены к такому сценарию, и только ожидали случая, чтобы добиться полнейшей бесконтрольности. Так или иначе – партия была тем органом контроля, который не давал некоторым развернуться во всю ширь...*

Я заходил на совещание победителем, а уходил “битым псом”... Создал ту политическую ситуацию, кстати, при попустительстве, а, может, и содействии партийных органов, мы обеспечили номенклатуре главное – бесконтрольную власть над общественным

богатством. Подозреваю, что весь сценарий им был знаком в деталях, потому что, как показали последующие события, пока мы бегали с флагами и мегафонами, они брали под контроль собственность. И преуспели в этом»¹⁵¹.

Номенклатурна публіка, що збиралася на нараду в залі колишнього обкому, не збиралася ділитися владою, тим більше – уступати її демократам. Їхня публічна чи мовчазна відмова від ідеалів комунізму і радянської лояльності якраз і передбачала продовження владних повноважень у нових умовах. Влада для переважної більшості цих людей була метою, а політичні кольори – засобом її досягнення. *Самостійно* номенклатура від влади відходить не збиралася. Розмов про створення якогось механізму *реальної* участі демократів у владних структурах області в номенклатурному середовищі не було. Узагалі, участь демократів у владі сприймалася як річ неможлива. Колишній перший секретар Запорізького міськкому партії, а з квітня 1991 року заступник голови облвиконкому П. М. Ванат у своєму інтерв'ю автору цієї книжки у 2005 р. чітко вказав на це: *«Влада себе захищає. І думки у владі не могло з'явитися про “самовідвід”, бо люди звикли і хотіли бути при владі...»¹⁵².*

Отож, комуністична номенклатура залишилася при владі. Це були ті люди, які ще недавно виступали проти незалежності України і тих сил, які боролися за цю незалежність. У своїй більшості вони готові були погодитися з режимом ГКЧП. Але у них був сильно розвинутий інстинкт пристосування. Коли заколот провалився, вони дуже швидко перефарбувалися в синьо-жовті кольори.

Щодо демократів, то принаймні в Запоріжжі вони діяли нерішуче і не зуміли реалізувати на благо незалежної України навіть того обмеженого інтелектуального і організаційного ресурсу, який мали.

Референдум і вибори Президента України на Запоріжжі

Почувши про проголошення Верховною Радою незалежності України, багато жителів регіону спочатку навіть до пуття *не зрозуміли, про що йдеться*. Ще недавно запорізькі комуністи їх переконували, що після прийняття влітку 1990 р. Декларації про державний суверенітет Україна *«стала незалежною»*. У свідомість людей імплантували неприродне поєднання: виявляється, можна бути *незалежним* і одночасно *входити до складу СРСР*. Напередодні першої роковини Декларації Запорізький обком партії прийняв постанову, у якій дату ухвалення

¹⁵¹ Див.: Лямцев К. К. «Революция в Запорожье». Украденная победа. Вече (Запоріжжя) 1997. 3 сентября.

¹⁵² Інтерв'ю П. М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років. *Архів автора*.

Декларації назвав «Днем незалежності України» і закликав надати святкуванню цієї дати «інтернаціонально-патріотичного звучання». Планувалося всю партійну роботу «*спрямувати на активну пропаганду ідеї побудови «оновленої» союзної держави*»¹⁵³. Отже, йшлося не про самостійну Україну, а про оновлення союзу. Суспільству пропонувався сурогат незалежності і для багатьох жителів області це була вершина сподівань. Тому після появи 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності популярною залишалася теза про «збереження зв'язків з Росією та іншими республіками СРСР».

*Загалом, ця теза не викликала принципових заперечень навіть демократів. Але в якій формі зберезуться ці зв'язки – ніхто чітко не говорив. У Запорізькій області домінувала думка про продовження союзу республік, яке у якійсь іншій, демократичнішій формі, ніж в СРСР. До того ж, СРСР юридично все ще існував. Продовжували діяти союзні структури, виконував свої обов'язки Президент СРСР М. Горбачов. В оточенні Б. Єльцина і М. Горбачова циркулювала ідея, що якщо Україна не погодиться на входження до нового державного центру, то постає питання про перегляд її кордонів. Інформація про це в Запоріжжі поширювалася ще до 24 серпня 1991 р. Зокрема, у липні 1990 р. пресекретар Б. Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право порушувати «невирішену», на його думку, проблему кордонів із радянськими республіками. Тоді ж відомий російський демократ, мер м. Москви Гавриїл Попов поставив під сумнів правомірність суверенітету України по відношенню до Криму й Одеської області. Розсекречені документи ЦРУ свідчать про переговори щодо цього в листопаді 1991 р. між представником Президента СРСР О. Яковлєвим і Президентом США*¹⁵⁴.

За кордоном поширювалися й інсинуації про Україну як про комуністичний заповідник, озброєний ракетами з атомними і термоядерними бомбами. «Непередбачувана комуністична Україна» протиставлялася «прогнозованій демократичній Росії». 28 серпня до Києва прибула група російських політиків у складі О. Руцкого, О. Собчака і С. Станкевича, які вмовляли керівництво Верховної Ради анулювати Акт проголошення незалежності України, як «прояв національного романтизму, який мине». Була тривала дискусія, однак цю вимогу було відкинуто.

Запорізька номенклатура і частина російськомовної інтелігенції, яка традиційно орієнтувалася на демократичну Росію, підхопила московські сигнали, пропонуючи спантеличеним запоріжцям, які за

¹⁵³ Державний архів Запорізької області. Ф. П.102. Оп. 38. Спр. 416. Арк. 21–25.

¹⁵⁴ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. С. 230–231.

роки існування радянської влади звикли себе вважати українцями, чи, принаймні, жителями Української РСР, цілий «букет» пропозицій щодо подальшого «облаштування» Запорізької області.

Насамперед, заговорили про необхідність перетворення Півдня в російський анклав під назвою «Новоросія» – проєкт, який провалився ще в умовах Російської імперії. Від деяких місцевих російськомовних інтелігентів – українців, євреїв і навіть росіян у ті дні можна було почути: *«Мы – не русские, и не украинцы. Мы – запорожцы, новороссы!»*. У колах найвищого партійно-радянського керівництва області і серед «генералів» місцевої промисловості, які обслуговували військове відомство СРСР, почали наголошувати на суто регіональній, *«запорожской»* ідентичності і натякали на необхідність надати особливого статусу регіону, причому, не вказуючи, у межах України, чи Росії: *«Мы – запорожцы, потомки славного казачества, кормим Украину и не допустим, чтобы нами помыкали!»*.

На тлі «розмитості» української ідентичності пропагувалися і відверто сепаратистські проєкти, спрямовані на відторгнення Півдня від України. Так, керівник «Мотор-Січі» В. Богуслаєв заявляв, що історичне Запорозьке козацтво нічого спільного з Україною не мало, що насправді воно було частиною єдиного козацького етносу, ареал якого тягнувся від Подунав'я, Придністров'я, охоплював Південь України і через Дон, Кубань і Терек тягнувся на Урал, Сибір і Далекий Схід. Через призму цієї «теорії» розглядалося найближче майбутнє регіону. Лунали і поодинокі голоси такого штибу: *«Юг – от Дуная до Северного Кавказа – был освобожден от турок и татар Россией, освоен Россией, и по праву принадлежит ей»*.

І хоча в цих дискусіях брала участь лише незначна частина політично активної інтелігенції регіону, вона стала додатковим чинником етнонаціональної дезінтеграції населення, «розм'якшення» української ідентичності і консервації ідеї «руського міра».

Щодо *нового союзу*, до якого схилялася більшість населення регіону, то він уявлявся як *демократичний і рівноправний*. А чи матиме це утворення загальнодержавний центр і яку роль він відіграватиме – не говорилося. Коли наприкінці вересня 1991 р. Запорізький центр вивчення громадської думки і соціально-економічних проблем регіону провів опитування 361 жителя області, то на запитання «Що для вас значить незалежність України?» 21 % респондентів відповіли, що це цілковитий розрив союзних відносин, 67 % – що незалежність України повинна реалізуватися в Союзі незалежних, сильних, рівноправних республік¹⁵⁵. Це відбивалося на позиції комуністичної більшості Запорізької

¹⁵⁵ *Запорізька правда*. 1991. 28 вересня.

обласної ради. Синьо-жовтий прапор України над будинком облради був піднятий лише 27 вересня 1991 р.¹⁵⁶ Нагадаємо, що відповідні акції вже відбулися майже в усіх обласних центрах України.

У цій ситуації Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. для утвердження незалежності України відіграв особливу роль.

Результати референдуму засвідчили, що в різних районах і містах області за незалежність проголосувала переважна більшість: від 95,54 % (Пологівський район) до 87,02 % (м. Бердянськ). Загалом «так» незалежності України сказали в області 90,66 % учасників референдуму, проти – 7,34 %. Узагалі по Україні за незалежність віддали свої голоси 90,32 % громадян, які взяли участь у голосуванні¹⁵⁷. Це був переконливий результат загальнонаціонального консенсусу – узгодженої позиції демократів і колишньої партійно-радянської і господарської номенклатури щодо необхідності підтвердження незалежності України.

Результати референдуму переконливо свідчать, що загальний позитивний результат голосування по області став підсумком позитивного волевиявлення представників усіх національних груп Запорізької області. Голосами самих лише українців, якими вважали себе 63,1 % населення області, цей результат не міг бути забезпечений. Цифри показують, що до загального підсумку зробили свій внесок росіяни, болгари, білоруси, євреї та представники інших національностей області.

Водночас внесок різних національних груп у досягнення кінцевого результату виявився неоднаковим. Чітко простежувалася закономірність: голосів «проти» було подано більше в тих районах і містах області, де серед виборців представників українського етносу було менше і, відповідно, більше росіян. «Полярні» щодо цього райони області – Гуляйпільський і Якимівський. У першому українців серед жителів було 91,4 %, а росіян – 7,1 %. У другому, відповідно, 50,0 і 44,1 %. У першому за незалежність проголосували 95,25 %, у другому – 89,25 %. У Гуляйпільському районі «проти» сказали 3,2 % виборців, у Якимівському – 7,78 %¹⁵⁸. Така залежність простежується і в містах області, де проживала більшість населення області і які визначили кінцевий результат референдуму.

Але, крім національного, на результати волевиявлення вплинули й інші чинники. Уважний читач може помітити, що найбільше проти незалежності – 10,35 % – проголосувало в центральному,

¹⁵⁶ *Запорізька правда*. 1991. 27 вересня.

¹⁵⁷ *Запорізька правда*. 1991. 6 грудня.

¹⁵⁸ Національний склад населення у розрізі районів Запорізької області. *Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.)*. Запорожье, 1991. С. 134–137.

Орджонікідзевському районі Запоріжжя, де була зосереджена партійно-державна і господарська номенклатура, високопоставлені пенсіонери – колишні апаратники, кадебісти, міліціонери, армійські офіцери тощо, а найменше – 5,63 % – у зоні екологічної катастрофи, Заводському районі з його пролетарським населенням¹⁵⁹. Можна зробити припущення, що номенклатура різних рівнів вплинула і на результати референдуму в Мелітополі й Енергодарі, де проти незалежності проголосувала десята частина населення.

Результати Всеукраїнського референдуму свідчили, що жителі Запорізької області, незалежно від їхніх політичних поглядів, відчували себе громадянами України. Отже, перебільшувати російські великодержавні впливи на його населення не було підстав.

Водночас цей результат слід вважати несподіваним, враховуючи всі зусилля противників незалежності України, які десятиліттями робили *все, щоб переконати населення в перевагах життя у «великій державі», тобто, СРСР*. Відчуття територіальної єдності, причетності до України серед жителів регіону не зникло. Росія і росіяни сприймалися ними *«там»* – за адміністративними межами, що відділяли УРСР від РРФСР, а *«ми»* – різнонаціональні і різномовні *жителі Запорізької області*, – тут, по цей бік тоді ще умовного українсько-російського кордону. Тут – *наша земля, наші міста і села, заводи і колгоспи, наші інститути і школи, де навчаються наші діти, тут, врешті-решт, наші магазини з товарами, які ми купуємо на свою зарплату. Тут наша пам'ять, жили наші батьки і діди, тут їхні могили, які ми доглядаємо. Коли хтось ставить під сумнів ці очевидні речі – це нас ображає, викликає почуття законного, з нашого погляду, незадоволення*.

Усе це прояви *територіального патріотизму*, що сформувався внаслідок багаторічного спільного життя і певної економічної й культурної єдності. Він визначав поведінку населення 1 грудня 1991 року, коли настав час підтверджувати Акт проголошення незалежності, запоріжці, – не без підказки місцевої і київської еліти – сказали «так». І цей історичний факт визначив подальшу долю регіону.

Якщо на Референдумі демократи і партноменклатура виступили єдиним фронтом, то на президентських виборах 1 грудня 1991 р. вони були політичними конкурентами. Якщо на Референдумі постало питання: «бути чи не бути незалежній Україні», то президентських виборах вирішувалося: *якою* буде незалежна Україна. Отже, номенклатура і демократія виступили окремо, причому, представники останньої не змогли домовитися між собою про єдиного кандидата. Кандидату від

¹⁵⁹ *Запорізька правда*. 1991. 6 грудня.

нової влади Л. Кравчуку протистояли головні представники демократичного табору В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський. Переважна більшість виборців Запорізької області – 74,73 % виборців, що взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси за представника старої партноменклатури Л. М. Кравчука. Це більше, ніж по Україні взагалі – 61,6 %. Найбільше за нього проголосували в Чернігівському – 87,2 %, Михайлівському – 84,3 % і Приморському районах – 84,1 %.

Розкол демократичного табору вплинув на результати голосування: В. Чорновіл одержав 12,98 % голосів, В. Гриньов – 3,87 %, Л. Лук'яненко – 3,06 %, І. Юхновський – 1,32 %. Разом по області демократи набрали 21,23 %. Серед них попереду був лідер РУХу В. Чорновіл. Найбільше за нього віддали голоси в Енергодарі – 19,9 %, Ленінському районі м. Запоріжжя – 16,8 % та Гуляйпільському районі – 16,6 %. Найменше – у Чернігівському (6,0 %) і Приморському районах (7,8 %).

* * *

Період президентства Л. Кравчука (1991–1994 рр.) позначений визнанням незалежної України світовим співтовариством, відмовою України від ядерної зброї, досить успішними державотворчими процесами, розгортанням роботи над проектом Конституції незалежної держави.

Але, взявши відповідальність за долю України, її керівництво зобов'язане було, крім питань, пов'язаних із перспективою, подбати про задоволення повсякденних потреб людей. Досвід показав, що це можна зробити на ринковій основі. Але що таке ринок, посткомуністична номенклатура в Україні до пуття не знала. До того ж, економіка, яку Україна одержала в спадок від СРСР, свого часу формувалася як частина загальносоюзного комплексу, зорієнтованого на задоволення потреб московського центру. Україні дісталася «обрубки» цієї економічної системи. Лише 20 % промислової продукції України мало завершений вигляд, а решту складали напівфабрикати і комплектувальні, які використовувалися для виготовлення кінцевої продукції в інших республіках СРСР. Як з'єднати воєдино ці розрізнені фрагменти колись могутніх союзних відомств і вдихнути в них життя, створити на їх основі цілісну і гармонійну національну економіку, зорієнтовану на задоволення потреб пересічного громадянина, посткомуністична номенклатура України не знала. Ключові позиції в уряді і міністерствах займали представники партійно-господарської номенклатури, які не працювали в умовах ринку, не приймали самостійних рішень стратегічного масштабу і були запрограмовані на виконання москов-

ських вказівок. Тож дорогоцінний час витрачався на звичні для ще з «перебудовних» часів схоластичні дискусії про те, що краще – соціалізм, чи капіталізм, і як зберегти «переваги соціалізму». А в цей час російський уряд, здійснюючи свою політику ринкових реформ, скасував державний контроль над ціноутворенням. Як наслідок, капіталізм у його дикому, нецивілізованому вигляді проривався з Росії і перетворювався в жорстоку реальність України, руйнуючи радянські адміністративно-командні методи управління. В умовах гострих дефіцитів це призвело до неконтрольованого стрибка цін. Так, нафта і газ в Україні подорожчали, відповідно, у 300 і 100 разів. Це спричинило обвал цін на всі товари. У Запорізькій області в особливо складному становищі опинилися підприємства важкої промисловості, які раніше підпорядковувалися Москві, а тепер були полишені *на себе*.

У таких умовах вже на початку 1992 р. президент Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх сил суспільства для розгортання державотворення. Головне місце в цьому процесі відводилося Рухові, який, на думку президента, *«здатний сьогодні об'єднати всі прогресивні сили і партії в ім'я України»*. Частина рухівців відгукнулася на заклик Л. Кравчука, підтримавши «партію влади». Вони утворили Конгрес національно-демократичних сил (КНДС). Члени Конгресу в жовтні 1992 р. були допущені до важливих посад, які при сприянні Верховної Ради могли б визначити курс держави. Першим віцепрем'єром був призначений І. Юхновський, віцепрем'єром з економічних реформ В. Пинзеник, віцепрем'єром з гуманітарних питань – В. Жулинський. Цей уряд очолив колишній секретар парткому, а потім директор Дніпропетровського ракетного об'єднання «Южмаш» Л. Кучма. Але спроби уряду провести радикальні реформи наštовхнулися на опір Верховної Ради і на прокомуністичні сили в Україні. Дійшло до того, що в одному зі своїх виступів перед депутатами Л. Кучма роздратовано попросив дати відповідь, яку економіку йому будувати – соціалістичну чи капіталістичну.

Як наслідок, усі свої провали і прорахунки «партія влади» і ліві сили поза владою списали на рахунок демократів. В очах деморалізованої частини суспільства Рух і його прибічники виявилися причетними до дій влади. У цій ситуації більшість учасників Руху на чолі з В. Чорноволом відмовилася від ролі «цапа-відбувайла» і стала в опозицію до «партії влади», звинувативши її в гальмуванні реформ, небажанні діяти рішуче.

Поки у «верхах» розбиралися, «яку будувати Україну», економічна ситуація погіршувалася. Очікування багатьох мешканців регіону, пов'язані з незалежністю, не виправдалися. Особливо тієї, досить

численної їх групи, яка 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність тому, що була впевнена, що це одразу змінить життя на краще. Вони голосували «шлунком». Те, що сталося невдовзі після проголошення незалежності, шокувало їх. Економічний обвал, шалена інфляція, припинення роботи підприємств, масове безробіття, довготривалі затримки з виплатою заробітної плати, розкол суспільства на величезну, несподівано збіднілу більшість, поставлену на межу фізичного виживання, і раптом збагатулу меншість, та інші драматичні метаморфози пострадянської доби виявилися для жителів регіону важким іспитом на вірність самостійницькому вибору і принципам демократії.

У червні 1993 р. почався загальний страйк шахтарів Донбасу, до організації якого були причетні донецькі депутати і місцеві директори шахт, налякані перспективою реформ і необхідністю працювати без дотацій і вносити в бюджет податки. Поряд з економічними, страйкарі висунули і політичні вимоги. Як наслідок, було вирішено провести в 1994 р. дострокові вибори Верховної Ради і Президента України. Президентом незначною більшістю обрали Л. Кучму, який обіцяв і боротися із злочинністю і корупцією, і налагодити відносини з Росією, і дати лад народному господарству, і зберегти міжнаціональну згоду в Україні.

На посаді президента Л. Кучма був два терміни. Перший термін (1994–1999 рр.) відзначений вдалою грошовою реформою і стабілізацією фінансової системи, ефективними методами боротьби з фінансовою кризою, що прийшла з-за кордону, подоланням популістського опору лівих сил, проведенням приватизації державної власності, економічною стабілізацією і початком зростання валового національного продукту. Характеризуючи перший термін перебування Л. Кучми при владі, відомий український історик С. Кульчицький писав: *«Діяльність Л. Кучми впродовж першого строку перебування при владі не може бути оцінена у білих або чорних фарбах. Без сумніву, він вніс вирішальний вклад в подолання небезпеки червоного реваншу з боку такого релікту радянської доби, як КПУ... Однак очолювану президентом деідеологізовану частину «партії влади» неможливо розглядати як політичну силу, що вела боротьбу з «родинними плямами» тоталітаризму. Навпаки, вони використовували ці плями, щоб не допустити демократизації політичного режиму й економічного життя»*¹⁶⁰.

Лише один факт із тогочасної історії Запоріжжя, описаний місцевими журналістами, до рук яких потрапив документ, датований 11 червня 1997 року з грифом «Для службового користування» під назвою: «Про забезпечення інформування облдержадміністрації про діяльність полі-

¹⁶⁰ Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ, 2015. С. 24.

тичних партій і громадсько-політичних об'єднань». Привертає увагу те, що документ адресований не лише керівникам держадміністрацій, але й головам виконкомів рад, тобто органам місцевого самоуправління. Підписав документ заступник голови облдержадміністрації. Практично цим рішенням установлювався повний контроль облдержадміністрацій над усіма проявами громадського життя в області. Зокрема, вимагалось контролювати діяльність *«представників опозиційних до політики Президента партій і громадсько-політичних об'єднань в органах виконавчої влади»*¹⁶¹.

У червні 1999 р. відбулися чергові президентські вибори, перемогу на яких знову здобув Л. Кучма. Перші його кроки спрямовувалися на продовження реформ. Свідченням цього було обрання за рекомендацією Л. Кучми прем'єр-міністром В. Ющенка, який успішно очолював Національний банк України. Він мав позитивний імідж реформатора і демократа. Функціонуванням паливно-енергетичного комплексу України керувала молода політикиня Ю. Тимошенко. Вона почала енергійно наводити лад у цій, одній з найбільш корумпованих галузей господарства України.

Але це були чи не останні кроки Л. Кучми, схвалені більшістю українців. Загалом влада залишалася в руках радянської номенклатури, яка будувала незалежну Україну відповідно до своїх поглядів і матеріальних інтересів.

Номенклатурні міфи Запоріжжя

Відмовившись під тиском обставин від квитків членів КПРС і опинившись у ролі службовців незалежної держави, номенклатура України не могла існувати без більш-менш чітких уявлень про минуле, оцінок сьогодення, перспектив на майбутнє і, зрештою, бачення власної історичної місії.

Життя пропонувало керівництву молодій незалежній державі просту і зрозумілу альтернативу: відмовитися від ефемерних ідей «інтернаціоналізму» і «слов'янського братства», за якими чітко вимальовувалися великодержавні інтереси російської керівної еліти, і покласти в основу своєї діяльності національні інтереси України, заковані в понятті «українська ідея». Саме на такий шлях стали нові керівники постсоціалістичних країн Європи, швидко провівши декомунізацію суспільства, відмовившись від гасла «С Советским Союзом на вечные времена!». Вони почали керуватися власними національни-

¹⁶¹ Полюшко В., Гулий Ю. За политиками Запорожья установлено наблюдение. *Киевские ведомости*. 1997. 16 августа.

ми інтересами. Політична еліта колишніх прибалтійських радянських республік також обрала цей шлях. Після Всеукраїнського референдуму 1991 р. на хвилі загальнонаціонального піднесення керівництво незалежної України мало всі можливості обрати цей природний напрям розвитку молодой держави.

Маючи як приклад Прибалтику, на це чекали лідери націонал-демократії України. Але виявилось, Україна – не Прибалтика. Від європейської перспективи українська партноменклатура відмовилася. Її погляди – це еклектичний набір суджень та ідеологічних штампів, у яких були химерно поєднані елементи минулого і сучасного. У її уяві Україна зі всенародно обраним президентом не сприймалася як повноцінна незалежна європейська держава із власною національно-культурною традицією та історичною перспективою. У номенклатурній уяві це був уламок Радянського Союзу, чи навіть Росії, по суті, *пострадянська Україна*, що з огляду на певні історичні обставини була несподівано проголошена незалежною державою.

У таке уявлення про незалежну Україну цілком вписуються вулиці, райони, населені пункти і підприємства, які носять імена колишніх радянських вождів і чекістів, зокрема, прямо причетних до масових репресій і організації голодоморів. У такій Україні домінують радянські ідеологічні цінності: «інтернаціональна дружба» і «слов'янське братерство», милування партійно-комсомольським минулим і багато іншого, з чим було пов'язане повсякдення посткомуністичної верхівки.

Формально визнавши ідею незалежності України, нова/стара влада зберегла традиційно вороже ставлення до тих сил і осіб, які боролися за цю незалежність.

Можна навести лише кілька прикладів, коли в Запорізькій області в 90-х роках відбувалися демонтажі комуністичних символів. Але це було зроблено всупереч місцевій владі. Так, гіпсовий монумент Леніну, розташований на залізничному вокзалі Запоріжжя-2, у 1993 р. демонтували члени Запорізької організації УНА-УНСО. Про цю подію жителям міста повідомив один з телеканалів. Характерно, що спроб відновити цей монумент не було, а з ініціаторами акції лише «поговорили» в міліції. Унсовці заявили, що вони виконали Указ Президента Л. Кравчука про демонтаж символів комуністичного минулого, і що цієї роботи не виконує місцева влада. Характерно, що на цей час у Західній Україні за рішенням місцевої влади, а інколи і стихійно, були демонтовані десятки пам'ятників комуністичним вождям.

У Запоріжжі жодних помітних декомунізаційних заходів у перші десятиліття незалежності не відбулося, хоча про необхідність цього

постійно наголошували представники демократичної опозиції. Зате місто продовжувало наповнюватися меморіальними знаками, які свідчили про російські впливи в Україні. Так, у 1999 р. на площі Пушкіна коштом «Мотор-Січі» був споруджений пам'ятник Пушкіну.

Демократи регіону лише розводили руками, спостерігаючи за провалом своїх планів, із якими під час «перебудови» включалися в боротьбу з тоталітарним режимом. Незалежна Україна виявилася зовсім не такою, про яку вони мріяли. Зокрема, вже після перших обнадійливих кроків початку 90-х років загальмувалося національно-культурне відродження, бо місцеві владні структури, як і раніше, залишалися байдужими, а то й ворожими до української мови й культури. Перший голова Запорізького товариства української мови (ТУМ) В. А. Чабаненко свідчив: *«На превеликий жаль чимало з того, що було нами зроблено, звели нанівець теперішні наші керівники. Найвідчутнішого удару по тумівських здобутках завдала передвиборна (1994 року в Харкові) обіцянка Кучми запровадити в Україні після його перемоги другу державну мову, а саме – російську»*¹⁶².

Після проголошення незалежності демократичну меншість регіону найбільше вразили дві обставини: по-перше, владні повноваження в Запорізькій області виконували ті самі люди, які донедавна запекло боролися проти незалежності й переслідували її прихильників; по-друге, як спритно ці люди оволоділи самостійницькою риторикою. Останнє, до речі, на деяких легковірних впливало заспокоїливо і обнадійливо. Тільки пізніше вони зрозуміли, що стали жертвами політичного обману. У святі для українців поняття «незалежність» і «українська державність» номенклатура вклала власний, далекий від патріотизму, суто егоїстичний зміст

«Ми, госу́дарственники...!» – почав у 2003 р. мер Запоріжжя Олександр Поляк свою промову російською на зустрічі господарської і політичної еліти Запорізької області з тодішнім президентом Леонідом Кучмою. Таке словосполучення тоді нерідко доводилося чути з вуст керівників обласного і районного рівнів, від високих чинів МВС і СБУ. Але при ближчому ознайомленні виявляється, що державницькі уявлення цих людей досить специфічні. Вони вихолощені, позбавлені української національної серцевини. Термінологічного словосполучення *«Ми – українські державники...»* з відповідним змістовим наповненням наша управлінська і господарська еліта уникає.

У цій номенклатурній легенді про незалежну України немає ні *грона* національної традиції, української ідеї; тут не побачимо українських полі-

¹⁶² Чабаненко В. А. Як відроджувалася Запорізька «Просвіта». *Архів автора*.

тичних і культурних діячів нашого регіону, які боролися за незалежність України. Коли в середовищі місцевих націонал-демократів починалися розмови про увічнення в назвах вулиць і пам'ятниках наших видатних земляків, що діяли за часів Української революції 1917–1920 років, – наприклад, генералів Марка Безручка, Віктора Зелінського, генія селянської партизанської війни Нестора Махна, одного з найвизначніших українських мислителів ХХ ст. Дмитра Донцова чи всесвітньовідомого правозахисника Петра Григоренка, то в місцевої посткомуністичної влади ставався напад печії – *«український націоналізм!»*.

Коли йдеться про *ідеологічні принципи, якими керувалася «нова-стара» влада*, даремно шукати серед них такі, що зазвичай характеризують державних службовців незалежної демократичної держави: відданість своєму народу, конституційному ладу, пріоритет загальнонаціональних інтересів перед будь-якими іншими, неухильне дотримання норм законодавства, непідкупність та ін. На першому місці стоять особисті і групові інтереси.

Така неприваблива оцінка посткомуністичної номенклатури, що опинилася при владі в незалежній Україні, нею самою не сприймається. Її представники *виробили власну версію історії*, покликану виправдати їхню поведінку в «доперебудовні» і «перебудовні» часи, у серпневі дні 1991 р. і після проголошення незалежності України. Кінцева мета цієї версії – обґрунтувати претензії на владні крісла.

Свої погляди і емоції вони висловили в публікаціях, розрахованих на масового читача.

Яскравим прикладом цього є книжки В. І. Воловика – відомої в Запоріжжі особистості. Народився 1936 р. у Нікополі, як він пише, «у сім'ї партпрацівника». Чим конкретно займався його батько в роки колективізації, Голодомору 1932–1933 років і в період «Великого терору» – невідомо. В роки війни служив політпрацівником в штабі дивізії і був вбитий в 1944 року в Закерзонні бандрівцями¹⁶³. Після закінчення середньої школи В. Воловик вступив на фізико-математичний факультет Запорізького педагогічного інституту, де навчальний процес відбувався українською мовою. Працював на комсомольській, радянській і партійній роботі. Закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС, став кандидатом філософських наук. В середині 1980-х років очолював ідеологічний відділ обкому партії. У 1984 р. в Дніпропетровському видавництві «Промінь» видав російською мовою книжку про запорізьке підпілля. У передмові до книжки В. Воловик характеризується як «русский советский писа-

¹⁶³ Воловик В. Время выбрало нас. Кн. 1. Да будет день. Запорожье, 2002. С. 28.

тель, живущий в Запоріжжє»¹⁶⁴. Жодних симпатій до України, її історії, мови і культури читач в текстах В. Воловика не виявить. Не випадково, до Спілки письменників України його так і не прийняли.

Із таким послужним списком і світоглядом у 1994 р., в умовах незалежної України, В. Воловик був призначений на посаду заступника голови Запорізької обласної ради, потім – заступника голови Запорізької обласної державної адміністрації. Пізніше працював проректором Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЗОІППО), далі – проректором і завідувачем кафедри філософії ЗНУ. Опублікував кілька ностальгійних «повістей» про радянське минуле, які 2004 року об'єднав у «роман-тетралогію» під назвою «Время выбрало нас». Цей роман, пише автор, *«повествует о жизни поколения, которому суждено было занять ключевые позиции нашего общества на переломном этапе его исторического развития»*¹⁶⁵.

Гортаючи сторінки цього видання, написаного зрозумілим автору і його читачам радянським «новоязом», читач порине у зворушливу легенду про досвідчених, поміркованих, скромних, прагматичних, відданих своїй справі і народу партійних, комсомольських і радянських працівників.

Як про трагічний момент у житті свого покоління В. Воловик пише про розпад СРСР. На переконання автора, Біловезька угода була *«затеяна под пьяную лавочку Ельциным, Кравчуком и Шушкевичем, вознесенных пеной несознательного народного гнева к вершинам власти в России, Украине и Белоуссии»*. Водночас розпад СРСР, переконаний В. Воловик, *«миллионами людей воспринят как огромная личная трагедия, от которой они так и не могли оправиться до конца своей жизни»...*

Водночас, коли Україна стала незалежною, то саме комуністична номенклатура, на його переконання, «зрозуміла» ситуацію і «врятувала» суспільство від анархії. У ті критичні дні їй, начебто, протистояли крикуни і демагоги, істеричні, а то й психічно хворі націоналісти, не здатні до конструктивної державотворчої роботи. Та *«постепенно стихает рев толпы, подбиваемой «штатными украинцами», способными лишь крушить и рушить. Приходится обустроить избравшую путь свободы и независимости страну...»*. Серед цих «обустроителей» незалежної України В. Воловик називає В. Похвальського, який у роки його керівництва ідеологічним відділом обкому партії працював завідувачем сектором преси, і якого президент Л. Кучма призначив головою ЗОДА¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Воловик В. И. Обязаны выстоять. Днепропетровск: «Проминь». 1984. С. 1.

¹⁶⁵ Воловик В. И. Время выбрало нас. Роман. Кн. 1: Да будет день. Запорожье, 2002. С. 2.

¹⁶⁶ Воловик В. И. Время выбрало нас. Роман. Кн. 4. Блажен, кто верует. Запорожье, 2004. С. 358.

Від своїх переконань автор відмовлятися не збирався, адже *«лозунги, которые были начерчены на знаменах КПСС – гуманные, благородные и правильные. Другое дело, что подчас оставались лишь лозунгами, словами. И все равно, что бы там не говорили крикуны-горлохваты, за годы Советской власти сделано немало. Правда, сейчас требуется кое-что пересмотреть... Словом, «нужно думать о благе народа, обеспечивать поступательное развитие»*¹⁶⁷. А забезпечити його може лише організація з назвою і програмною установкою – *«партия социального прогресса»*. Без цього – ніяк! Загальний висновок зводиться до того, що лише досвідчені радянські кадри, виховані в комсомольському і партійному апараті, здатні керувати суспільством, а демократи спроможні лише на руйнівні дії.

У деяких колишніх працівників партійного апарату ця легенда доповнюється судженням, що комуністичну партію, яка перебувала в 1989–1991 рр. у стані оновлення, *«підстрелили на злеті»*. «Деструктивні рухівці», а також деякі «ортодокси з партапарату» не дозволили реалізувати в Україні оновлену соціально-економічну й політичну модель при збереженні керівної ролі комуністів. Що це цілком можливо, вони не сумніваються. Зуміли ж *це зробити в Китаї*, який за останні десятиліття досягнув феноменальних економічних успіхів. Китайська модель у наших умовах, на переконання «плакальників» за комуністичним минулим, дозволила б зберегти надбання радянської епохи і забезпечити плавний перехід до ринку. Жанна Івченко, у роки «перебудови» секретар Шевченківського райкому Запоріжжя, в інтерв'ю газеті «Істеблішмент» сказала: *«Нам надо было идти по китайскому пути, дать больше свободы мелкому и среднему бизнесу, привлечь инвестиции. А у нас все «прихватизировали», воруют заводами, эшелонами»*¹⁶⁸.

Набір подібних ідеологем неодноразово озвучували колишні партійні та комсомольські працівники Запорізької області, і ці концепти закріпилися в колективній свідомості «партії влади». Але штучність і надуманість цієї легенди відчувають навіть її творці. Цілком очевидно, що демократи, якими б «недолугими» вони не змальовувалися, відрізнялися від своїх комуністичних опонентів глибокою ідейністю, самовідданістю, сміливістю і, зрештою, моральністю. Урешті-решт, сучаснішими і життєздатнішими виявилися їх політичні переконання. Багато з того, що говорили, про що писали і до чого закликали наприкінці 80 – поч. 90-х років ХХ ст. демократи, стало реальністю незалежної України.

¹⁶⁷ Там само. С. 359–360.

¹⁶⁸ Івченко Ж. Горбачев – предатель с большой буквы! *Істеблішмент*. 2008. 15 октябрю.

Звичайно, не всі номенклатурні контраргументи слід відкидати з порога. У партійному і радянському апараті були яскраві особистості, які відрізнялися організаторськими талантами і певними нетиповими діями, що виходили за межі загальноприйнятих стандартів, забезпечували прискорене будівництво в окремих містах і районах області нової інфраструктури, заводів і фабрик, підприємств побутового обслуговування, навчальних закладів тощо. Багато цих об'єктів функціонують і сьогодні, а старожили (особливо колишні партійні і радянські працівники) ще пам'ятають, *«при кому»* вони з'явилися. Забувати цих керівників старої формації, звичайно, не варто, але водночас слід згадувати не лише про них. Слід пам'ятати також архітекторів, будівельників, інженерів, простих робітників, які своєю працею забезпечили спорудження і функціонування цих об'єктів.

Відомо, що не всі номенклатурники поводитися однаково і в роки «перебудови». У своїх спогадах В. Пихаленко розповідає про випадок, який став поштовхом до відставки голови облвиконкому П. Москалькова. Він уперто захищав інтереси регіону і одного разу відмовився передати в рахунок виконання державного плану сусідньої області 50 тисяч тонн насіння соняшника, який був вирощений у Запорізькій області. Дізнавшись про це, тодішній перший секретар обкому Анатолій Сазонов у грубій формі наказав: *«Немедленно отдайте все, что просят! И доложите лично!»*. У Москалькова вистачило мужності відповісти: *«Да вы что, нам подсолнух самим необходим, как воздух!»*. Насіння залишилося в області, а на посаді голови виконкому через деякий час з'явилася інша особа¹⁶⁹.

Серед партійних працівників області були свої «голуби» і свої «яструби» (особливо у верхніх ешелонах і в заскорузлому апараті ідеологічних відділів обкомів, міськкомів і райкомів); були переконані прихильники комуністичної ідеї і відверті циніки. Про одного із секретарів обкому з ідеології «перебудовного» часу – К. Воробйова – В. Пихаленко писав: *«Чтобы так, как это делал он, агитировать за коммунистические идеалы, нужно глубоко и безраздельно в них верить. Он агитировал и не верил. Расслабившись в своем кабинете после двухчасового пламенного доклада, раскуривая сигарету, рассуждал: «Все это – чистый бред! И то, что надо сделать, и то, что будет. А что я еще умею? Жить-то хочется. Вот и сею-вею с трибун «доброе, важное, вечное». Когда говорю – верю. Когда думаю, молчу – нет»*¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Откровения серого кардинала. *Истеблишмент*. 2008. 10–16 июля.

¹⁷⁰ Откровения серого кардинала. *Истеблишмент*. 2008. 19–25 июня.

Після проголошення незалежності цей компартійний ідеолог обласного масштабу, який за багато років роботи в Запоріжжі так і не вивчив української мови, став першим послом незалежної України в одній з постсоціалістичних країн Європи.

Запоріжці пам'ятають також справжню ціну «запорізького патріотизму» перших секретарів обкому М. Всеволожського і П. Харченка, які покинули область і переїхали на постійне місце проживання до Росії.

В. Пихаленко у своїх спогадах описує, як «відставлений» М. Всеволожський не хотів залишати область, як голосив: *«Но здесь же моя родина! Я здесь родился, здесь прошла почти вся моя жизнь. Здесь, наконец, похоронены мои родители...»*¹⁷¹.

Не хотів покидати область, голосив – а все ж покинув, і не лише тому, що, за словами Пихаленка, в області до М. Всеволожського було *«неоднозначное отношение»*, не тому, що в Москві жили його діти. До всіх парткерівників в умовах «перебудови» ставлення було *«неоднозначне»*; у багатьох із них у московських чи інших престижних російських університетах навчалися діти, які після одержання диплома влаштовувалися (звичайно ж, за допомогою батьків) у столиці СРСР. Однак не всі батьки цих дітей поїхали доживати віку в Москву чи інші міста Росії. Напевне, М. Всеволожський поїхав до Москви тому, що там була частина, і притому значна, його сутності. Незважаючи на те, що він був багаторічним і досить успішним за радянськими мірками «хазяїном області», а з його іменем пов'язані важливі модернізаційні процеси в регіоні, Михайло Миколайович усе своє життя залишався чиновником імперії на її периферії і поїхав доживати свої останні роки до столиці.

Якщо М. Всеволожський залишав Запоріжжя з «важким серцем», то від'їзд до Москви Г. Харченка, свого часу «першого» в області, а на момент проголошення незалежності – «третьої» чи «четвертої» особи в Україні, взагалі був схожим на втечу. У своїх споминах О. Білоусенко писав: *«Не знаю всіх мотивів від'їзду Григорія Петровича до Москви, де відбувалося тоді те ж саме, що і в Україні. Може, бажання об'єднати сім'ю? Там проживала єдина донька і онук. Може поклик «альма-матері» (Григорій Петрович закінчив у Москві Інститут залізничного транспорту, Академію суспільних наук), може запрошення друзів, з якими «вирішувалися» проблеми в гарячих точках Кавказу...»*¹⁷².

¹⁷¹ Откровения серого кардинала. Истеблишмент. 2008. 3–9 июля.

¹⁷² Білоусенко О. Ф. Про час і про себе. Запоріжжя, 2007. С. 126–133.

А може, мотиви на поверхні? Може, у серпні 1991 року, коли Г. Харченку довелося вибирати між Україною і Росією, він, на відміну від більшості своїх колег і в партійному апараті, вибрав те, що було йому ближчим, ріднішим – Росію?

Перелік можна продовжити. Як говорили раніше, необхідний індивідуальний підхід до кожного працівника апарату, який виявить багато несподіваних і цікавих фактів.

Але при цьому залишається беззаперечним той фундаментальний факт, що номенклатурники 60–80-х років не були абстрактними управлінцями поза «часом і простором». Вони були гвинтиками радянського *тоталітарного режиму*, що обслуговував неефективну економічну модель, насаджував у суспільстві фанатичну відданість єдиній партії і комуністичній ідеології, осердям якої, нагадуємо ще раз, був радянсько-російський шовінізм. Цей режим виховував нетерпимість до будь-якого інакодумства і підтримував бездумну підпорядкованість низів партійним верхам, доносництво. Свій всеосяжний контроль над суспільством він забезпечував методами жорсткого ідеологічного й адміністративного тиску, репресій. В кінцевому рахунку, цей режим – колективне дітище партноменклатури – не витримав викликів часу і зазнав краху. Цю обставину ніяк не обійдеш, коли прагнеш одержати повну, вільну від однобічності оцінку діяльності партійно-радянської і комсомольської номенклатури.

Але в об'єктивній оцінці своєї діяльності номенклатура виявилася не зацікавленою. Її мета – запропонувати таку версію своєї діяльності, яка б стерла з масової пам'яті ті епізоди історії, які поставили б під сумнів її право на здійснення владних повноважень в умовах незалежної України.

Певною мірою курсу на замовчування трагічної історії в Запорізькій області було дотримано. Насамперед це вдалося тому, що про комуністичне минуле не сказали всієї правди і не надано юридичної оцінки. Зокрема, не був проведений «Нюрнберзький процес» над комунізмом, який дозволив би раз і назавжди звільнитися від нав'язливих жахів минулого. Про необхідність такого процесу багато говорилося наприкінці 80-х – на початку 90-х років, зокрема і в Запорізькій області.

Чому він так і не відбувся? Може, комуністичний режим у СРСР був «кращим» від націонал-соціалістичного в Німеччині, і тому його символи мають позитивну енергетику? Може, розстріл за вироком сталінської «трійки» чи мученицька смерть під час радянського Голодомору *«прийнятніша»* за смерть від німецької кулі на фронті чи в гітлерівській «душогубці»?

Річ не в тім, який тоталітаризм «кращий», а в тому, що Радянський Союз, який починав Другу світову війну як фактичний союзник націонал-соціалістичної Німеччини, перетворився на її ворога і в союзі із західними демократичними державами переміг у війні з гітлерівською коаліцією. Лаври переможців, які належать мільйонам солдатів і трудівників тилу, присвоїла номенклатура. А переможців, як відомо, не судять.

Перемогою скористалися для прославлення і додаткової легітимізації радянського ладу з усіма його атрибутами: диктатом комуністичної номенклатури, спецслужбами, «стукачами», цензурою, беззаконням, ідеологічними єзуїтами, чергами, дефіцитами і багатьма іншими характерними прикметами радянського тоталітаризму. Відтоді кати і їхні поплічники, уміло мімікуючи, змішалися із солдатами Перемоги, історичний подвиг яких підлягає сумніву.

Олександр Яковлев, свого часу голова реабілітаційної комісії Російської Федерації, у своїй розмові з дослідницею сталінських репресій Е. Епплбом гранично просто і ясно охарактеризував причини небажання суспільства засуджувати репресивну практику та її учасників: «Суспільство байдуже до злочинів минулого, тому що в них брало участь дуже багато людей... Вони самі, їхні діти й онуки не завжди хочуть зараз про це згадувати»¹⁷³.

Без сумніву, у суспільстві в період «перебудови» був великий попит на визнання і засудження злочинів тоталітаризму, морального очищення суспільства, спокутування гріхів. У перші дні після провалу заколоту ГКЧП правда про злочини КПРС колишніми представниками партноменклатури була визнана. Сам факт публічного виходу з компартії виступав негативною оцінкою її діяльності. Але все це так і не звелося до чітких юридичних норм. А потім було рішення Конституційного Суду України, який взагалі поставив під сумнів правомірність заборони КП України. Склалася ситуація, яку можна охарактеризувати, як *навіювання амнезії, масового забуття*.

Це описано в згаданій статті журналіста Юрія Гаєва. Незважаючи на те, що вона наробила багато галасу в Запоріжжі, послідовників у цього автора не виявилось. Ніхто більше не наважився розповісти про «свій досвід» співробітництва з КДБ – ні журналісти, ні партійні, комсомольські та радянські працівники, ні колишні студенти, ні викладачі, ні інженери, ні робітники, ні лікарі, ні представники сотень інших професій і фахових рівнів, які до краху СРСР постійно і детально інформували держбезпеку про питання, які її цікавили. Цікавили ж КДБ, насамперед, настрої людей, з якими «сексоти» мали постійні

¹⁷³ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ, 2006. С. 440.

контакти і які їм («сексотам») довіряли. Ніхто, крім Ю. Гаєва, не наважився на відвертість.

Але найважливіше – навіть не зміст розповідей. Факти, які приховують колишні інформатори КДБ, так чи інакше колись стануть відомими, бо немає нічого таємного, що б не стало явним. Найважливіше те, що визнання провини і каяття – шлях до очищення. Іншого шляху немає. Наші земляки зі стажем співпраці з КДБ не вважають за необхідне публічно просити прощення і прагнути очищення.

Можуть сказати, що не кожен, хто інформував КДБ, був злочинцем чи підлою людиною. Це справді так. Тільки де та межа, за якою починається підлість? Чи можна було, взагалі, виконуючи завдання «контори» і стежачи за колегами, не переходити цієї грані? Адже невідомо, яку картину доповнювала, здавалося б, невинна інформація про висловлювання сусіда, або про те, які книжки він читає, які «голо-си» слухає, із ким спілкується і куди час від часу їздить. Невідомо, які висновки робилися в КДБ на підставі цієї інформації. Особливо, коли ця людина в той чи інший спосіб висловлювала незадоволення певними аспектами життя радянського суспільства. Коментуючи уривок статті Ю. Гаєва про те, як журналіст ознайомлював кадебіста з листами читачів, для яких газета часто була останньою надією добитися справедливості, Сергій Колосов цілком справедливо називає таку практику «гнусностью».¹⁷⁴

Публікація Ю. Гаєва – акт каяття. Але спромігся на це лише він. Інші не відчували для цього внутрішніх стимулів. А зовнішніх не було, бо жодних офіційних звинувачень від імені незалежної Української держави, від імені її народу, від імені поколінь, які боролися за незалежність чи стали жертвами тоталітарного режиму, ніхто не висуває. Оскільки немає звинувачень, не може бути й офіційної, правової амністії. По суті, вони амністовані *неправовим способом*. Дуже багато людей, які опинилися в різних гілках влади в Україні, зацікавлені в такій *неправовій, мовчазній амністії*.

Неправова, мовчазна *амністія* створила парадоксальну ситуацію: свідомість людини розривається між протилежними істинами, адже жодну з них не можна ігнорувати, бо обидві підтримуються високими авторитетами (держави, керівництва міста, політичної партії, якій довіряєш, засобів масової інформації чи органу самоврядування).

Особливо небезпечний цей суспільний хаос для підростаючого покоління, у середовищі якого формується неурівноважений тип поведінки, який психологи називають «*тривожно-амбівалентним*».

¹⁷⁴ Колосов С. Плохой хороший чековек. *МИГ по понедельникам*. 2006. 6 ноября.

Важко сказати, чи усвідомлювала це владна еліта краю. Як правило, коли починали говорити про символи тоталітарного минулого, яких необхідно позбутися, керівники місцевого самоврядування (а саме від них значною мірою залежить вирішення питання) заводили розмову про матеріальні збитки і соціальну напругу, якими супроводжуватиметься спроба перейменування і демонтаж пам'ятників комуністичними вождям. Але річ не в матеріальних затратах. Свого часу вожді Радянського Союзу, формуючи комуністичну свідомість населення, добре розуміли небезпеку такої амбівалентності. Після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Сталіна, усі населені пункти, вулиці, площі, заводи, колгоспи, радгоспи та інші об'єкти, які носили ім'я розвінчаного «вождя народів» – а їх кількість у Запорізькій області нараховувала багато сотень – були надзвичайно швидко перейменовані, а численні пам'ятники, бюсти і барельєфи демонтовані. Це мало на меті ліквідувати той морально-психологічний розрив у свідомості вихованого в дусі раболіпства перед Сталіним населення, який виник після обнародування правди про його злочини. Після краху комуністичного режиму й проголошення незалежності подібних акцій не було проведено.

Можуть сказати, що в умовах демократії методи комуністичного минулого неприйнятні. Так, але це далеко не вся правда. У країнах колишнього соцтабору і Прибалтики після ліквідації комуністичних режимів символи тоталітарного минулого досить швидко зникли. Ніхто при цьому не зважав на затрати і на можливі заворушення політичних маргіналів. Думали про майбутнє, з яким уже визначилися. Ті наші високопосадовці зі стажем роботи в комуністичному партапараті, які часто відвідували згадані країни, це бачили. Такі ж події відбулися в Західній, і (частково) Центральній Україні. Кошти були знайдені, а «плакальники» за минулим мовчали. Справа, отже, не у фінансових ресурсах – їх для забезпечення такої програми в нашому розвинутому регіоні достатньо. Справа в політичній заангажованості владної еліти. Один з колишніх мерів Мелітополя – А. Мангул – публічно ставив собі в заслугу той факт, що за його головування в місті жоден радянський символ не був демонтований, жодна вулиця не перейменована. Це яскравий приклад реалізації проєкту *суспільної амнезії* в окремо взятому місті.

Таких керівників із досвідом роботи в комуністичному партапараті можна зрозуміти: виховані в умовах нещирості, подвійних стандартів і відвертої дезінформації – усього того, що Дж. Оруелл називав «*двоємислієм*», – вони відчувають себе цілком комфортно на вулицях радянських за назвами, зовнішніми атрибутами і капіталізованих за

своєю соціально-економічною суттю населених пунктів. Це їхня територія, а іншої вони для себе не уявляють.

Але «*двоємисліє*» є аномальним станом психіки. Альтернативою такого неприродного стану могло б стати відчуття громадянської солідарності, спільних для всіх і кожного національних і громадянських символів, спільної оцінки минулого і майбутнього. Остільки такої альтернативи не вироблено, люди стають байдужими до всього, впадають в атомізований, аморфний стан, коли «кожен сам по собі». Це незріле, несформоване суспільство, що досить легко піддається політичному маніпулюванню. Таким воно було в радянських умовах (згадаймо розмови про «*смиренну більшість*»), таким воно залишалося і в умовах панування «партії влади». Напевне, саме такий *тривожно-амбівалентний тип поведінки* населення, усвідомлено-планово (чи півсвідомо-стихийно) культивувала влада.

Як наслідок, суспільство виявляється приреченим на тривалий період співжиття старого і нового. А це так само призводить до затримки в темпах і глибині реформ, до спроб законсервувати віджилі економічні і політичні структури, зберегти ідеологічні міфи комуністичного минулого. «*Багато у чому незалежна Україна досі живе за правилами радянської системи*»,¹⁷⁵ – писав 1999 р. зарубіжний українознавець Г. Грабович.

Політичні табори в пострадянському Запоріжжі

«*Правила радянської системи*» в незалежній Україні збереглися не лише тому, що до цього прагнула посткомуністична номенклатура. Ці правила ґрунтувалися й на політичній інерції населення. Співвідношення партійно-політичних сил у Запорізькій області, які зафіксували президентські вибори 1991 р., що узаконили владу колишньої номенклатури, протрималися до початку нульових років нинішнього століття. За цей час змінилося два президенти – Л. Кравчук і Л. Кучма. Усі ці роки запорізьке населення було *розділеним на три групи з різною суспільно-політичною орієнтацією*.

Перша група – це ті політичні сили та їхній електорат, оцінка перспектив на майбутнє яких визначається ностальгією за минулим і готовністю повернутися до нього. Недавнє «доперебудовне» минуле, коли радянський режим за рахунок надходжень від експорту нафти і природного газу (за так звані «нафтодолари») зумів на деякий час забезпечити населення дешевим продовольством і товарами повсякденного попиту («ширпотребом»), почало здаватися ідеалом благополуччя. Чомусь згадується саме

¹⁷⁵ Грабович Г. Україна: підсумки століття. *Критика*. 1999. № 11. С. 7–8.

цей відносно благополучний (за радянськими стандартами) і короткий період історії – 60–70-ті роки ХХ ст., а не попереднє довоєнне і повоєнне лихоліття, голодомори і сталінські репресії. Це аномальний стан, коли частина суспільства шукає ідеал у минулому (притім, в окремому, не зовсім типовому його періоді), але це реальність пострадянської доби, яка визначала політичні симпатії і антипатії великої групи населення.

До цієї групи в перше десятиріччя незалежності належали прихильники комуністів та інших лівих партій України, а також маргінальних політичних об'єднань проросійської орієнтації типу «Союз», «Русский блок» (наприкінці 90-х років ще і «ЗУБР») і організацій, що перебувають під їх впливом. Цих людей об'єднувало прагнення до відновлення в тій чи іншій формі становища, яке було до розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності. Вони відкидали європейську альтернативу України і домагалися державного статусу російської мови, *продовження русифікації*.

Електоральна база цих партій у регіоні досить широка. Їхнім ядром служать ті 7,5 % жителів Запорізької області, які проголосували 1 грудня 1991 р. проти Акту проголошення незалежності України¹⁷⁶. Але не лише вони. В умовах економічної розрухи, інфляції, масового безробіття і різкого зниження життєвих стандартів населення його незадоволення супроводжувалося сильним спалахом ностальгії за минулим. Цим скористалися лідери згаданих партій. Вони пропонують народу прості й привабливі, хоча абсолютно нереальні гасла. Щоб повернути життя до кращого, говорять вони, необхідно відновити СРСР і соціалістичний лад з його централізованим управлінням, державно-колгоспною економікою і централізованим розподілом матеріальних благ. Це гарантує дешеві товари, безплатну освіту, доступне медичне обслуговування і соціальну стабільність. Про те, що такий сценарій розвитку неможливий і сама спроба його реалізації призведе до відновлення тоталітарного політичного режиму й супроводжуватиметься масовими репресіями, – не думали.

Світогляд цієї частини населення визначалося зашкарублими реліктами імперської великодержавності. Вони до цього часу перебували у полоні міфу про «змову» імперіалістичних розвідок, які у своїй діяльності опиралися на «агентів впливу» зарубіжних країн у партійно-державному апараті СРСР. Саме за допомогою цих «імперіалістичних агентів», на глибоке переконання представників цього сектора місцевого електорату, був спровокований розпад Радянського Союзу, реставрація капіталізму, а самі ці «агенти» стали новою владою на пострадянському просторі.

¹⁷⁶ *Запорізька правда*. 1991. 6 грудня.

На початку 90-х років теорію «змови» в Запоріжжі активно пропагував Б. Олійник – відомий український радянський поет, який напередодні розвалу СРСР був віцеголовою Палати Національностей Верховної Ради СРСР. У своїй книжці «...“И увидел я другого зверя”, или два года в Кремле», опублікованій російською мовою наприкінці 1992 р., – напередодні позачергових виборів до Верховної Ради по одному з сільських округів Запорізької області, він відмовляється пояснювати розпад СРСР за законами логіки: *«... Многое из происходившего и происходящего у нас необъяснимо на уровне материалистическом, то есть привычной обиходной логикой»*.

Відповіді він пробує знайти... у підступах Сатани, який, виявляється, *«безбоязненно послал исчадие свое на грехопадшую землю»*¹⁷⁷. Не важко зрозуміти, кого персонально мав на увазі відомий український поет, який раптом почав писати російською мовою.

Без сумніву, цю книжку Б. Олійника прочитав *«русский писатель, живущий в Запорожье»*, В. Воловик. У своїй книжці, опублікованій у 2004 році, він пише о *«нелицеприятых строках в биографиях ближайших родственников Горбачева, Ельцина и некоторых других апостолов Князя Тьмы, которых какие-то тайные пружины настойчиво двигают на самые верхние ступени партийной и государственной власти»*¹⁷⁸.

Від таких узагальнень, з посиланням на підступи Сатани і апостолів Князя Тьми у здивованого читача книжок Б. Олійника і В. Воловика, який звикли сприймати навколишній світ раціонально, перехоплює дух. Правда, коли доходить до конкретики, то жодного *«задзеркального»* пояснення подій поету-академіку знайти не вдалося. Усе звелось до вульгарної теорії імперіалістичної (а в її контексті, католицької) «змови» проти світового соціалізму, СРСР і православної цивілізації. Саме внаслідок цієї змови влада на території колишнього Союзу, і зокрема України, на переконання Б. Олійника, потрапила до рук відступників і переродженців з числа вищої партноменклатури.

Щодо доморощеного філософа В. Воловика, то його пояснення краху комуністичного режиму ще простіше: *«Небесталанные лицедеи, они стремились к вершинам власти, старательно маскируя свою главную цель – разрушить у народа веру в правильность курса, избранного в 1917 году»*¹⁷⁹.

Якщо абстрагуватися від «задзеркалля» і вчитатися в текст В. Воловика, то виявиться, що *«нелицеприятными строками из биографий»*

¹⁷⁷ Олейник Б. «...И увидел я другого зверя», или два года в Кремле. Запорожье, 1992. С. 79.

¹⁷⁸ Воловик В. И. Блажен, кто верует. *Время выбрало нас*. Кн. 4: Блажен, кто верует. Запорожье, 2024. С. 305.

¹⁷⁹ Там само.

батьків Горбачова, Єльцина і його соратників були репресії комуністичного режиму. Їхніми жертвами стали рідні М. Горбачова, дружини Р. Горбачової, Б. Єльцина і багатьох інших діячів періоду «перебудови». Нагадаємо, що ці репресії визнані незаконними, а їхні жертви давно реабілітовані. Заодно каральна комуністична система, яка, до речі, включала і політпрацівників 30-х років – колег покійного батька В. І. Воловика, визнана злочинною, і прирівняна до нацистсько-фашистської.

Говорити про якісь чіткі й усталені політичні погляди прихильників теорії «змови», «зради» і «агентів впливу» не доводиться. Узагалі, вони не переймалися питанням про теоретичні постулати марксизму і великодержавності: для них «світлим майбутнім» стало недавнє минуле, у якому держава забезпечувала своїх громадян мінімумом необхідного для життя. У цьому «світлому минулому» існував Радянський Союз, при владі була КПРС, а, значить, лише комуністи й усі ті, хто закликає відновити СРСР, зможуть повернути добробут і благополуччя.

Вибори до Верховної Ради і місцевих рад у Запорізькій області, які кілька разів проводилися в перше десятиріччя незалежності України, продемонстрували досить сильні позиції партій політичного реваншу в регіоні. Із загальної кількості 18 депутатів, які в 1994 р. обиралися до Верховної Ради від Запорізької області, 7 були комуністами, а 8 – безпартійними, частина яких у всьому підтримувала комуністів. Запорізька область стала частиною «червоної зони», яка охоплювала Схід і Південь України.

29 березня 1998 р. на виборах до Верховної Ради України по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу в Запорізькій області компартія України, прогресивно-соціалістична партія України, партія «Союз» в сумі одержали близько 40 % голосів. Нагадаємо, що на президентських виборах, які відбулися 14 листопада 1999 р., у Запорізькій області представник КП України П. Симоненко одержав на 500 голосів більше, ніж Л. Кучма.

На наступних парламентських виборах, які відбулися 31 березня 2002 р., ці партії, а також «Русский блок» і «ЗУБР» у сумі також одержали по області близько 40 % голосів. Найчисленнішими фракціями в органах місцевого самоврядування Запорізької області також виявилися комуністи.

Отже, частина того населення регіону, яке 1 грудня 1991 р. проголосувало за незалежність України, під впливом різних обставин, переважно через погіршення економічного становища, відійшла від своєї попередньої позиції. Вони називають себе *інтернаціоналістами*, хоча в їхньому середовищі (принаймні, у Запоріжжі) не можна

почути жодного українського слова. Їхній «інтернаціоналізм» має суто російське забарвлення. Погляди цих людей в 90-ті роки широко висвітлювали регіональні газети й телеканали. Їх підтримувала місцева влада. Це не випадковість. Усі структури місцевої влади були заповнені колишніми партапаратниками, які мислили категоріями політичного реваншу. «*В свое время была допущена ошибка: ее необходимо исправить*», – говорив 1994 р. у приватній розмові представник Президента в одному, колись багатому (за радянськими стандартами) районі області – Кам'яно-Дніпровському.

На діаметрально протилежних політичних позиціях перебувала друга група населення, яка підтримувала українські партії і політичні групи національно-демократичної, національно-ліберальної і національно-радикальної орієнтації. Майже всі вони вийшли з Руху, Української республіканської партії і її попередниці – Української Гельсінкської спілки, Демократичної платформи в КПРС, «Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка», «Меморіалу», екологічних об'єднань та інших «неформальних» груп. Саме вони під час «перебудови» очолювали демократичний рух і були послідовними прибічниками державного суверенітету України, роздержавлення народного господарства і впровадження ринкових засад економічного життя. Українські національні партії виходили з того, що СРСР був державою імперського типу з антинародним тоталітарним режимом. На переконання їхніх членів, часи «застою» знаменували гостру кризу цього режиму, а «перебудова» стала спробою вийти з неї шляхом косметичних змін. Коли ця спроба зазнала провалу, у Радянському Союзі, як їм здавалося, наприкінці серпня 1991 р. відбулася *антикомуністична революція*. В Україні вона набула національно-демократичного характеру. Саме як революцію характеризував крах заклоту ДКНС і проголошення незалежності України у своєму виступі перед депутатами Запорізької міськради 23 серпня 1991 р. голова міської організації Руху, депутат облради К. Лямцев¹⁸⁰.

Так тоді думали багато учасників демократичного руху. Правда, ці ілюзії розвіялися, коли на телеекранах і газетних сторінках з'явилися обличчя представників нової/старої влади. На згарищі цих ілюзій через деякий час почали проростати нові надії і виникати нові політичні проєкти.

Чисельність і вплив прихильників демократичних партій в 90-ті роки у Запорізькій області були обмежені. За орієнтовними оцінками, на початку 90-х років їхній сумарний електорат в Запорізькій області не

¹⁸⁰ Запорізька Січ. 1991. 10 вересня.

перевищував 25 % виборців. Але на виборах до Верховної Ради 1994 р. від Народного Руху в області не пройшов ніхто. Зате стали впливовішими інші партії, зокрема «Партія демократичного відродження України». У 1994 р. до Верховної Ради в Запоріжжі та області від цієї партії було обрано 3 депутати – С. Соболев, Ф. Судніцин і А. Єрмак. У Верховній Раді вони увійшли до досить потужної депутатської групи «Реформи» у складі 36 парламентарів. Для порівняння: фракція Народного Руху України нараховувала 27 депутатів, а депутатська група «За державність» – 29 осіб. Своїм офіційним представником група «Реформи» обрала С. Соболева.

Між цими двома політичними групами з відносно чіткими позиціями – силами політичного реваншу і демократами, – перебувала *третья група* населення області. Її представники приймають незалежний статус України, підтверджений абсолютною більшістю її громадян у грудні 1991 р., але просякнуті ностальгійними почуттями за відносно благополучним радянським минулим. Їм одночасно хочеться, щоб Україна була незалежною – але щоб це ніяк не ускладнювало їхнього життя; щоб політична система була багатопартійною – але без радикальних партій; щоб економіка ринковою – але ціни регульовані і життєві стандарти, принаймні, не нижчі, ніж у радянські часи. Вони не схильні до змін мовно-культурного середовища й ідеологічних символів, які залишилися з радянської епохи. Це та частина жителів області, яку компартійна номенклатура Запорізької області свого часу називала «смиреною» і на підтримку якої орієнтувалася в роки «перебудови». Її морально-політичним імперативом стало відоме висловлювання О. О. Мороза: «*Не має розуму той, хто прагне відновити СРСР; не має серця той, хто не шкодує за радянським минулим*».

На підтримку цієї частини запорізького електорату розраховував цілий спектр політиків – від лівих і центристсько-ліберальних до олігархічних. Цей електорат став основою «партії влади», яка керувала незалежною Україною в 1991–2004 рр. Для залучення на свій бік виборців вони використовували популістські гасла, хоча відкидали ідею відновлення комуністичної союзної держави й орієнтувалися на ринкову економіку.

Якщо узагальнити результати виборів до Верховної Ради України і місцевих рад 1994 і 2002 років, то до *третьої* групи належало 40–45 % виборців Запорізької області. Порівняно з 1991 р. ця група зменшилася. Частина «смиреної» більшості Запорізької області під впливом складних економічних реалій пострадянського часу почала підтримувати партії *тоталітарно-комуністичної і проросійської орієнтації*.

Істотні зрушення в розстановці політичних сил в області відбулися тоді, коли режим Л. Кучми перейшов у стадію кризи. Серед іншого, в основі цієї кризи були матеріальні суперечності в суспільстві, спричинені реформою власності.

Номенклатурно-кримінальна приватизація

Відхід від радянської економічної моделі відбувався шляхом роздержавлення і приватизації, на підставі яких формувалася ринкова модель господарювання. Так відбувалися суспільно-економічні трансформації в посткомуністичних країнах Європи. Особливість України полягала в тому, що реформування здійснювалося тут під контролем і в інтересах номенклатури і, почасти, криміналітету. Почалося це ще в 1989–1991 роках. Остільки тоді жодних унормованих способів роздержавлення і приватизації ще не розробили, у суспільній свідомості це сприймалося як розкрадання державного майна, *«прихватація»*.

Добре обізнаний у реаліях Запорізької області В. Пихаленко писав, що ще з кінця 80-х років *«вся партийная элита была охвачена накопительским зудом, строительством. Но не райского коммунистического будущего, а будущего своего, личного. В престижных местах сооружались коттеджи, приобреталось движимое и недвижимое имущество, за рубежом открывались банковские счета. На них же оформлялись престижные автомашины»*.

Саме в ці роки на виїзді на дніпропетровську трасу виросло елітне селище під поетичною назвою «Сонячне». Там оселилася нова/стара еліта. А коли після краху ГКЧП настав час ділити «золото партії», номенклатура виявила надзвичайну активність і винахідливість. *«Немало средств было направлено частным лицам»*¹⁸¹, – дещо туманно констатує В. Пихаленко. Прізвища цих «приватних осіб» не оприлюднені, але обізнані люди називають колишніх вищих партійних і комсомольських керівників області.

Коли в жовтні 1991 р. за участі Контрольно-ревізійного управління Мінфіну України і обласного управління Нацбанку була проведена ревізія розрахунків обкому компартії України, то, за свідченням В. Тимошика, який брав участь у цій роботі, на рахунках вже нічого не було. Їх «обнулили». Довелося навіть за рахунок коштів держави виплачувати заборгованість по заробітній платі технічним працівникам, які продовжували працювати в колишньому обкомі партії. Така сама ситуація виявилася і в обкомі комсомолу, власність і фінанси якого також були націоналізовані.

¹⁸¹ Откровения серого кардинала. *Истеблишмент*. 2008. 24–30 июля.

Процес унормованої приватизації в Запоріжжі, як і в інших регіонах України, почався в 1992 р., але тоді він стосувався лише дрібних закладів громадського харчування і побутового обслуговування. У європейських країнах так званої «народної демократії» такі заклади взагалі були приватними і для прийняття відповідних рішень депутатами Верховної Ради України це було додатковим аргументом. Але перші приватизаційні акти не надали цьому процесу цивілізованого характеру. У статті вчених НАН України, написаній 1993 р., початковий приватизаційний процес характеризується надзвичайно критично: *«В галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку найпотворнішими варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Триває запекла боротьба за оволодіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі задіяні всі можливі засоби: грабіж, крадіжка, спекуляції, корупція шантаж, зловживання владою, шахрайство тощо. Виникають добре організовані злочинні угруповання, які поступово проникають у владні структури, значною мірою підпорядковують їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягуються в гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний шлях їх здобуття. Відбувається загальна криміналізація суспільного життя»*¹⁸².

Автори цієї статті характеризують загальноукраїнські тенденції. Щодо Запорізької області, то вона в цьому відношенні не стала винятком. Було зафіксовано безліч випадків порушення чинного тоді законодавства, не говорячи вже про норми моралі.

У першій половині 90-х років йшлося про приватизацію дрібних закладів. Щодо середніх і великих державних підприємств, то передати в приватні руки влада ще не наважувалася. Урешті-решт зупинилися на оренді – прийнятний для більшості Верховної Ради варіант. Станом на 1994 р. половину всіх державних підприємств України передали в «оренду» з правом подальшого викупу. Юридично заводи залишалися власністю держави, а в реальному житті ними управляли старі керівники (їх називали «червоними директорами») як власними. У Запоріжжі найбільш відомими особами цієї категорії були В. Богуслаєв («Мотор-Січ»), С. Кравчун (АвтоЗАЗ), І. Бастрига (Алюмінієвий комбінат), О. Порада (Абразивний комбінат), В. Сацький («Запоріжсталь»). Ці директори мали багаторічний стаж керівництва багатотисячними колективами. Юридично залишаючись орендарями, вони діяли як власники: вибирали вигідних економічних партнерів в Україні і за кордоном,

¹⁸² Кремень В., Базовкін Є., Міщенко М., Небоженко В., Ситник В. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку (середині 1993 р.). *Політологічні питання*. 1994. № 1. С. 25–26.

переходили на товарні взаємозаліки з ними (бартер), ухиляючись від виплати податків. Водночас, усіма правдами і неправдами вибивали під свої підприємства, багато з яких перебували на грані банкрутства, державні субсидії, домагалися пільгового постачання палива і т. ін. У цьому непрозорому секторі господарства формувалися «тіньові», кримінальні за своєю суттю економічні відносини. Саме тут відчувався сильний опір повноцінним приватизаційним процесам.

Але економічна криза, що загрожувала Україні катастрофою, вимагала активізації приватизаційних процесів. У 1995 р. розпочалася масова сертифікатна приватизація. Її ідея полягала в рівномірному розподілі державної власності між новими власниками. Було виготовлено близько 50 млн майнових приватизаційних сертифікатів, які через установи Ощадбанку роздавалися громадянам України. У Запорізькій області їх було роздано близько 1,7 млн. Цей сертифікат був документальним свідченням того, що частка державної власності, яка буде приватизована, належатиме власнику цього документа. Його можна було поміняти на акції, покласти до інвестиційного фонду або довірити трастовій компанії. В ідеалі, ця програма дозволяла залучити до приватизації ті верстви населення, які не мали вільних грошей. Таких в Україні була більшість. Здавалося, в Україні реалізується ідея «народного капіталізму». Але в реальному житті більшість сертифікатів досить швидко опинилася в руках директорів підприємств, або спритних ділків, які, скупивши за безцінь сертифікати, стали повноцінними власниками заводів і фабрик.

У середині 90-х років особливої гостроти набуло питання збереження життєдіяльності промислових гігантів найважливіших галузей економіки: енергетики, металургії, ракетобудування, літакобудування, кораблебудування, а також харчової промисловості. Більшість цих галузей були глибоко інтегровані в загальносоюзну економіку, що диктувало необхідність відновлення на ринкових підставах втрачених в перші роки незалежності зв'язків з російським підприємствами. За прикладом Росії, для вирішення цих завдань під контролем держави створювалися фінансово-промислові групи (ФПГ) – низки підприємств, пов'язаних технологічним процесом. На початку 1995 р. щодо цього президент Л. Кучма підписав Указ «Про фінансово-промислові групи».

Початково йшлося про транснаціональні промислово-фінансові комплекси (насамперед, спільно з Росією), які об'єднали б промислові і фінансові ресурси для реалізації спільних економічних проєктів із закінченим технологічним циклом. Передбачалося, що кінцевий продукт вироблятиметься на базі великого українського підприємства,

яке і стане основою ФПГ. Фінансово-промислові групи одержували податкові пільги і переваги на митниці.

Але виявилось, що іноземний капітал, зокрема, російський, неохоче бере участь в українських ФПГ, адже це означало діяти в межах українського законодавства. Тому ФПГ формуватися переважно на базі великого українського капіталу головних промислових регіонів України – Донбасу, Середньої і Нижньої Наддніпрянщини, Києва. Найвпливовішими ФПГ стали «Систем Капітал Менеджмент» (Р. Ахметов), «Індустріальний союз Донбасу» (С. Тарута), «Приват» (І. Коломойський і Г. Боголюбов), «Інтертайп» (В. Пінчук), «Укрпромінвест» (В. Порошенко), «УкрСібБанк» (О. Ярославський), «Енергетичний стандарт» (К. Григоришин), «Славутич» (Г. Суркіс). Усі вони мали матеріальні інтереси на Запоріжжі.

Курс на створення ФПГ забезпечив сприятливіші умови для легалізації великого капіталу і формування прозоріших його відносин з державою. У кінцевому підсумку ФПГ сприяли стабілізації економічної ситуації. У 2001 р. Запоріжжя першим з регіонів України досягнуло економічних показників 1990 р.¹⁸³ Деякі з цих фінансово-промислових груп стали локомотивами української економіки. Водночас вони перетворилися на прикриття для формування потужних груп впливу на владу на всіх її рівнях – від місцевого до центрального. Саме в лоні фінансово-промислових груп сформувалося вузьке коло великих власників, які дістали узагальнену назву «олігархи».

Олігархами в Україні називають заможних людей, походження стартового капіталу яких пов'язане з умовами «дикого капіталізму». Це торгівля та бартерні посередницькі операції; привласнення державного майна, заводів, фабрик, шахт тощо; валютні операції, пов'язані з офшорними компаніями; посередницька торгівля газом, нафтою, електроенергією; трастові «піраміди» тощо. Такі види діяльності не були урегульовані на державному рівні, і цим скористалися «піонери первинного накопичення». Під їхнім контролем опинилися банки, великі заводи, шахти, телекомунікаційні мережі, транспортні компанії, обласні компанії по постачанню електроенергії («обленерго»), газети і журнали, видавничі центри і навіть футбольні клуби.

У цивілізованих країнах із сильними демократичними традиціями і сформованою ринковою економікою бізнес відокремлений від влади. Україна перебуває на початковій стадії ринкових відносин, де таке відокремлення ще не відбулося. Великий бізнес йде в політику,

¹⁸³ Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. Природа. Історія. Архітектура. Культура. Запоріжжя, 2004. С. 229.

щоб, спираючись на владні важелі, – зміцнити свої економічні позиції. Його представники, користуючись економічним впливом і фінансовими можливостями, займають керівні місця на всіх рівнях владних структур. За такої умови, щоправда, свої компанії олігархи тимчасово передають рідним або близьким. Але всі знають, що це формальність. Фактичне керівництво залишається за олігархом, навіть якщо він входить до уряду, чи є членом парламенту.

Олігархи спонсорують певні політичні структури – партії і громадські об'єднання, забезпечують їх ЗМІ – газетами, телеканалами, радіо, інтернет-ресурсами тощо. У такий спосіб вони активно впливають на політичні процеси в Україні, намагаючись визначити їх напрями. Але олігархи конкурують між собою і зацікавлені в тому, щоб існувала багатопартійність, а їхня економічна конкуренція і політична боротьба відбувалася в більш-менш цивілізованих формах.

Типовим олігархом в Запоріжжі був фактичний власник ВАТ «Мотор-Січ» В. Богуслаєв. Його підприємства обслуговували російський воєнно-промисловий комплекс. Депутат Верховної Ради кількох скликань. Під його контролем перебували фракції у Верховній Раді України, обласній і Запорізькій міській радах. Утримував телеканал, газети. Жодне серйозне призначення чиновників в області не відбувалося без його участі.

Коли взимку 2006 р. Л. Кучму, – тоді вже експрезидента України, – запитали, чи можна стверджувати, що більшість об'єктів було приватизовано чесно, він відповів: *«Безумовно, ні! А в якій країні ви бачили чесну приватизацію!»*.

Як наслідок, ринкові відносини розвивалися шляхом «тіньової», по суті, криміналізованої приватизації й олігархізації економіки, а робітники та інженерно-технічні працівники виявилися неспроможними створити ефективну противагу цьому процесу. На підприємствах не було створено незалежних профспілок. Саме цього домагалися анархо-синдикалісти, об'єднані навколо запорізької самвидавської газети «Чорна Субота», інші прихильники незалежних робітничих об'єднань. Але ці спроби зазнали невдачі, і стара профспілкова бюрократія, яка перебувала під контролем власників, і далі жорстко контролювала трудові колективи.

Про участь мас у приватизації загальнонародної власності, про так званий «народний капіталізм» ніхто всерйоз навіть не думав. Характерний приклад. На зборах у Запорізькому державному університеті, де один з колишніх партфункціонерів балотувався на депутата міської ради, постало питання про беззаконня в сфері приватизації. Від кандидата хотіли почути, що він робитиме, якщо стане депутатом,

для наведення порядку. У відповідь наївні викладачі і студенти почули популярне роз'яснення, що нічого незвичайного не відбувається, що в умовах ринку ефективними власникам все одно залишиться тільки незначна частка власників, а решта неодмінно перетвориться в найманих працівників. Словом: *«Не хвилюйтеся, все йде правильно»*. Депутатом тоді він не став, але з часом перебував і на посаді глави облдержадміністрації, і міського голови Запоріжжя, і навіть дипломата.

По суті – це був «час істини». Народ не одержав нічого тому, що після націоналізації і колективізації, які були проведені після більшовицької революції, йому вже нічого й не належало. Існування так званої «загальнонародної» власності в СРСР було фікцією, ідеологічним міфом. «Загальнонародним» у Радянському Союзі називали те, що насправді перебувало в колективній власності номенклатури. Тепер колективна номенклатурна власність поступилася місцем приватній власності окремих представників владного апарату, наближених до них, підставних осіб і криміналітету.

Отже, усе стало на свої місця. Соціально-економічний лад, який утвердився в СРСР після жовтневої революції 1917 р., не випадково називали різновидом «державного капіталізму». Тепер державна капіталістична власність поступалася місцем індивідуальній, а також груповій (клановій) власності. Неорганізований народ не був здатним відстояти демократичніші форми приватизації, а номенклатура у своєму прагненні до збагачення відкинула всі моральні норми. Це був час, коли право не діяло, а релігійні почуття, які могли б певною мірою компенсувати моральний вакуум, були відсутні. Партійна номенклатура виховувалася в дусі войовничого атеїзму і не була переобтяжена релігійними обмеженнями. Вона зберегла переконання, що *Бога немає*, отже *«можна все»*. Щодо криміналітету, який призвичаївся до економічної діяльності, про його стійкі переконання і моральні принципи взагалі говорити не доводиться.

На нову ситуацію одразу ж відреагували демократи. К. Лямцев з гіркотою визнав: *«Создал ту политическую ситуацию, которая привела до провозглашения независимости, кстати, при попустительстве, а может, и при содействии партийных органов, мы обеспечили номенклатуре главное – бесконтрольную власть над общественным богатством. Подозреваю, что весь сценарий им был знаком в деталях, потому что, как показали последующие события, пока мы бегали с флагами и мегафонами, они брали под контроль собственность. И преуспели в этом»*¹⁸⁴.

¹⁸⁴ Лямцев К. «Революция в Запорожье». Украденная победа. Вече. 1991. 3 сентября.

Такий погляд був досить поширений не лише в демократичному секторі політикуму, але й серед колишніх партійних чиновників – активних учасників приватизаційних процесів. Без жодних сумнівів і душевних мук вони феноменально швидко відмовилися від комуністичної доктрини і піддалися спокусі перетворитися на чиновників апарату незалежної України і власників жирних шматків державної власності. П. Ванат, нагадавши у своєму інтерв'ю, що *«влада себе захищає.., бо люди звикли і хотіли бути при владі...»*, водночас робить істотне зауваження: *«... була інша мотивація, інші завдання. Часто, суто особисті...»*. Дозволимо собі доповнити Петра Михайловича: *«...! найголовніші з них не запізнитися з участю в приватизації»*. Комсомольське гасло: «Раньше думай о Родине, а потом о себе» було відкинуто, як непотріб. І цьому було знайдено суто житейське виправдання: *«Ось ви, директор державного підприємства. Йде приватизація, які Ваші дії? У кожного приватизаційні сертифікати. Можна купувувати. Будете дивитися, як це роблять інші? Мабуть, ні. Бо природно думати, що ти, знаючи виробництво, будеш управляти ним краще, ніж хтось інший, що прийшов невідомо звідки. Та й не хочеться відходити на другі ролі... Це – життя...»*¹⁸⁵.

Йдеться, звичайно, не лише про директорський корпус. До приватизації охоче долучилися партійні, радянські та комсомольські працівники. Жителям області відомі прізвиська багатьох представників колишньої партійно-радянської і комсомольської номенклатури, які в 1990-ті роки спробували проявити себе в умовах ринкової економіки на стадії «дикого капіталізму».

До нових, не властивих їм занять, почали долучатися і колишні офіцери КДБ, інші працівники правоохоронних органів. Обізнані жителі області знають чимало прикладів, коли ці «стражі» соціалістичної законності раптом перетворилися на організаторів напівкримінальних комерційних структур, що вивозили з України металобрухт і відходи металургійного виробництва.

Яскравий приклад – історія з відвалами запорізької металургії, накопиченої за роки радянської влади у Балці Середня, розташованій у Вільнянському районі, який межує із Заводським районом обласного центру¹⁸⁶.

Ця балка – територія площею приблизно 250 гектарів, на якій ще з 1937 року підприємства міста – «Запоріжсталь», Запорізький завод

¹⁸⁵ Інтерв'ю П. М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років. *Архів автора*.

¹⁸⁶ URL: <https://uaprom.info/article/2118-zaporozhskaja-svalka-zolotaja-zhila/>

феросплавів, «Дніпроспецсталь», «Запоріжжкокс» – скидали промислові відходи. В умовах технічної недосконалості радянського виробництва у відходи потрапляло не лише заводське сміття, але й некондиційна сировина і навіть бракована плавка, яка в нових умовах була цілком придатні для повторної переробки. Орієнтовні підрахунки свідчать, що на території Балки Середня накопичилося близько 20 млн тонн сировини, загальна вартість якої становила 1,5 млрд доларів. У ній містилося багато нікелю і хрому, марганцю та інших цінних металів¹⁸⁷.

У перші роки незалежності, коли з України на комерційних засадах почали вивозити за кордон металобрухт, на Балку Середня звернули увагу підприємці. У 1993 р. брати Андрій і Сергій Троцько зареєстрували фірму «Деа Рома ЛТД», яка одержала дозвіл на розробку шлакових завалів. Із цієї фірмою співпрацював Євген Анісімов, який невдовзі в кримінальному світі Запоріжжя став зіркою першої величини¹⁸⁸.

Спочатку розробка завалів мала стихійний характер, але поступово до неї долучалися групи охочих на чолі з особами з кримінальним минулим. Брухт вантажили на машини й вивозили з полігону. Були й «індивідуали» – люди без певних професій і постійного житла. До пошуків залучалися навіть діти. Вони рилися у відвалах, копали шурфи, тримаючи в руках лише примітивні знаряддя, і збирали те, на що не звернули увагу інші. Зрештою, полігон поділити на ділянки, на які «чужих» не допускали. Були перестрілки і жертви. Втручалася міліція, з якою змушені були ділитися «ділилися» і вона перетворювалася на «дах». На відвалах заробили свої «перші мільйони» десятки керівників організованих груп копачів. Для багатьох із них прибутки від балки «Середня» стали першими кроками на шляху до входження в коло Юрія Сакваралідзе – економічної еліти міста. Саме на відвалах Є. Анісімов почав свій шлях, який привів його до статусу «смотрящего за Запорожжям». Він замінив у цій ролі іншого кримінального авторитета «Юру Грузина» – Юрія Сакваралідзе, застреленого конкурентами у 2006 році.

Водночас, балкою зацікавилися власники великих металургійних заводів Запоріжжя, які прагнули до монопольної розробки відвалів. Вони як представники заводів, що «створили» в 30-ті роки ці відвали, домагалися переваг, використовували зв'язки з владними структурами. Однак існувала одна неприємна обставина: під час процесу приватизації своїх підприємств Балку Середня до переліку приватизованого майна не здогадалися включити. Почалися суди-пересуди. Найбільш

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ URL: <https://www.stopcor.org/ukr/section-uanews/news-rassledovanie-dengi-kotoryie-pahnut-chast>

активними в прагненні контролювати відвали виявилися власники «Дніпроспецсталі» – російські бізнесмени М. Воеводін і Ол. Бабаков, позицію яких підтримувала група власників металургійних гігантів – Запорізького заводу феросплавів, «Запоріжсталі», «Запоріжжкоксу». Вони також були зацікавлені в розробці Балки Середня¹⁸⁹.

Щодо органів державної влади, то єдиної лінії різні її структури так і не виробили. Деякі з голів ЗОДА пропонували президенту встановити над балкою жорсткий контроль і націоналізувати її. Ходили чутки, що саме через це їх відправляли у відставку. Як наслідок, величезні фінансові потоки спрямовувалися на рахунки товстосумів, переважно власників гігантів металургії чи фірм, які за їхніми дорученнями розробляли відвали. За орієнтовними підрахунками, із середини 1990-х по 2005-й рік з полігону було вивезено сировини і цінних металів на величезну суму (враховуючи тодішній курс) – 100 млрд крб. А до державного бюджету надійшло лише 300–500 тисяч¹⁹⁰.

Але мало взяти під контроль економічне життя. Головне – налагодити ефективне функціонування народного господарства. Урешті-решт, для переважної більшості громадян важливіше не те, хто контролює роздержавлену економіку, а наскільки ефективно вона працює і забезпечує життєві стандарти, необхідні суспільству. Ось тут і з'ясувалося, що нашвидкуруч перефарбована в жовто-блакитні кольори колишня партноменклатура не має уявлення, як будувати соціально-зорієнтовану ринкову економіку, як функціонує суверенна держава і демократичне суспільство взагалі. Вона прагнула поєднати те, що в реальному житті не поєднується: комуністичні принципи управління народним господарством і засади вільної конкуренції; прагнення до повного контролю над державними інституціями і відданість принципам народовладдя.

Водночас, як тільки впала «залізна завіса», номенклатура досить швидко «опинилася в Європі», яку донедавна критикувала і куди не випускала своїх співгромадян. На Заході вона почала навчати дітей, бо не бажала вкладати гроші у власну систему освіти; у зарубіжних банках тримала капітали, походження яких – велика таємниця; за кордоном відпочивала, залишаючи «рідне» Азовське і Чорне море своїм землякам-невдахам; за кордоном лікувалася, бо не бажала створювати сучасну медицину вдома; у мальовничих місцях «далекого зарубіжжя» купувала собі вілли, яхти та інші «дрібниці», бо не мала впевненості в

¹⁸⁹ Балка Средняя: Запорожские отвалы поссорили олирpxов URL:<https://operkor.wordpress.com/2011/04/01/балка-средняя-запорожские-отвалы-пос>

¹⁹⁰ URL:<https://operkor.wordpress.com/2011/04/01/балка-средняя-запорожские-отвалы-пос/>

завтрашньому дні, живучи у своїй країні. Ніхто із запорізьких апаратників не посилав своїх дітей навчатися в Москві, Санкт-Петербурзі чи Ташкенті, не тримав там свої капітали. Усі зорієнтувалися на західні, а не євроазійські стандарти життя, тож вони більші європейці і північно-американці, ніж ті, хто активно агітує за членство України в НАТО.

Але, з іншого боку, мало хто з них хотів вести справи по-європейськи. Ніхто не визнавав у реальному житті європейських форм і стандартів життя для простих громадян, верховенство права, цивілізовані взаємини праці і капіталу, який штучно утримується на рівні первісного, хижацького. Назвати цей капітал національним і цивілізованим – мало підстав. Для його характеристики більш підхожі поняття *хижацький і кримінальний*, а якщо врахувати його ставлення до рідної країни, – *компрадорський* капітал.

* * *

Ключовою галуззю економіки України залишається аграрне виробництво. Питання щодо вибору напрямів його розвитку виявилось надто заполітизованим, а тому практично до кінця 90-х років реформи проходили переважно в руслі дискусій щодо доцільності чи недоцільності приватної власності на землю; збереження чи ліквідації колгоспів; дозволу чи заборони купівлі-продажу землі. Урешті-решт, колгоспне лобі змушене було поступитися, і наприкінці 90-х років розпаювали землю між членами колишніх колгоспів – працюючими і пенсіонерами. Пайовикам надавалося право вільного виходу з колгоспів та створення господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів, заснованих на приватній (а не на колективній, як раніше) власності.

Протягом 2000-х р. реорганізацію було загалом завершено. Селяни здебільшого уклали договори оренди зі своїми господарствами (із яких вони одержали паї). Це дозволило зберегти цілісність земельних і майнових комплексів колишніх колгоспів, що стало, без сумніву, позитивним явищем. Адже надмірне здрібнення господарства вело до зниження його продуктивності.

Але вже на початку 2000-х років виникли і перші суперечності земельної реформи.

Сільськогосподарські підприємства нового типу дуже нагадували колишні колгоспи і радгоспи. Переважно збереглося колишнє керівництво, яке десятиліттями було реальною владою на селі. Успадкувалося також і традиційне безправ'я селян. «Орендні відносини» нерідко перетворювалися на відвертий грабіж: невчасна виплата за землю,

внесення її в натуральній формі (більшість селян хотіла мати «живі гроші», хоча деякі не заперечували і орендну плату зерном), порушення інших умов оренди.

Але і в такому, спотвореному, вигляді аграрна реформа сприяла зростанню ефективності виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню затрат, технічному переозброєнню села. На приватній основі вироблялася практично вся сільськогосподарська продукція. Це дало поштовх для розвитку харчової промисловості. Вітчизняний виробник фактично витіснив продукцію іноземного виробництва, часто не найкращої якості. У 2004 р. на долю вітчизняного виробника припадало 95 % продажів харчових продуктів на внутрішньому ринку. Були вирощені рекордні за роки незалежності урожаї зерна. У 2001 р. у Запорізькій області – 2,5 млн тонн¹⁹¹, тоді як в Україні – зібрали 39,7 млн тонн.

Незважаючи на надзвичайно спотворені форми, у яких у Запоріжжі відбувалася приватизація і формувалися ринкові відносини, господарювання виявилось ефективнішим, ніж в умовах радянської командної економіки. Саме на ринкових засадах економічно відроджувалося Запоріжжя.

Потенціал незавершеної революції

Незважаючи на всі зусилля «партії влади» і сил політичного реваншу, в Україні після проголошення незалежності відбувалися глибинні процеси, які формували умови для витіснення з масової свідомості проросійських міфів і перегрупування політичних сил на користь партій і міжпартійних об'єднань, в основу діяльності яких покладено національну ідею. Усупереч усім перепонам, які виникали перед українським суспільством у 1990-ті роки, творчий потенціал Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 року в Україні продовжував діяти. Запоріжжя, Південь і Схід України хоча і з помітним запізненням, але рухалися в тому самому напрямі, що й Захід і Центр.

Цей процес супроводжувався гострим ідейно-політичним протистоянням між проімперськими й проукраїнськими настроями, яке охоплює різні сторони суспільного життя. Наголосимо лише на деяких проявах такого протистояння.

Держава визнала цілком законними вимоги повернути народу його мову. Статтю про Державний характер української мови було включено до Конституції України 1997 р. І хоча реалізація цієї статті гальмувала-

¹⁹¹ Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. Природа. Історія. Архітектура. Культура. Запоріжжя, 2004. С. 229.

ся «партією влади», а проросійські сили не полишали спроб її взагалі скасувати, ареал використання української мови розширювався.

Зокрема, за офіційними даними в 1991/1992 навчальному році в Запорізькій області державною мовою навчалися учні 23 % загальноосвітніх навчальних закладів, а 1999/2000 навчальному році – 43 % закладів. Прогрес помітний, але тоді він був ще далекий від оптимальних показників, які повинні наближатися до співвідношення національних груп у складі населення області. Особливо мало дітей навчалися українською мовою в містах області – Енергодарі (29,2 %), Бердянську (33 %), Запоріжжі (43,2 %), Мелітополі (44 %) (дані за 2004/2005 навчальний рік). Привертає увагу той факт, що російськомовними залишалися переважно гімназії та інші елітні загальноосвітні заклади, які надавали освітні послуги вищого ґатунку. Але все це не спростовує очевидного факту: в умовах незалежності процес русифікації був зупинений. Державна мова в школах регіону перестає існувати на правах упослідженої. Вона поступово опановувала шкільні класи й студентські аудиторії, перетворювалася на мову науки. І, що особливо важливо, це не спричиняло соціальної напруги в суспільстві. Соціологічні дослідження свідчили, що серед нагальних проблем, які хвилюють запорожців, так зване «мовне питання» стоїть у другій-третьій десятці.

Попри всі недоліки посткомуністичного номенклатурного правління в перше десятиліття незалежності в Запорізькій області стало все-таки більше можливостей говорити і відстоювати правду про минуле. Правда про історію істотно змінювала світогляд людей. Нарешті, і це принципово, в умовах пострадянської України з її недостатньо чіткими національними орієнтирами влади, історичні факти зобов'язують людину визначити свою національну ідентичність. Зенон Когут, американський історик українського походження, зазначає, що *«сприйняття історії було і залишиться основним полем битви за ідентичність»*¹⁹².

Хоча після проголошення незалежності засоби масової інформації Запоріжжя залишалися всуціль русифікованими, вони інколи випускали матеріали, у яких місцеві жителі ставали свідками (а інколи й учасниками) публічних дискусій з дратівливих питань – історії України і міжнаціональних відносин. Інколи такі дискусії розгорталися в Запоріжжі, й інформація про них проривалася на сторінки місцевих газет. Одна з таких дискусій ще 1999 р. відбулася між запорізьким поетом, депутатом Верховної Ради Павлом Бауліним, який входив до парламентської групи проросійської Прогресивно-соціалістичної партії, очолюваної

Наталією Вітренко, і його опонентом, Ізраїлем Зайдманом – активним учасником демократичного руху Запоріжжя.

Поета П. Бауліна за антиукраїнські інсинуації і великоруський шовінізм місцева організація Національної спілки письменників України на чолі з Григорієм Лютим виключила зі свого складу. Зокрема, П. Баулін стверджував, що *«народ, живущий здесь и создавший много веков назад свое государство – Киевскую Русь, говорит на языке предков – на русском языке»*. Приїхавши в дитинстві з батьками до Запоріжжя з Горького (Нижнього Новгорода), він, як розповідає читачам І. Зайдман, так, і не зрозумів, що тут інше, ніж на Волзі, етнокультурне середовище. Як і багато місцевих росіян, П. Баулін вважав, що, як і Поволжя, Придніпров'я є ареалом російської мови і російського етносу, який тут існував ще з часів Київської Русі. Щодо української мови, якою послуговується частина населення регіону, то, на глибоке переконання П. Бауліна, це штучний витвір, *«созданный галицкой диаспорой»*. Щоб ізолюватися від галичан, Баулін запропонував створити на російськомовному Південному Сході України автономне державне об'єднання зі своєю армією, власним митним режимом і валютою, яке буде перебуватиме в найтісніших зв'язках із Росією, аж до повного об'єднання з нею. І це було сказано в 1999 р. Якби П. Баулін і його одностудійці читали відомих російських істориків, зокрема, Бориса Рибакова, то, можливо б, не допустив такого невігластва. Шанований у науковому світі професор Б. Рибаків розмовною мовою жителів Київської Русі називав мову, якою нині спілкуються селяни Київської області. На цю мову, до речі, переходили й князі, незважаючи на те, що були вони переважно прихоськими. А оскільки П. Баулін не читав Рибакова, І. Зайдман змушений був пояснити йому, прихоську в Запоріжжі, як опинилися росіяни в Україні і якою мовою вони розмовляють: *«Что касается предков Баулина, то не исключено, что они когда-то, лет 800 тому назад, вышли из Киевской Руси куда-нибудь в Рязань или Тверь, но их потомки, хорошенько перемешавшись за истекшие века с татарами и угро-финнами, вернулись сюда только-только, в лице самого Павла Борисовича... Поэтому не надо представлять дело так, что вот они тысячу лет тут жили и все время тем и занимались, что говорили на русском языке»*.

Щодо проекту «Південно-Східної автономії», то спроба її створення, на тверде переконання І. Зайдмана, призведе до війни, на тлі якої навіть Придністров'я і югославська різня «покажуться дитячими шалостями»¹⁹³.

¹⁹³ Зайдман И. К гражданской войне через утопию Павла Баулина. *Запорізька Січ*. 1999. 5 серпня.

Але на ці дискусії звертала увагу незначна частина жителів регіону, переважно гуманітарна інтелігенція. До того ж, комунізоване населення зазвичай не сприймало законів політичної логіки. Факти на нього також впливають слабо. Тому головні події в регіоні після проголошення незалежності України відбувалися не на мітингах, виборчих дільницях, чи на диспутах інтелектуалів і заангажованих політиків. Доля майбутнього вирішувалася в школах і закладах вищої освіти. На арену життя виходило нове покоління, яке виросло в умовах незалежності і свободи, коли народу почали повертати його минуле, його мову.

Після проголошення незалежності історія України, як вітчизняна історія, почала викладатися в усіх загальноосвітніх школах і вищих закладах освіти. Уперше учні дізналися про Українську революцію початку XX століття і її лідерів – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру та інших, про українське національно-культурне відродження 1920-х років, три радянські Голодомори, боротьбу в роки Другої світової війни радянських партизан і вояків УПА, зніційовані владою процеси русифікації України і дисидентський рух на її території і багато іншого, що приховувала комуністична влада від жителів України. Але існувала проблема: учні не мали сучасних підручників з історії України, а вчителі змушені були проводити заняття, використовуючи випадкові матеріали.

Появі підручників нового покоління безпосередньо сприяли професійні історики Запорізького університету й учителі історії загальноосвітніх шкіл регіону. Парадоксально, але ініціаторами їх написання стала тодішня владна номенклатура і представники промислової еліти, зокрема керівник виробничого об'єднання «Мотор-Січ» В. Богуслаєв. Була створена робоча група для написання підручників з історії, і промисловці обіцяли профінансувати цей проєкт. На організаційному засіданні групи в березні 1993 р. були присутні представник Президента в Запорізькій області В. Похвальський, його заступник із соціально-гуманітарних питань М. Горошко, начальники управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської і Миколаївської областей, представник «Мотор-Січі» і майбутні автори підручників. Начальник Запорізького обласного управління освіти Б. Г. Тетерятник виголосив завдання, яке відтворюємо за стенограмою наради: *«Підручників немає, а ті що є – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників... Маємо велику підтримку асоціації підприємств»*¹⁹⁴.

¹⁹⁴ Стенографічний запис наради. Архів Автора.

Коли почалася робота над першою частиною підручника з новітньої історії України (для 10 класу), стало зрозуміло, що в поняття «альтернативний підручник» автор і замовники вкладають неоднаковий зміст. Спонсори хотіли одержати книжку, яка б відповідала їхнім ідеологічним поглядам на минуле України, поглядам суто комуністичним і проросійським. Південь і Схід вони вважали самодостатнім економічним і етнокультурним організмом, який більше тяжіє до Російської Федерації, ніж до України. У авторів був інший підхід. Вони виходили з національної системи координат і готові були працювати над об'єктивними підручниками, у яких на загальноукраїнському тлі відтворювалися б регіональні особливості різних територій, зокрема Півдня і Сходу України.

Першим підготував текст «Новітньої історії України» для 10 класу, у якому йшлося про період з 1917 по 1939 р., проф. Ф. Турченко, тоді декан історичного факультету ЗНУ. Коли рукопис був готовий і почалися дискусії щодо змісту підручника й оцінок тих чи інших подій, «замовники» почали умовляти і намагалися тиснути. Але була й велика підтримка вчителів-методистів з історії, працівників Міністерства освіти, зокрема, провідного спеціаліста МОН Наталії Теплоухової, молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти Олександра Удода (свого часу закінчив історичний факультет Запорізького педінституту, працював учителем історії в сільській школі, а на час роботи в управлінні освіти – кандидат історичних наук), а також місцевих краєзнавців, колег-учених.

Коли стало зрозуміло, що автор не виконуватиме антиукраїнського замовлення, «Мотор-Січ» відмовився фінансувати проєкт. Підставою для цього слугували рецензії двох кандидатів історичних наук з історії КПРС – Віктора Понеділка і Ярослава Сухого, колишніх штатних компартійних секретарів обласного і міського рівнів, які після заборони діяльності компартії України знайшли притулок під дахом «Мотор-Січі», а пізніше стали депутатами Верховної Ради. Але не все вирішувалося в Запоріжжі. Підручник позитивно оцінили чимало професійних істориків та учителів. Його надрукували 1994 р. масовим накладом державним коштом у Києві українською і російською мовами. Підручник одержали усі середні школи України – від Донбасу до Закарпаття.

Це була подія, яка викликала хвилю інтересу не лише серед учителів і учнів. З'явилися рецензії, авторами яких були люди, далекі від шкільного процесу.

Звернемо увагу лише на дві, місцеві, присвячені першій частині підручників з «Новітньої історії України. 1917–1939 рр.». Автором

першої був запорізький краєзнавець Віталій Шевченко: «Мені, щоб розібратися в нашій історії, – писав він, – довелося витратити на це ціле життя. А їм (старшокласникам. – Авт.) потрібно просто уважно слухати вчителя та ретельно опрацювати підручник»¹⁹⁵.

Друга рецензія, яку написав інженер «Мотор-Січі», що ховався за псевдонімом Олекса Сало, починається словами: «Я переглянув цей підручник, а потім з великою зацікавленістю заглибився в читання і, як перегорнув останню сторінку, був впевнений, що це історія мого народу... А коли народ має свою історію, то буде у нього і держава, і добробут, попри всі негаразди і незграбність (а то і злочинність) нинішніх керівників різного гатунку»¹⁹⁶.

Водночас підручник, що називається, «в багнети» сприйняли представники лівих партій і ветеранських організацій, які перебували під їх контролем, а також дехто з учителів та батьків. Вони буквально «закидали» всі інстанції вимогами «відкликати» підручник. Особливого розголосу набула заява лідера Селянської партії України С. Довганя, який висунув вимогу переписати підручник, інакше його фракція не голосуватиме за програму уряду¹⁹⁷. Після такого демаршу низка газет надрукували рецензію народних депутатів України, членів Комітету з науки і народної освіти Верховної Ради України, членів фракції «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» Є. Краснякова і В. Кузьєва під гучною назвою «Не стыдно ли, господа историки?»¹⁹⁸. На ці виступи відповів у газеті «Час» колишній ректор Запорізького державного педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор Анатолій Черненко. Свою статтю вчений узагальнив такими словами: «Отже, з вашої рецензії випливає відповідь: ви хочете реставрації. Реставрації того тоталітарного режиму, носієм якого була і є ваша партія»¹⁹⁹.

У Запоріжжі «боротьбу з підручником» очолив заступник голови Запорізької обласної державної адміністрації, за сумісництвом завідувач кафедри філософії ЗНУ, колишній обкомівський очільник ідеологічного відділу В. Воловик. На початку 1995 р. відбулася обласна конференція з участю вчителів історії, методистів, радянських ветеранів, викладачів ЗВО, журналістів. МОН представляла провідний спеціаліст Н. Теплоухова. Організатори конференції сподівалися на

¹⁹⁵ Шевченко В. Нарешті сказано правду. *Запорізька Січ*. 1995. 19 січня.

¹⁹⁶ Сало О. Новий підручник про новітню історію. *Запорізька Січ*. 1996. 15 травня.

¹⁹⁷ Киевские ведомости. 1996. 6 вересня.

¹⁹⁸ Див., напр.: *Радянське Прибужжя (Миколаїв)*. 1966. 23 листопада; *Южная правда (Миколаїв)*. 1996. 7 листопада; *Товарищ*. Орган Соцпартії України. 1990. №№ 30, 38.

¹⁹⁹ Черненко А. Рецензія на соціалістичні претензії. *Час*. 1996. 29 листопада.

засудження підручника і його вилучення з навчального процесу. Але вони прорахувалися. Підручник одержав майже одностайне схвалення конференції і про це повідомили ЗМІ.

Але ідейний партократ В. Воловик продовжував боротьбу з історичною правдою про Україну і пізніше, коли обіймав посаду проректора ЗОІППО і мав прямий доступ до масової вчительської аудиторії.

В умовах зрусіфікованого Запоріжжя з перших днів незалежності розгорнулася гостра боротьба навколо «мовного питання». На ньому в Україні безсоромно і цинічно спекулювали несумлінні політики, перетворюючи на засіб для збереження впливу на російськомовний електорат південних і східних областей України. Це справді так. Але це ще не вся правда. Проєкт збереження і захисту російської мови та культури в Україні має й суто геополітичний вимір. По суті, писав у 2001 р. відомий український письменник Юрій Андрухович, це *«проєкт реального збереження і дальшого функціонування імперії у її найсуттєвішому вимірі»*. Він розрахований на майбутнє, на очікуваний певними політиками час «Ч», коли вирішуватиметься питання, залишатися Україні незалежною, чи знову стати частиною імперії: *«...Єдина російська мова і спільні культурно-ментальні код и повинні цементувати в єдину цілість якомога більше населення колишніх радянських територій. Слушної історичної миті ці відрубані кусні знову позростаються – головне зберегти ностальгію за минулим і потяг до цього зрощування, а російська мова є виразником цієї ностальгії і цього потягу»*²⁰⁰.

Незважаючи на суперечливу соціально-економічну і політичну ситуацію, в області припинилася русифікація, яка в останні десятиліття існування СРСР, здається, набула незворотного характеру. Із 1991 року почався процес, який можна охарактеризувати як дерусифікацію українців. Це надзвичайно важливий процес, який є всі підстави називати історичним. Корінне населення України втратило мотивацію, що раніше штовхала його до національної переідентифікації на росіян. Порівняння результатів Всесоюзного перепису населення 1989 року і Всеукраїнського перепису 2001 року вперше за багато десятиліть показало збільшення частки українців у загальній масі населення Запорізької області і, відповідно, зменшення відсотку росіян і представників інших національних меншин. Подібні процеси відбувалися по всій Україні, зокрема, у її південних і східних областях. (Див. табл. 4)²⁰¹.

²⁰⁰ Андрухович Ю. «Орім свій переліг... і сіймо слово». / Урок української. 2001. № 7. С. 3.

²⁰¹ Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт Новоросія і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015. С. 133.

Таблиця 4

Роки перепису та регіон Національність	Рік перепису	Україна в цілому	Херсонська область	Миколаївська область	Дніпропетровська область	Запорізька область	Харківська область	Одеська область	Луганська область	Донецька область	Автономна Республіка Крим
Українці	1989 2001	72,7 77,8	75,7 82,0	75,6 81,9	71,6 79,3	63,1 70,8	62,8 70,7	54,6 62,8	51,9 58,0	50,7 56,9	26,7 24,3
Росіяни	1989 2001	22,1 17,3	20,2 14,1	19,4 14,1	24,2 17,6	32,0 24,7	33,2 25,6	27,4 20,7	44,8 39,0	43,6 38,2	65,6 58,3
Білоруси	1989 2001	0,9 0,6	1,0 0,7	1,1 0,7	1,3 0,8	0,9 0,7	0,7 0,5	0,8 0,5	1,2 0,8	1,4 0,9	2,1 1,4
Молдавани	1989 2001	0,6 0,5	0,5 0,4	1,3 1,0	– –	– –	– –	5,5 5,0	– –	– –	0,3 0,2
Кримські татари	1989 2001	– 0,5	0,5 0,2	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –	1,9 12,0
Інші	1989 2001	3,7 3,3	2,1 2,6	2,6 2,3	2,9 2,3	4,0 3,8	3,3 3,2	11,7 11,0	2,1 2,2	4,3 4,0	3,4 3,8
Усього	1989 2001	100 100	100 100	100 100	100 100	100 100	100 100	100 100	100 100	100 100	100 100

Наведені в таблиці дані свідчать, що частка українців у загальній масі населення України збільшилася в 1989–2001 роках з 72, 7 до 77,8 %, тобто на 5,1 %. У Запорізькій області при зменшенні чисельності населення протягом 1989–2001 років з 2081,8 тис. до 1929,2 тис. осіб (на 7,3 %), загальна чисельність українців збільшилася на 4,3 %, а їх частка в складі населення виросла з 63,1 % до 70,8 %, тобто на 7,7 %. Водночас майже на 200 тисяч зменшилася кількість осіб, які ідентифікували себе як росіяни. Частково це пов'язано з від'їздом частини росіян на історичну батьківщину. Дослідники на підставі конкретних даних підтвердили факт, що певна частина росіян не сприйняла нових соціально-економічних та політичних реалій у новоутворених незалежних країнах і емігрувала до Російської Федерації. Цей процес охопив і Запорізьку область. І все ж, головний приріст українського населення було забезпечено поверненням до рідної національності тих українців, які під тиском імперської політики русифікації свого часу почали називати себе росіянами.

Зазначимо, що для прибічників імперської ідеї в Запоріжжі підсумки демографічного перепису 2001 р. виявилися несподіваними і викликали паніку. Так, запорізький анонім Яша Сєвєрний навіть поставив під сумнів їх достовірність²⁰². Його аргумент смішний: остаточні результати перепису були обнародовані лише перед президентськими виборами 2004 р.

Настрої цих людей можна зрозуміти. Зафіксовані переписами тенденції повернення українців до своєї національності на тлі відродження їхньої історичної пам'яті і дерусифікації свідчили про процес історичної ваги, що розгортався в південно-східному регіоні України після проголошення незалежності: тут відновилося українське націотворення, перерване кількома десятиліттями комуністичної влади. Місцеві українці перестають бути просто «жителями» того чи іншого населеного пункту (запоріжцями, мелітопольцями, гуляйпільцями тощо) або «земляками». Протягом першого десятиліття незалежності вони перетворилися на частину загальноукраїнської спільноти – і почали ідентифікувати себе як представники багатонаціональної української (політичної) нації.

Принципово важливо, що до цього процесу доєдналися не лише українськомовні українці. Обставини, у яких опинилися російськомовне українство, місцеві росіяни, болгари, євреї та інші національні групи регіону, сприяли їх взаємному зближенню, консолідації. Людей різних національностей об'єднує єдине українське громадянство, однакові юридично закріплені права і обов'язки. Постійно проживаючи в Україні, вони перебувають у спільному законодавчому полі. Сформувалося єдине освітнє середовище: підростаюче покоління навчається за однаковими шкільними програмами і підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Після закінчення загальноосвітньої школи юнаки і дівчата вступають до українських закладів вищої освіти.

Десятиліття спільного проживання сприяли формуванню в жителів регіону територіального патріотизму – певного емоційного ставлення до землі, де проживають вони і їхні діти, де, можливо, жили батьки і діди. Єднальним чинником слугують загальнодемократичні цінності, громадянське суспільство, яке в Україні перебуває в стадії становлення. Дуже важливо, що всіх їх об'єднує загальнонаціональна економіка – адже господарство запорізького регіону є невід'ємною частиною загальноукраїнського народногосподарського комплексу. Інтереси бізнесу Південно-Східного регіону поширюються на інші області України, водночас на Півдні і Сході України успішно діє бізнес з Києва, Харкова,

²⁰² *Істеблшмент*. 2008. 10–16 апреля. С. 10.

Правобережжя і Західної України. Для переважної більшості мешканців регіону кордон між Україною і Росією став реальністю, яка відділяє дві держави, два мовно-культурні середовища і дві нації.

Політична нація, як правило, формується навколо певного етнічного ядра. Без сумніву, в Україні таким ядром є українці. Вони, як титульний етнос, дали назву країні і державі. Від їхньої національної консолідованості суттєво залежить інтенсивність формування української політичної нації.

Демографічний перепис 2001 р. зафіксував суперечливу тенденцію: з одного боку, українці повертаються до своїх національних коренів, а з іншого – питома вага тих українців, які вважають рідною мовою російську, у загальній кількості жителів українського населення навіть збільшилася. (Див. табл. 5)²⁰³.

Таблиця 5

Національності	Вважають рідною мовою					
	<i>мову своєї національності</i>		<i>українську</i>		<i>російську</i>	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Українці	77,0	68,8	х	х	23,0	30,9
Росіяни	98,5	95,3	1,5	4,4	х	х
Болгари	48,0	31,8	2,4	6,0	49,4	61,8
Білоруси	31,1	15,9	6,8	12,5	62,1	70,9

Але це збільшення російськомовних українців має особливу природу: воно забезпечилося новоповоротними українцями, які переідентифікували себе в роки незалежності в українців з росіян. Вони, цілком зрозуміло, певний час залишаються російськомовними.

Такі метаморфози доводять, що асиміляція українців істотно загальмувалася. Російськомовність вже не є перепорою для утвердження української ідентичності. З іншого боку, дані таблиці 5 свідчать, що в складі росіян, болгар, білорусів і представників інших національних меншин у 2001 р. виявилось значно більше осіб, які вважають українську мову рідною, ніж це було 1989 р.

Зазначені демографічні процеси підтверджують, що серед населення регіону посилюється український етнічний вплив. І це головна

²⁰³ Державний комітет статистики. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Київ, 2004. С. 294.

запорука того, що Запоріжжя залишиться невід'ємною частиною незалежної України, а її жителі – частиною української політичної нації.

* * *

Якщо узагальнити, розвиток області в 1990-ті роки неможливо пояснити, виходячи з оцінок проголошення в серпні 1991 р. незалежності України як класичної національно-демократичної революції. Для пояснення цього явища більш підхоже поняття *«незавершена революція»*. Без сумніву, те, що відбулося на початку 90-х років в Україні (і в Запорізькій області, зокрема), – це *«незавершена революція»*. Адже багато з комуністичного минулого залишилося реальністю в 1990-ті роки – і посткомуністична номенклатура, і її проросійські великодержавні комплекси. Логічним наслідком цього було продовження соціально-політичної конфронтації в суспільстві, яку київський публіцист М. Рябчук пропонує називати *«холодною громадянською війною»*. Це щось середнє між нормальною політичною боротьбою, що притаманна будь-якому демократичному суспільству, і глибоким громадянським конфліктом. У суспільстві триває боротьба, яка, за оцінкою цього автора, *«попри безліч нюансів, має два основні виміри: подолання (чи, навпаки, збереження) тоталітарно-комуністичної спадщини і подолання (чи навпаки, збереження) спадщини російсько-колоніальної»*²⁰⁴.

«Холодна громадянська війна» (як і будь-яка інша війна) не може бути вічною: вона повинна колись завершитися перемогою однієї зі сторін, або їх компромісом на якійсь вибудованій обома сторонами спільній платформі.

Україна вибрала боротьбу і революцію.

²⁰⁴ Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. Київ, 2004. С. 194.

ЗАПОРІЖЖЯ

У ДВОХ РЕВОЛЮЦІЯХ (2000–2014 рр.)

Переддень Помаранчевої революції

Інтенсивна капіталізація «партії влади», посилення в неправовий спосіб її економічних позицій, супроводжувалося наростанням авторитарних тенденцій у керівництві Україною. Критиків режиму Л. Кучми переслідували, звільняли з роботи, в суспільстві заговорили про замовні вбивства негодних журналістів. Восени 2000 р. в Україні відбулися події, наслідком яких стала зміна розстановки партійно-політичних сил, яка, у кінцевому рахунку, привела до Помаранчевої революції в Україні.

Усе почалося із загадкового зникнення 16 вересня популярного опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Через деякий час під Києвом було знайдено обезголовлене тіло, яке, за припущенням, належало Г. Гонгадзе. 28 листопада лідер СПУ О. Мороз ознайомив журналістів із фрагментами магнітозаписів розмов у президентському кабінеті, які начебто зробив офіцер охорони М. Мельниченко. Ці фрагменти, на думку О. Мороза, свідчили про причетність найвищих посадових осіб держави до зникнення журналіста. Ця подія, про яку стало одразу відомо по всій Україні, одержала назву «касетний скандал».

«Касетний скандал» викликав загальноукраїнську протестну акцію «Україна без Кучми», до якої у Запоріжжі ключову роль відіграли осередки Соцпартії, партії «Реформи і порядок», РУХу. Української республіканської партії, Конгресу українських націоналістів та ін. *«Розбіжності?! Потім. Зараз «Україна без Кучми!»*», – на такій платформі готувалися в області антикучимські акції. *«Діяти спільно – веління часу!»*, – проголосила позицію Запорізької міської організації партії «Реформи і порядок»

її голова К. Кириченко. Місцева влада протиставила народній ініціативі поліцію і зборища на підтримку Кучми, на які зганяли бюджетників і членів провладних партій. Найбільші з них – по кількох тисяч учасників – відбулися 10 січня 2001 р. у Запоріжжі та Мелітополі. Прийшли і опозиціонери, які скандували: «Кучму – у відставку!», «Убивць – у тюрму!». Резолюції на підтримку президента були освістані учасниками. Деяких опозиціонерів затримала міліція.

Антикучмівські акції були менш численними, але тримали в напрузі усі владні структури. Першою виступила молодь. 13 січня 2001 р. «Молодий РУХ», Соціалістичний конгрес молоді, Молоді республіканці організували в центрі Запоріжжя на площі Фестивальній цілодобовий пікет під гаслом «За Україну без Кучми!». За прикладом київських протестувальників, молоді активісти Запоріжжя спробували напнути намети, але міліція не дозволила. Урешті-решт у центрі міста, поблизу універмагу «Україна», було встановлено «агітпункт» об'єднаної опозиції. 21 січня на площі Фестивальній відбувся мітинг. Зібралось близько 2 тисяч громадян, які слухали виступи представників різного політичного спрямування – Соцпартії, партії «Реформи і порядок», РУХу, КУНУ, – яких об'єднувало розуміння того, що «Україна з Кучмою не має майбутнього»²⁰⁵.

У лютому 2001 року акція «За Україну без Кучми» посилилася: у Києві було створене громадсько-політичне об'єднання «Форум національного порятунку» (ФНП). Ініціатором створення ФНП стала молода політикиня Юлія Тимошенко, яка донедавна була віцепрем'єром і контролювала функціонування паливно-енергетичного комплексу. Її прихильники були переконані, що Ю. Тимошенко звільнив Л. Кучма за спроби ліквідувати корупцію в нафто-газовому і вугільному господарстві, яке контролювали близькі до президента фінансово-промислові групи.

13 лютого Ю. Тимошенко було заарештовано. Це викликало новий спалах антикучмівських протестів, які перекинулися і на Запоріжжя. 25 лютого на Фестивальній за участі 2,5 тис. громадян відбувся мітинг, на якому пройшов імітований суд над президентом Л. Кучмою. Організатори прагнули зробити все, як у справжньому суді – і звинувачуваний, і судді, і захисники президента. Потерпілим оголосили Народ України. Суд від імені Українського Народу висловив Л. Кучмі загальну ганьбу і презирство²⁰⁶.

26 квітня 2001 р. відправили у відставку уряд В. Ющенка. Новий уряд очолив голова Партії промисловців і підприємців А. Кінах. У ЗМІ

²⁰⁵ *Зеркало. Газета здорового смысла*. (Запоріжжя). 2000. 28 грудня.

²⁰⁶ *Зеркало. Газета здорового смысла*. (Запоріжжя). 2001. 1 березня.

говорилося про вплив на це рішення Москви, яка всіляко сприяла посиленню проросійських сил і дестабілізації ситуації в Україні.

Свої мети Л. Кучма і його оточення, здавалося, досягли, але, з іншого боку, в Україні з'явилася політична постать, здатна об'єднати опозицію. Адже за В. Ющенком у частини населення закріпилася репутація реформатора, якого відсторонили від влади олігархи – прихильники Л. Кучми, і комуністи. Іншою центральною постаттю опозиції, політичні контури якої викристалізовувалися під час акції «Україна без Кучми», була Ю. Тимошенко. Розправа влади піднесла її авторитет.

Після припинення акції «Україна без Кучми» усі політичні сили чекали виборів до Верховної Ради України, які були заплановані на березень 2002 р.

У Запорізькій області соціальний клімат також мав усі ознаки кризи. Аналіз даних соціологічних досліджень, які проводилися в області у 2000 році, свідчив, що більшість запоріжців (56 %) скептично оцінювали перспективу демократії в Україні та віддавали перевагу патрон-клієнтним відносинам між громадянами і державою, характерним для попередньої епохи. 39 % респондентів оцінювали ситуацію в Україні критично, а лише 15 % – позитивно. Решта – не мали чітких поглядів з цього приводу. Половина жителів краю вважала, що їм не вдалося знайти своє місце в сучасному житті і вважали неможливим покращити матеріальний стан своєї родини в найближчі кілька років. 70–80 % населення на перше місце серед нагальних проблем висували забезпечення державою права на оплачувану працю та безкоштовну освіту. Натомість проблеми особистості, слова, політичної думки та можливості критики уряду турбували не більше 17 % громадян. Оцінюючи суспільні зміни, які відбулися в українському суспільстві за останні 10 років, близько 80 % зазначили, що вони не відповідають потребам суспільства²⁰⁷. Це виявило повне розчарування в соціально-економічному курсі «партії влади» і відбилося на результатах чергових виборів до Верховної Ради в березні 2002 року.

«Партія влади» йшла на вибори кількома колонами. Її кістяк становив виборчий блок «За єдину Україну» (За ЄдУ). Цей блок об'єднував Народно-демократичну партію, Соціал-демократичну партію України (об'єднану) (СДПУ (о)), Партію регіонів, Аграрну партію та інші провладні партійні структури. Блок очолив керівник Адміністрації Президента України В. Литвин.

²⁰⁷ Дослідження виконане Південноукраїнським гуманітарним альянсом. (Див.: Марчук В. В. Запорізький регіон напередодні «Помаранчевої революції». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 238).

Але результат виборів розчарував владу. За партійними списками міжпартійний блок «За ЄДУ» по Україні набрав лише 11,8 % голосів. Перемогу блоку зафіксували лише в Донецькій області, де обласну держадміністрацію очолював політик з кримінальним минулим В. Янукович, і головною силою блоку була Партія регіонів, створена місцевою політичною елітою.

Після виборів 2002 р. заговорили про *донецький досвід роботи з електоратом*, завдяки якому виборці шахтарського краю, які раніше віддавали свої голоси переважно лівим, в умовах соціальної демагогії, антиукраїнського психозу, підкупі і відвертого шантажу проголосували за регіоналів – партію донецьких олігархів.

Щодо опозиції з проєвропейською демократичною орієнтацією, то вона йшла в парламент у складі двох виборчих блоків і одержала найбільше голосів. Перший – виборчий блок В. Ющенка «Наша Україна», виявився по загальнонаціональному виборчому округу переможцем – 23,6 % голосів. Юлія Тимошенко очолила блок партій свого імені («Виборчий блок Юлії Тимошенко») і всупереч жорсткому адміністративному тиску отримала 7,3 % голосів виборців.

У Запорізькій області, яка раніше входила до «червоного поясу», мала репутацію надійного оплоту центральної влади і полігону для успішного застосування адмінресурсу, ситуація порівняно з виборами 1998 р. також змінилася. Комуністи за партійними списками в області набрали 33,4 % голосів. Але це дало їм змогу делегувати до Верховної Ради лише 2 депутатів. І хоча їхні кандидати балотувалися у всіх мажоритарних виборчих округах області, перемоги не здобув жоден.

Про наростання в області антикомуністичних настроїв свідчить, зокрема, руйнування невідомими особами пам'ятників комуністичним вождям і нищення радянської символіки. У квітні 2003 р. Запорізький обком КП України виступив із заявою, що в ніч з 20 на 21 квітня у Вільнянську *«сброшен с пьедестала и облит мазутом Бюст вождя мирового пролетариата Ленина»*. Повідомлялося, що факти, які в заяві обкому охарактеризовані як «акти варварства», на запорізькій землі стали постійними, і що це робиться з мовчазної згоди влади²⁰⁸.

На виборах до місцевих рад комуністи також зазнали поразки. Їхнє представництво в обласній раді зменшилося від 25 осіб у 1998 р. до 15 у 2002 р., у Запорізькій міській раді – з 18 до 14. У Мелітопольській, Енергодарській і Бердянській міських радах, де традиційно було значне комуністичне представництво, у 2002 р. фракції КП України взагалі не були створені.

²⁰⁸ Компас. Приложение к газете «Коммунист Запорожья». 2003. 24 апреля.

Блок «За єдину Україну» зазнав поразки і в Запоріжжі. За нього віддали голоси лише 7,91 % виборців. За партійними списками до Верховної Ради від нього не пройшов жоден кандидат.

«Наша Україна» Віктора Ющенка – у Запорізькій області переграла партію влади і набрала 7,93 % голосів. Але невдачі зазнала Юля Тимошенко. Її виборчий блок в області не подолав 4-відсоткового бар'єру. До обласної ради від блоку «Наша Україна» було обрано 3 депутати, і ще четверо були «співчуваючими». У мелітопольській та енергодарській радах були створені фракції блоку по 8 депутатів. Потужніша фракція, яка налічувала 15 депутатів, сформувалася у Бердянській міській радах.

Демократичну опозицію від Запорізької області у Верховній Раді представляли С. Соболев, П. Сабашук, Ю. Артеменко і О. Олексенко. Для влади це була неприємна несподіванка. Сергій Соболев – народний депутат кількох скликань, керував на той час обласною організацією партії «Реформи і порядок», що виступила в регіоні організаційною основою блоку «Наша Україна». Тож після виборів він цілком справедливо сприймався лідером опозиції, навколо якого гуртувались інші політики. До блоку «Нашої України» в парламенті увійшов і обраний по одному з округів м. Запоріжжя місцевий підприємець, П. Сабашук, який не побоявся в умовах владного тиску очолити Запорізький міський осередок партії «Реформи і порядок» і переміг на окрузі кандидата від влади, заступника голови обласної ради Є. Кабанова. Позафракційний журналіст Юрій Артеменко, наближений до великого підприємця Костянтина Григоришина, приєднався до опозиції пізніше. У Мелітополі до «Нашої України» згодився приєднатися кандидат-мажоритарник О. Олексенко, який очолював Мелітопольський олійно-екстракційний завод. Але через півроку після обрання до Парламенту він несподівано помер за загадкових обставин. А вакансію у Верховній Раді зайняв близький друг дружини Л. Кучми, підприємець з сумнівним минулим В. Хмельницький, який апробував на окрузі нову для регіону виборчу технологію – масовий підкуп виборців.

Здобувши відносну більшість на парламентських виборах, опозиція сподівалася, що їй вдасться вплинути на вибори голови Верховної Ради і навіть одержати право сформувати уряд. Але Л. Кучма та наближені до нього парламентські сили були налаштовані інакше. За допомогою адмінресурсу вони почали брати під свій контроль так званих «незалежних» депутатів, які пройшли в парламент по мажоритарних округах. Цих депутатів відкрито підкуповували, викликали в кабінети президентської адміністрації, до податкової служби чи на «бесіди» до представників силових структур.

На свій бік влада перетягнула і СДПУ(о), яку очолював В. Медведчук. Його «звалили» посадою Голови президентської адміністрації Л. Кучми.

За списками провладного партійного блоку «За ЄдУ» до Верховної Ради не пройшов жоден запорізький кандидат. Але в цій фракції після відповідної «роботи» опинилися 4 мажоритарники (І. Бастрига, Г. Горлов, В. Бронніков, О. Пеклушенко). погодилися працювати на владу депутат від СДПУ(о) Я. Сухий. До провладних сил приєднався також В. Хмельницький, обраний у 2003 році на дострокових виборах по мелітопольському мажоритарному округу замість померлого О. Олексенка.

Як наслідок підкупу, тиску, залякувань та інших неправових дій, «партії влади» вдалося зібрати мінімальну більшість – 226 голосів, і обрати головою Верховної Ради керівника штабу «ЗаЄдУ» В. Литвина. 27 вересня, після того, як чергову групу депутатів вдалося «загнати» у більшість, у Верховній Раді було оголошено про створення нової, постійно діючої пропрезидентської більшості (230 депутатів) і про підтримку курсу Президента. 21 листопада 2002 р. Прем'єр-міністром України обрали голову Донецької облдержадміністрації В. Януковича. Із його виступу у Верховній раді, виголошеної російською мовою, запам'яталося: *«Донбасс порожняк не гонит»*.

Але, як і очікувалося, брутальне нехтування волевиявленням громадян викликало нове збурення в суспільстві. 2 вересня 2002 р. опозиція почала акцію «Повстань, Україно!», метою якої була відставка Л. Кучми. 16 вересня в центрі Києва відбувся всеукраїнський антикучмівський мітинг, у якому взяло участь близько 100 тис. осіб. Саме тоді вперше до опозиції приєднався лідер «Нашої України» В. Ющенко, який заявив про нахабну крадіжку владою голосів виборців та задекларував своє бажання боротися з пропрезидентськими політичними силами до перемоги.

У Запоріжжі, працюючи за столичними лекалами, влада брала під свій контроль депутатів місцевих рад. Так, у обласній раді зі 100 депутатів 80 представляли фракцію «За розвиток Запорізького краю», створену на основі блоку «ЗаЄдУ». Провладні політичні сили мали більшість в усіх інших, без винятку, радах регіону та беззаперечно підтримку і окремих представників економічної та соціально-політичної еліти області, і впливових громадських інституцій («Союз промисловців та підприємців «Потенціал», Православна церква (МП), Запорізький обласний комітет молодіжних організацій, Облраджпроф та ін.).

Порядок денний політичного життя в кінці 2002–2003 роках визначався наближенням президентських виборів. Кандидатом «партії

влади» був Л. Кучма. Але проблема ускладнювалася тим, що чинний президент не мав права обиратися на третій термін президенства. Щоб відкрити йому шлях до третього терміну, необхідно було внести зміни до Конституції. Над цим працювала Адміністрація Президента на чолі з В. Медведчуком. Але досвід свідчив, що в умовах України зробити це буде нелегко. Тому як запасний кандидат в Президенти, розглядався голова Кабінету Міністрів В. Янукович.

У контексті цієї ситуації відбувалися заходи по зміцненню в державі владних структур, з одного боку, і послабленню і деморалізації опозиції, з іншого. Це яскраво відбилосся на подіях у Запорізькій області.

Так, в обласному центрі, окрім виборів до Верховної і місцевих Рад, у 2002 році обирали мера міста. Упевнену перемогу здобув **чинний** мер, генерал МВС Олександр Поляк, який користувався неабияким авторитетом серед жителів міста, але був незручним для центральної і місцевої влади. Сталося так, що в лютому 2003 р. він раптово, після візиту В. Януковича до Запоріжжя, помер. На виборах мера влітку 2003 р. перемогу здобув голова Запорізької обласної державної адміністрації Є. Карташов. Він мав підтримку Адміністрації Президента, а також мав тісні зв'язки з власником «Запоріжсталі».

Новим керівником ЗОДА став голова облради Володимир Березовський. Обидві ці посади він займав аж до обрання нового Президента. Відбулися істотні зміни в команді заступників і керівників структурних підрозділів ОДА. Зокрема, з'явився ще один перший заступник голови ЗОДА – перший секретар обкому СДПУ(о) Анатолій Світлицький. Це пояснювали зростанням впливу голови президентської Адміністрації В. Медведчука на процеси в країні і на Президента особисто. Не менш важливим було призначення ще одного віцегубернатора – заступника голови обласної організації Партії регіонів Анатолія Стрюка. Місцеві еліти сприйняли це як прояв офіційного визнання впливу цієї партії в регіоні після призначення В. Януковича прем'єр-міністром.

Про мобілізацію влади перед наступними виборами свідчили зміни в керівництві силових структур. Замість генерала Петренка – начальника обласного УВС, на цю посаду призначають вихідця з Криму Миколу Іллічова. Далі протягом короткого часу за результатами комплексної перевірки були звільнені два заступника начальника ОблУМС, начальник ОблДАІ, кілька начальників райвідділів і ще близько 80 співробітників міліції. Формальною причиною була незадовільна робота відомства по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією, а також обіг наркотиків. Однак у пресі з'явилися припущення, що головні причини «чистки» перебувають в політичній площині. На підтвердження цього в ЗМІ наво-

дили перший публічний виступ М. Іллічова, у якому він заявив: «Міліція повинна бути поза партіями, але не може бути поза політикою»²⁰⁹.

Тоді влада уважно слідкувала за освітнім середовищем, особливо, за настроями викладачів і студентів. Під особливою увагою влади перебував Запорізький державний університет. Його ректор професор В. Толок мав репутацію демократа. Так, у 2001 р., коли на арену політичної діяльності виходив В. Ющенко, ректор дозволив йому зустрітися з колективом. Нічого незвичайного у цьому не було. Свого часу кандидат у президенти Л. Кучма виступав в університеті. Але часи змінилися, і тепер, як виявилось, на подібну зустріч був необхідний дозвіл губернатора. Ректор не врахував цього і, як наслідок, почалося його цькування обласною адміністрацією. Конфлікт то затихав, то спалахував з новою силою. Справа дійшла до найвищих «верхів». До Казахстан летіла офіційна делегація України в складі Президента, Голови Запорізької ОДА Є. Карташова (колишнього посла України у Казахстані), Міністра освіти і науки України та інших осіб. Часу було багато і говорили «про все». Зокрема, Президент запитав Губернатора, чи є в області проблеми, які вимагають «допомоги» Києва. Губернатор назвав «проблему ректора Запорізького університету Толока», який підтримує опозиційного В. Ющенка. Президент запитав, чи є в Запоріжжі заміна Толоку. Губернатор назвав ім'я професора В. В. Савіна, який працював начальником Державного управління екології і природних ресурсів ОДА і готовий обійняти посаду ректора. Президент подивився на Міністра освіти і науки і сказав: «Виріши».

Після повернення Міністра до Києва в міністерстві почали шукати привід для усунення В. Толока. Наближався березень 2003 року. Закінчувався термін його перебування на посаді ректора. Можна було оголошувати конкурс на цю посаду, а на час конкурсу призначати виконувача обов'язки ректора. В університеті сподівалися, що в. о. ректора буде В. Толок, і далі – головним кандидатом на нових виборах ректора. Але цього не сталося. На засіданні вченої ради університету представник Міністерства прочитав наказ Міністра, згідно з яким в. о. ректора був оголошений В. Савін. Ніхто не знав про залаштунковий бік справи, і це рішення було сприйняте як «грим серед ясного неба». Але дуже швидко все з'ясувалося. Стало очевидно, що влада орієнтується на В. Савіна як на майбутнього ректора, а В. Толока вважає прихильником демократа В. Ющенка і тому позбавляє права на керівництво ЗДУ. Отже, ситуа-

²⁰⁹ Марчук В. В. Провладний політичний табір в ході підготовки до президентських виборів 2004 року. (За матеріалами ЗМІ Запорізького регіону). Частина 1. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXX. С. 54.

ція почала швидко політизуватися і розколола колектив. Урешті-решт, українофоб В. Савін, який не знав і не хотів вчити державної мови, не маючи і мінімуму менеджерських навиків, щоб очолювати університет, став ректором. Цю посаду він обіймав два роки, довів університет «до ручки», рішенням нового Міністра за порушення контракту був звільнений і виїхав на свою історичну батьківщину, до Росії.

Нове «дихання» протестні рухи в Україні одержали на початку березня 2003 р., коли представники різних гілок влади в унісон знову почали заявляти про необхідність внесення змін до Конституції, які б дали змогу Л. Кучмі створити керований парламент і продовжити свої повноваження в повному обсязі до 2006 року.

Але черговий проєкт конституційної реформи, яку так завзято «проштовхувало» президентське оточення, «забуксував»: у парламенті, попри адміністративний ресурс, ніяк не могла зібрати необхідні 300 голосів. І справа не лише в опозиції. У вирішальний момент не голосувала частина пропрезидентських депутатів, що свідчило про посилення розколу в її середовищі.

Події в Україні у 2003-му на початку 2004-го року свідчили, що політичний режим Л. Кучми, схильний до авторитаризму і орієнтації на Росію, поступово втрачає залишки підтримки. Суспільство, погоджуючись на ринкову трансформацію, відмовлялося сприймати авторитарні методи керівництва країною, орієнтацію на Росію, її мову і культуру. Наче приймаючи цей «тренд», Л. Кучма у 2003 році видає авторську книжку «Україна – не Росія», бажаючи в такий спосіб хоча б мінімально відповідати настроям в українському суспільстві. Але очікуваного ефекту цей твір не справив.

Урешті-решт Л. Кучма відмовився від спроб залишитися при владі, і його оточення вирішило висунути кандидатом у президенти В. Януковича. Однак це рішення не послабило напруги в суспільстві і ще більше активізувало проросійські сили, які домінували на Півдні і Сході України. Вони орієнтувалися на відновлення (у тій чи іншій формі) нового союзу, у якому Росія обов'язково посіла б домінуюче місце, підтримували ідею ЄЕП – Єдиного економічного простору (знову ж таки, на умовах, які пропонувала Російська Федерація)²¹⁰, виступали проти курсу України на входження до Європейських структур і, відповідно, зближення з НАТО, штовхали державу до військового союзу з Росією. Вони прагнули законодавчого закріплення українсько-російської

²¹⁰ Інформація про наміри Л. Д. Кучми підписати про угоду про ЄЕП викликала збурення в українському суспільстві у вересні 2003 р. *Народний Рух. Інформаційний бюлетень*. 2003. Вересень. № 1. С. 1–2.

двомовності, що означало б відмову від державної мови і повного її витіснення взагалі.

Яскравим проявом цих настроїв у Запоріжжі став «Собор народів Беларуси, России и Украины», який відбувся 17–19 травня 2004 р., напередодні президентських виборів. Його гасло – *«Три страны – один народ»*. На ньому лунали заклики до «Нового Переяслава». Це перша акція новоствореної партії «Слов'янський народно-патріотичний союз», установчий з'їзд якої був проведений 5 березня 2003 р. У доповіді співголови партії академіка П. Толочка було чітко сформульовано антиєвропейську перспективу України – Євразійський простір і інтеграція України, Росії і Білорусії²¹¹.

Пафосна інформація про Собор подається за джерелами видань, близьких до його організаторів.

«День первый... Подтянулись стройные ряды казаков, защелкали затворы фотоаппаратов и зажужжали моторы камер, когда упавшая белая ткань обнажила каменную стелу с высеченными на ней словами: «Здесь, на славной земле запорожской, 17–19 мая 2004 года проходил Собор народов Беларуси, России, Украины. Братья! Будем же едины, чтоб наш союз не расколоть врагам».

Солнце, засиявшее над Запорожеством, придало дополнительную торжественность церемонии открытия памятного знака, символизирующего нерушимую дружбу славянских народов. Он был открыт на площади Андрея Первозванного по соседству с кафедральным собором и памятником провозвестнику христианской веры на славянской земле.

Памятный знак освятил архиепископ Запорожский и Мелитопольский Василий. Здесь же состоялось вручение наград Русской Православной Церкви политикам, руководителям промышленных предприятий и общественных организаций, своей деятельностью содействующим объединению трех братских народов. Первым из них стал Вячеслав Богуслаев – Герой Украины, генеральный директор ОАО «Мотор-Сич» – предприятия, которое не на словах, а на деле осуществляет интеграцию трех братских республик и наполняет реальным содержанием «Единое экономическое пространство». Награждая его орденом Ильи Муромца, архиепископ сказал:

«В год 350-летия Переяславской Рады мы смело можем сказать, что среди директорского корпуса сегодня роль объединителя Богдана Хмельницкого по плечу только Вячеславу Богуслаеву.

²¹¹ Див. : *Отечество*. Республиканская общественно-политическая газета (Київ). 2003. 17–23 марта. С. 9.

...Право открытия Памятного знака было предоставлено представителям народов Беларуси, России, Украины: советнику-посланнику Посольства Республики Беларусь в Украине Виктору Михайловичу Гейсику, члену Совета собора, депутату Государственной Думы Сергею Юрьевичу Глазьеву, народному депутату Верховной Рады Украины Ярославу Михайловичу Сухому.

Знак был освящен архиепископом Запорожским и Мелитопольским Василием»²¹².

На цьому заході багато говорилося про необхідність союзу між слов'янськими народами – росіянами, українцями і білорусами. Про необхідність включення до нього західних і південних слов'ян не йшлося. Напевне, ці слов'янські народи ідеологи Собору вважають розбещеними Заходом і нездатними для місії «рятувальників світової цивілізації». Судячи з матеріалів Собору, для виконання цієї місії не запрошувалися й інші народи, які живуть на пострадянському просторі, інакше про них неодмінно згадали б. Отже, йдеться не про міфічне «слов'янське братство», а про встановлення контролю над Україною і Білоруссю.

На цьому зібранні зарубіжні й місцеві учасники висловили багато суджень, однаково безглузвих і провокаційних. Зокрема, було надано слово нашому земляку, який став громадянином Росії і депутатом Держдуми РФ, Сергію Глазьеву. Організаторам форуму було добре відомо, що він виступає за зміну конституційного ладу України – декларує необхідність об'єднання трьох східнослов'янських держав, «аж до утворення єдиної держави з Росією та Білорусією», бо, як він висловлюється, «мазепинсько-бандерівська політика викликає печію»²¹³. Про об'єднання східнослов'янських народів, як про альтернативу європейському вибору України, він говорив і на запорізькому форумі.

Але чи не найбільшу увагу привернув виступ одного дуже авторитетного місцевого технократа, Героя України кучмівського «розливу». У присутності майже 500 гостей і представників місцевого істеблішменту він почав свою 25-хвилинну промову із запитання: «Кто повинен в распаде Великой Державы?» (малося на увазі СРСР. – *Авт.*). У відповідь із зали хтось вигукнув: «Жида!»²¹³. Далі він натхненно продовжив: «Это верно! Я хочу рассказать о заговоре жидов и массонов, хотя это кому-то не понравится и я пострадаю». І проінформував номенклатурну аудиторію і запрошених для «масовки» місцевих учителів про

²¹² Собор народов Беларуси, России, Украины URL: http://www.pravoslavnye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=article&id=393 [Официальный сайт УП МЦ].

²¹³ *Український форум*. (Київ). 2003. 16 грудня.

міфічні «протоколи сіонських мудреців», про М. Горбачова – «агента масонів і члена Мальтійського ордену», який одержав від «світового зла» завдання зруйнувати СРСР і т. ін.²¹⁴

Цей виступ дав підставу одному з відомих в українському гуманітарному світі аналітиків Стефену Величенку назвати «Собор слов'янських народів України, Росії та Білорусії» «конгресом російських неофашистів»²¹⁵. Коли б подібна промова публічної особи відбулася десь у Європі, то через кілька хвилин промовець залишився б у порожньому залі, а опісля – йому б ніхто не подав руки. До того ж, у нього виникли б проблеми з правоохоронними органами. Але Запоріжжя – ще не Європа, і жоден із присутніх навіть не підвівся б зі свого місця. Залишилися в залі й українські урядовці, депутати Верховної Ради, найвищі представники мерії. Оратор, звичайно, не постраждав. Крім того, він був винагороджений винятковою увагою залу: промова переривалася вигуками підтримки та бурхливими оплесками.

Не виплачуючи в належному обсязі навіть зарплати своїм працівникам з багаторічним стажем роботи, спонсор цього провокаційного заходу знаходив гроші на підтримку інших антиукраїнських акцій у регіоні. Так, за рахунок цього «благодійника» і з використанням його поліграфічних потужностей було видано багатотисячним накладом (звичайно, без вихідних даних) цілу добірку провокаційних матеріалів, серед яких брошури «В мундирах СС» В. Верещака, «Пять войн Андрея Ющенко» С. Бурлаченка, «Исповедь украинца» В. Поліщука, «Роман Шухевич – гауптштурмфюрер СС» і «Деятельность ОУН-УПА». Авторство останніх двох брошур не зазначено.

Але найвищим «досягненням» цього спонсора на ниві новітнього «самвидаву» стала публікація книги «Происхождение русско-украинского двуязычия на Украине. (Как ополычили наш язык)» якогось Анатолія Железного. У ній багато нісенітниць, а найбільша полягає в тому, що заперечується сам факт існування української мови, а отже й української нації. А. Железний (якого, до речі, ніхто в наукових колах Запоріжжя не знає) у своїй книзі не посилається ні на імена українських, ні російських авторитетів з проблем слов'янської філології й етногенезу, які вже давно дали науково-виважені відповіді на питання, які він фальсифікує. Стрясаючи з телеекрана щойно виданою книжкою, В. Богуслаєв теревенив телеглядачам Запоріжжя про «духовно-культурную исключительность» російської нації.

²¹⁴ Див.: Турченко Ф. Собор ілюзій. СХІД/ЗАХІД (Історико-культурологічний збірник). Вип. 9–10. Харків, 2008. С. 295–299.

²¹⁵ Величенко С. Україна між двох Союзів. *Критика (Київ)*. 2008. № 3. С. 3.

У листопаді 2003 року в щотижневику «Зеркало недели» В. Богуслаєв і Я. Сухий вкотре виступили за надання російській мові статусу офіційної²¹⁶. Автори досить об'єктивно змалювали звуження сфери використання української мови в суспільстві і, відповідно, розширення сфери застосування російської, але не переобтяжили себе завданням вказати причини цього явища. Жодного слова не сказано про необхідність вивчення державної мови тими посадовими особами і керівниками господарських і фінансово-економічних структур, які за 15 років дії «Закону про мови» цього не спромоглися зробити. Це одразу б врегулювало ситуацію, адже українськомовна частина суспільства добре знає російську, отже, давно перебуває в стані реальної двомовності. Але зусилля згаданих авторів спрямовані на заморожування мовної ситуації, яка склалася внаслідок примусової русифікації населення. Зокрема, у статті стверджується (не зрозуміло, на підставі яких історичних фактів), що «русский язык в Украине является коренным». Водночас автори не пояснюють, чому навіть у всуціль русифікованих регіонах, таких як запорізький, цей «коренной язык» не дав культурі краю видатних зразків російського художнього слова. Прочитайте антологію «Письменники Запорізького краю», де на прикладі творчості 44 письменників простежується літературний поступ нашого регіону у 20-ті – 90-ті роки ХХ століття²¹⁷. В абсолютній своїй більшості запорізькі письменники віддають перевагу українському слову. Російськомовні письменники в Запорізькому регіоні – виняток. Це не випадковість. Для того, щоб виявити зразки російського художнього слова, охочим доведеться звернутися до творчості письменників, художній талант яких сформувався в умовах Росії. Там для них існувало природне мовно-культурне підґрунтя, яке в Запоріжжі взагалі інше, переважно українське.

Ідеологічні принципи, якими керувалася в Запоріжжі місцева влада, за відповідали настроям проросійського і комуністичного електорату і всіх тих, хто перебував у полоні ідеї «русского міра».

Помаранчева революція

Чергові президентські вибори в Україні мали відбутися восени-взимку 2004 р. Їм передувала найдраматичніша за всю історію незалежної України виборча кампанія. Підготовка до виборів тривала довго. Чим ближче підходив час виборів, тим гострішими ставали суперечності між опозицією і провладними силами.

²¹⁶ Богуслаєв В., Сухой Я. Право на родное слово: Еще раз по вопросу о целесообразности присвоения русскому языку статуса официального. *Зеркало недели*. 2003. 8–14 ноября.

²¹⁷ Письменники Запорізького краю (20–90 роки ХХ століття). Запоріжжя, 2002. ХХ с.

Опозиція не висунула єдиного кандидата. Ліві сили не змогли домовитися, тому компартію представляв її лідер П. Симоненко, соціалістів – О. Мороз, ПСПУ – Н. Вітренко. Але шансів на перемогу в них було мало. Головним претендентом від опозиції розглядався В. Ющенко. Він висунув програму «Десять кроків назустріч людям», пропонуючи глибокі демократичні соціально-економічні і політичні перетворення. Також важливим стратегічним кроком до об'єднання здорових демократичних сил стало створення ширшої, ніж «Наша Україна», коаліції «Сила народу», у яку об'єдналися партії, загартовані в політичній боротьбі 2000–2003 років. У Ющенка був найвищий серед усіх потенційних демократичних кандидатів рейтинг. Ю. Тимошенко свою кандидатуру на посаду Президента не висувала, виходячи з усної домовленості, що після перемоги В. Ющенка вона стане прем'єр-міністром.

18 лютого 2004 р. представники провладної більшості уклали угоду про створення коаліції. Найбільш зручним спадкоємцем Л. Кучми погодили прем'єр-міністра В. Януковича. Однак далеко не всі на владному олімпі беззаперечно підтримували таке рішення. Свою гру провадив керівник Адміністрації Президента В. Медведчук, намагаючись шляхом законодавчих змін завадити відходу Л. Кучми у «політичне небуття»: готувався новий варіант конституційної реформи, унаслідок якої повноваження прем'єр-міністра, на посаду якого прицілявся президент, значно розширювалися.

Загальна кількість зареєстрованих кандидатів становила 23, переважна більшість з них були «технічними». Їхнім головним завданням була дискредитація і зниження рейтингу реальних претендентів.

У виборчій кампанії ідея регіоналізму для Партії регіонів В. Януковича стала своєрідним партійним брендом. Її використала для протиставлення Сходу і, зокрема, Донбасу, який, начебто, «годує» Україну, «бандерівському» Заходу України, який втілювався в особі головного кандидата від опозиції В. Ющенка. І це притому, що В. Ющенко народився і виріс на Сході України, у Хоружівці Сумської області, за 40 км від кордону з Росією.

Відчуваючи загрозу поразки, влада зосередила потужні інформаційні ресурси столиці і регіонів на дискредитації опозиції і особи В. Ющенка. Атаки почалися у 2003 р., ще до офіційного початку виборчої кампанії. Так, запорізькі аналітики підраховували, що протягом третього кварталу 2003 року антиреклама демократичної опозиції була розміщена в регіональних ЗМІ області загальним обсягом 124 тисячі друкованих знаків та тиражем 396 тисяч екземплярів. Із вересня 2003 року в замовних статтях щодо В. Ющенка активно використову-

ється дошкульне прізвисько «месія», а до «Нашої України» не менш гостре – «нашисти», що мало викликати у виборців цілком зрозумілі негативні асоціації. Серед інших ярликів, які активно навішувалися на «Нашу Україну», назвали такі: «надія американців», «вороги свободи слова» тощо²¹⁸. Запорізький автор під псевдонімом Правдолюб, спекулюючи на антизахідних фобіях частини виборців, писав: *«Головну ставку американці роблять на блок «Наша Україна» і В. Ющенка... Тільки на створення медіахолдингу для боротьби з владою планується витратити 350 млн доларів. От би ці гроші «маленькому українцю», про що любить говорити Віктор Андрійович»*²¹⁹.

Виборча кампанія супроводжувалася численними випадками застосування адмінресурсу та інших неправових методів політичної боротьби. Так, запорізьке видання «Суббота+» у жовтні 2004 р. повідомило, що в місті «біло-блакитні» (прихильники Януковича) нерідко влаштовують провокації проти «помаранчевих» (активісти В. Ющенка), а правоохоронці нерідко під різними приводами «пресують» прибічників Ющенка. Газета зафіксувала дев'ять випадків «попереджувальних» бесід міліції зі студентами, які відбулися 16–22 жовтня.

Були у виборчій кампанії і «загадкові» епізоди, які зривали або істотно змінювали плани «помаранчевих». Найбільш відомим з них було отруєння В. Ющенка, після чого кандидат перебував на межі смерті і два тижні лікувався за кордоном.

Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня. Опитування авторитетних соціологічних служб, які проводилися біля виборчих дільниць (так званий «екзит-пол»), виявило істотну перевагу В. Ющенка, але офіційні результати, обнародовані в останній (!), відведений для цього законом термін – 10 листопада, зафіксували майже однакові показники: за В. Ющенка – 39,87 %, за В. Януковича – 39,32 %. Отже, до другого туру пройшли В. Ющенко і В. Янукович.

У Запорізькій області 31 жовтня 2004 р. за В. Ющенка віддали голоси 16,59 % виборців, за В. Януковича – 55,85 %. У Запоріжжі результати виборів були дещо іншими: за В. Ющенка – 22,38 %, за В. Януковича – 48,85 %. Демократична частина Запоріжжя ці результати сприйняла як поразку. Сподівалися на краще. Адже менше, ніж у Запоріжжі, у першому турі за В. Ющенка голосували лише в Донецькій області – 2,94 %, в Луганській – 4,54 %, м. Севастополі – 5,97 %, в АР Крим – 12,79 % і Харківській області – 15,35 %.

²¹⁸ Див.: Марчук В. В. Провладний політичний табір в ході підготовки до президентських виборів 2004 року. (За матеріалами ЗМІ Запорізького регіону). Ч. 2. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 16.

²¹⁹ Правдолюб Ю. Американський термин для України. *Досє*. 2003. 18 декабря.

У день голосування в Запоріжжі виборчий штаб В. Ющенка документально зафіксував цілу низку фальсифікацій: «каруселі» (коли за допомогою «відкріпних талонів» виборці голосувати на кількох дільницях – для цього місцева влада і керівники підприємств надавали для цих «електоральних туристів» транспорт); вкидання пачок заздалегідь заповнених бюлетенів; необґрунтоване голосування вдома тощо.

Маючи достатньо доказів фальсифікацій, демократична опозиція оголосила про спотворення владою результатів волевиявлення народу і почала готуватися до протестних акцій на випадок, якщо в другому турі результати голосування будуть також сфальсифікованими. Настрої демократичної спільноти Запорізької області були суголосні київським.

За час між двома турами напруга в суспільстві досягла максимуму: штаби обох кандидатів переконували виборців, що в разі перемоги противника неминуча національна катастрофа. Часто лунало: «Якщо переможе Ющенко, буде війна».

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур президентських виборів. За даними консорціуму соціологічних служб «Національний екзит-пол» за В. Ющенка проголосувало 52,9 % виборців, за В. Януковича – 44,2 %. Але всі чекали на повідомлення Центральної виборчої комісії, зокрема, слідували за даними її сервера. Та виявилось, що сервер, який повинен був подавати інформацію в автоматичному режимі, з незрозумілих причин припинив роботу. Тож опозиція відразу заявила, що влада у такий спосіб готується до фабрикації «потрібного» результату.

Пам'ятаючи результати першого туру, у Запоріжжі з тривогою чекали, за кого проголосують виборці лівих і дрібних технічних кандидатів. Так, прихильники П. Симоненка і Н. Вітренко орієнтувалися голосувати в області за В. Януковича. Закликали голосувати за нього і запорізькі «червоні директори» – І. Бастига, В. Богуслаєв, В. Бронников, Г. Горлов, В. Сацький і решта відомих підприємців. Із гаслом «Разом, за кращу долю!» закликали підтримати В. Ющенка лідер Соцпартії України О. Мороз, голова української спілки промисловців і підприємців А. Кінах, керівник партії «Яблуко» М. Бродський і деякі інші кандидати.

Коли, нарешті, результати другого туру були обнародовані, виявилося, що з різницею 3 % «переміг» В. Янукович. Виправдалися найгірші перестороги демократичної спільноти. Щодо Запорізької області, де в другому турі за В. Ющенка проголосували 24,14 %, «приріст» порівняно з першим туром становив 7,55 %. Секрет фальсифікації полягав у тому, що в голосах за В. Януковича цей приріст був майже вдвічі більшим і становив 14,5 %. Порівняння результатів екзит-полів з даними ЦВК

показали, що по Україні взагалі фальсифікація на користь В. Януковича становила +11,5 %. Відбувалася вона по всіх регіонах республіки, зокрема і південному, куди входила Запорізька область²²⁰.

В. Ющенко оголосив вибори сфальсифікованими і закликав своїх прибічників вийти на вулиці і захистити вибір народу. Узагалі, фальсифікації владою результатів волевиявлення народу в Україні була звичайним явищем. Але цього разу вони були надмірними, майже відкритими і нахабними. Як наслідок, загальне незадоволення переросло в масові акції, що дістали узагальнюючу назву – «Майдан». В Україні і за кордоном заговорили про «Помаранчеву революцію». Центром опору був Київ, але розгорталися революційні події і в окремих регіонах.

Київський «Майдан», як магніт, притягував до себе небайдужих з усієї України. Щоденно із Запорізької області до столиці, потягами, автобусами та автівками вирушали десятки і сотні громадян: студенти, робітники, інженери, представники малого бізнесу, учителі, викладачі ЗВО і навіть пенсіонери. Були молоді і літні, чоловіки й жінки. Хтось, відпрошуючись з роботи, приїздив на день-два, інші залишалися до переможного завершення революції. На Майдані існував штаб і надавалося житло – намет «Запоріжжя». Його постійні мешканці несли варту, працювали на кухні, або забезпечували інші сфери життєдіяльності «Майдану». Анатолій Сердюк – відомий український співак і композитор, який прославився в 1991 р. піснею «Вставай, Україно!», почувши про «Майдан», також не міг утриматися в Запоріжжі і виїхав до Києва. Про виступ у столиці перед багатотисячною майданівською громадою він згадує як про свій найвидатніший громадянський вчинок.

Свій «Майдан» був у Запоріжжі. Запорізький штаб В. Ющенка, очолюваний народним депутатом України С. Соболевим, закликав виборців щоденно, починаючи з середи 24 листопада, о 16.00 годині збиратися на площі Фестивальній, де проводитимуться акції на підтримку чесних виборів. Основні обов'язки щодо організації щоденних майданів були покладені на іншого нардепа від «Нашої України» Петра Сабашука. А вже 23 листопада в Запоріжжі відбувся стихійний мітинг на підтримку В. Ющенка. Хоча мітинг ніде не анонсувався, зібралося понад 5 тисяч осіб. Виступаючи перед загалом, депутат обласної ради, член групи «Антимафія» Анатолій Шевченко закликав виборців висловити недовіру меру Є. Карташову і його заступникам через їхню участь у фальсифікації волі виборців при підрахунку голосів. Одним зі співучасників фальсифікації називали також губернатора, а за сумісництвом – голову обласної ради В. Березовського.

²²⁰ Так ковалась перемога Януковича. *Правда України*. 2004. 21–23 грудня.

Саме тоді в обласній раді тривала позачергова сесія, під час якої депутати всупереч заклику демонстрантів підтримати В. Ющенка, висловилися за В. Януковича. До мітингувальників, які зібралися біля будинку облради, ніхто не вийшов, а після закінчення сесії на вулицю злякані депутати виходили «чорним ходом», хоча демонстранти на цей час вже розійшлися.

Активну роль у революційних подіях відіграли студенти, яких влада прагнула тримати під особливим контролем.

11 жовтня міліція затримала двох студентів історичного факультету ЗНУ – В'ячеслава Зайцева і Сергія Дідика, які закидали брудом рекламний щит, установлений на підтримку В. Януковича. Слід зауважити, що за цілісністю біг-бордів кандидата від влади міліція суворо пильнувала, тоді коли вся агітаційна продукція В. Ющенка знищувалася. Студентів притягнули до адміністративної відповідальності і протримали під арештом три доби. Наміри, якими керувалися студенти, були суто політичними, про що вони повідомили у своїх пояснювальних. Деканат факультету попередив цих студентів про недопустимість у подальшому дій, що створюють небажаний імідж університету. Здавалося, на цьому можна поставити крапку. Але 15 жовтня наказом ректора В. Савіна ці студенти були відраховані з університету. Це сприйняли як політичну розправу. На захист студентів виступила Рада історичного факультету, студентська громадськість міста. Петиція студентів усіх ВЗО міста за підписами 500 осіб була вручена В. Савіну особисто. Відбувся студентський мітинг на захист відрахованих. Перебуваючи в Запоріжжі, кандидат в Президенти України В. Ющенко заявив на масовому мітингу, що права відрахованих будуть поновлені. Але ректор В. Савін не тільки не скасував рішення про відрахування, але й погрожував відрахувати інших активних протестувальників.

Інформація про події в Запоріжжі дійшла і до Києва. Коли виступи студентів в Україні стали набувати масового характеру, заговорив міністр В. Кремень. Виступаючи наприкінці листопада перед телеглядачами він вказав на запорізькі події як на єдиний відомий йому випадок відрахування студентів за політичними мотивами. За його підписом 25 листопада Міністерство опублікувало заяву, що *«будь-яке переслідування студентів за їх участь в у громадсько-політичних акціях... вважається неприпустимим»*. Наступного дня декан факультету нагадав ректору про необхідність негайно виконати розпорядження міністра і скасувати наказ про відрахування студентів. Але ректор Савін відмовився. У відповідь на це, рішеннями трудових колективів історичного і філологічного факультету було оголошено безстроковий страйк. Декан історичного факультету повідомив про це рішення на загальноміському мітингу, який проходив

на запорізькому Майдані, на Фестивальній площі. Він закликав студентів і викладачів інших ЗВО області приєднатися до страйку. На мітингу виступив також екскректор ЗНУ, професор В. Толок.

Наступного дня В. Савін викликав декана історичного факультету і вимагав зупинити страйк, погрожуючи санкціями СБУ. У відповідь декан у присутності невідомих осіб (очевидно, есбеушників) заявив, що страйк припиниться лише після скасування наказу про відрахування студентів. Потім В. Савін зі своїм «почетом» прийшов на збори трудового колективу факультету і повторив свої погрози. Але підтримки не одержав. Цих студентів все ж таки поновили в навчанні, але лише після перемоги революції.

Символ

Помаранчевої революції

Заслугує на увагу ще один вияв високої активності запорізьких студентів. Увечері після другого туру, коли було оголошено перемогу В. Януковича, студенти різних ЗВО спонтанно почали збиратися біля мерії, яка вважалася одним зі штабів фальсифікації. Вони кричали і вимагали, щоб до них вийшов мер Є. Карташов. За стінами мерії це спричинило паніку. Почали шукати організаторів акції, на яких можна було вплинути, щоб заспокоїти студентів. Урешті-решт, вийшли на декана історичного факультету ЗНУ Ф. Турченка, який був довіреною особою І. Ющенка на виборах у регіоні і членом його штабу. Декан згадував:

«Стомлений і деморалізований інформацією про фальсифікацію прийшов увечері додому. Раптом телефонний дзвінок і знайомий голос міського голови Є. Карташова: «Федор Григорьевич! Здець под мерией собрались студенты. Ведь все уже ясно. Результаты выборов известны. Необходимо принять реальность. Отзывайте студентов. На улице холодно, они замерзли». Я відповів меру: «Вийдіть і переговоріть з ними». До організації студентського мітингу я не мав жодного відношення, а факт його проведення сприйняв як сигнал, що не все втрачено. Мій настрій покращився».

Керівництво області, яке добре, «з перших рук», знало про фальсифікації, про можливість перегляду результатів виборів і уявити не могло. Воно перебувало в тісному контакті з представниками інших областей, де були сильні позиції Януковича. 28 листопада в Северодонецьку за участі мера Москви Лужкова був проведений так званий «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих

рад», на якому визнали легітимним обрання В. Януковича, а у випадку оголошення президентом В. Ющенка погрожували референдумом і оголошенням автономії регіону, створенням «Південно-східної Української автономної республіки». Цей віртуальний витвір сепаратистів дістав глузливу назву «ПіСУАР». Цій пропозиції дружно аплодувала запорізька делегація, що була представлена на найвищому рівні.

Поки в Сєвєродонецьку розробляли стратегію розколу України, у Запоріжжі сепаратисти також не дрімали. 30 листопада були проведені «Збори представників органів місцевого самоврядування усіх рівнів». Резолюція зборів була суголосна ідеї сєвєродонецьких сепаратистів: «Ми залишаємо за собою право, у разі крайнього загострення політичної обстановки, на адекватні дії по захисту інтересів Запорізького краю та наших громадян».

Наведемо лише один приклад, свідками якого були десятки викладачів і студентів Запорізького інституту внутрішніх справ. Ректор інституту, генерал МВС Алфьоров С. М. організував збори колективу і повідомив колегам, що хоче «порадитися, як діяти в цій складній політичній ситуації». Напевне, звернення було суто формальним, бо через кілька хвилин після «обговорення» він проголосив вердикт: «*Будемо відділятися*». Аудиторія була ошелешена таким виступом, однак жоден з учасників зборів не виступив проти.

Але головні події розгорталися в Києві. Київський Майдан, який підтримувала вся Україна, представники демократичної громадськості, міжнародні посередники і, врешті-решт, всі, кому був притаманний здоровий глузд, дали змогу перенести питання розв'язання конфлікту за стіл переговорів.

Під час напружених перемовин між владою і опозицією за участю міжнародних спостерігачів як компроміс була досягнута домовленість про проведення політичної реформи, суть якої полягала в новому розподілі влади між Президентом, парламентом і Кабінетом Міністрів. Йшлося про те, щоб Україна перетворювалася з президентсько-парламентської республіки, якою вона фактично була при Л. Кучмі, на парламентсько-президентську, з широкими повноваженнями Верховної Ради і Прем'єр-Міністра. Ініціаторами цих змін були О. Мороз, Л. Кучма і В. Янукович. Їх об'єднувало прагнення, враховуючи перспективу перемоги Ющенка, обмежити його владу і можливість демократичного реформування України. Ющенко не був прибічником цієї реформи, але, щоб розблокувати шлях до виборів, змушений був на неї пристати.

1 грудня Верховна Рада відправила у відставку чинний уряд В. Януковича. Стало очевидним, що питання про вибори розглядати-

ме Верховний Суд і, найімовірніше, що результати другого туру будуть скасовані. У цій ситуації противники В. Ющенка висунули ідею провести нові вибори від початку – із висуненням нових кандидатів. Одним з перших цю ідею озвучив мер Запоріжжя Є. Карташов, який назвав таке рішення «найбільш прийнятним». Пресслужба запорізького міськвиконкому цю пропозицію повідомила агентству УНІАН, і незабаром це стало відомо всій Україні.

Але життя відкинуло ці маневри фальсифікаторів. Третього грудня після драматичних дебатів сторін, які транслювалися по телебаченню, Верховний Суд ухвалив: «Визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування по виборах Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними». Рішення ЦВК про затвердження результатів другого туру голосування 21 листопада 2004 року скасовувалося і була прийнята постанова провести повторне голосування 26 грудня 2004 року.

Верховна Рада затвердила новий склад ЦВК і щоб недопустити нових фальсифікацій, заборонила голосування по відкріпних талонах і голосування на дому. Уважалося, що саме ці способи голосування призвели до масового спотворення волевиявлення громадян.

На новому голосуванні очікувано переміг В. Ющенко, за якого віддали свої голоси 51,99 % виборців. В. Янукович одержав 44,20 % голосів. Вирішальний внесок у перемогу нового Президента зробив Захід і Центр України, де за нього проголосувала переважна більшість виборців.

У Запорізькій області за В. Ющенка проголосували 24,5 % виборців, а В. Янукович отримав 70,14 % голосів. Хоча електоральна база нового Президента в Запорізькому регіоні була досить вузькою, певний вклад в його перемогу в загальноукраїнському масштабі регіон здійснив.

Привертає увагу факт: українці вийшли на Помаранчеву революцію в умовах відносної економічної стабільності, яка була характерна для останніх років правління Л. Кучми. Це означає, що вони віддали перевагу свободі і незалежності, а не ілюзорній економічній «стабільності» в умовах авторитарного олігархічного правління, перспективою якого була втрата незалежності.

Запоріжжя за часів президентства В. Ющенка

Помаранчева революція похитнула основи олігархічних партій у регіоні. Після виборів місцеве прокуратівське керівництво охопила паніка; деякі одіозні особи зникли з політичної арени, а дехто навіть втік за кордон. Інші ж просто причаїлися в очікуванні реваншу.

Виборчий процес закінчився інавгурацією Президента В. Ющенка 23 січня 2005 року в столиці України на площі Незалежності. Увечері в палаці «Україна» відбувся святковий концерт. У залі були представники з усіх регіонів України – усі ті, хто на Майданах і на невеликих «майданчиках» виборював світле майбутнє для країни. В усіх був святковий, піднесений настрій. Панувало переконання, що Україна нарешті стане дійсно демократичною та європейською країною. Але, як виявилось, серед учасників урочистостей були люди, яких активісти помаранчевого табору побачити не сподівалися. Згадує активний учасник Помаранчевої революції в Запоріжжі: *«Несподівано мій погляд зупинився на знайомому силуеті. Моєму здивуванню не було меж, коли я впізнав міського голову Запоріжжя Є. Карташова, одного з найвпливовіших регіоналів області. Він був у компанії двох співробітників запорізької мерії. Запитав себе: як вони тут опинилися? Відповіді не знайшов, але зрозумів, що не все просто й однозначно в Україні і радити остаточній перемозі революції ще рано»*.

Після інавгурації був створений коаліційний уряд, до якого увійшли представники об'єднання «Сила народу». Прем'єр-міністром парламент обрав Ю. Тимошенко, яка представляла в «Силі народу» партію «Батьківщина». Були в уряді члени Соцпартії та інших політичних сил, які закликали голосувати за В. Ющенка. Один із керівників запорізького Майдану – С. Соболев, став представником президента у Верховній Раді, Народний депутат від «Нашої України» Ю. Артеменко був призначений головою Запорізької обласної державної адміністрації. Посади голів районних державних адміністрацій також зайняли «помаранчевого» руху. Під впливом революції настрої у Верховній Раді також змінилися на користь В. Ющенка, що відчув і її голова В. Литвин.

Нова влада в Запорізькій області спиралася на демократичні партії і організації і підпорядковані президенту державні структури. Для регіону це виявилось незвичним: після виборів 2004 року у владних структурах Запорізької області вперше за роки незалежності з'явилися представники демократичних сил, які декларували боротьбу з корупцією, соціально-орієнтовану політику, спрямовану на задоволення потреб малозабезпечених категорій населення – пенсіонерів, молоді. Мешканці області, зокрема представники бізнесу й місцевої політичної еліти, яких комуністи і представники місцевих осередків олігархічних партій багато років поспіль лякали «рухівцями» й «демократами», почали звикати до нової виконавської вертикалі влади в регіоні як до цілком конструктивної сили, яка діє в інтересах мешканців краю.

За час своєї каденції В. Ющенко досить часто відвідував з робочими візитами Запорізьку область.

Перший візит, який відбувся на початку літа 2005 року, був дже-релом оптимізму. По дорозі з аеропорту була коротка зупинка, під час якої президент поспілкувався з групою активістів партії Народний союз «Наша Україна». Потім кортеж рушив на острів Хортиця, до музею Запорізького козацтва. Тут В. Ющенко ознайомили з перспективою розбудови і розвитку історико-культурного комплексу «Запорізька Січ». Після цього відбулася зустріч президента з керівництвом області і її господарським і діловим активом.

Виявилося, що В. Ющенко обізнаний із ситуацією, яка склалася в місті після революції. Він звернув увагу не на політику, а на питання, які стосувались економіки, повсякденного життя громадян і поведінки місцевої еліти. Зокрема, реагуючи на звернення жителів області і приватних підприємців щодо труднощів, які спричиняє їм місцева влада, президент розкритикував роботу міського голови Запоріжжя Є. Карташова. За його словами, численні скарги населення свідчать про неефективність міської політики. *«Влада повинна бути лакеєм для своїх громадян, а ви робите з себе пахана»*, – заявив В. Ющенко²²¹.

Президент також дав загальну характеристику керівництва області, якою, на його переконання, керують клани. *«Територію керують три сім'ї, на свій розсуд, крадуть, слабкий бюджет... Всі показують пальцями на Київ, а крадуть тут»*, – сказав він. На зустрічі була жорстко розкритикована неефективна робота силових структур області: *«Так звані силовики за три місяці роботи ніякої сили не проявили... Якщо наклали в штани – скажіть, замість вас прийдуть інші, сильніші»*. І загальний підсумок: *«Те, як живе Запоріжжя і його населення, принижує представників влади, керівників структурних підприємств. Жити так ви не будете, ми не дозволимо»*²²².

Інформація про цю зустріч швидко поширилася областю. В одних вона викликала сподівання на реальні зміни і втілення ідеалів революції, зокрема, кардинальне очищення влади від антиукраїнських і корумпованих елементів, а серед інших посіяла почуття страху перед перспективою відповідати за скоєне. Паніку в середовищі противників «помаранчевих» можна було зрозуміти.

Саме тоді в суспільстві обговорювалося питання про ставлення до організаторів і виконавців виборчих махінацій і тих політиків,

²²¹ URL: www.pravda.com.ua/news/2005/06/04/3010374

²²² URL: <https://podrobnosti.ua/217397-juschenko-raskritikoval-rabotu-mera-zaporozhja.html>

які відкрито або приховано виступали проти незалежності України. Відбулись судові процеси проти деяких найбільш завзятих фальсифікаторів виборів 2004 року.

За даними міністра внутрішніх справ Ю. Луценка, до вересня 2005 р. в Україні було порушено 5,5 тисяч кримінальних справ, пов'язаних із порушеннями під час виборів. Кілька сотень фальсифікацій виявили в Запорізькій області. Усі знали, що за законом факти тиску на вільний вибір і фальсифікації на виборах спричиняють кримінальну відповідальність і позбавлення волі від 3 до 12 років. Інформацію про це активісти «помаранчевих» поширювали по виборчих дільницях.

У Запоріжжі очікувалося, що після скандалу у двох турах президентських виборів і на повторному голосуванні фальсифікацій стане менше. Так і було. Випадків порушень справді поменшало, але вони не зникли. Про це, зокрема, свідчать депутатські звернення С. Соболева як керівника обласного штабу В. Ющенка до прокурора області з приводу голосування по декілька разів на різних виборчих дільницях цілої групи виборців, прізвища яких у зверненні вказувалися²²³. Це саме ті порушення, за які передбачалося покарання за статтями Кримінального кодексу України. Але покарання не настало.

Значною мірою цьому сприяв президент, який на тлі постреволуційної нестабільності оголосив амністію. Хоча вона стосувалася не лише фальсифікаторів виборів, але й інших категорій злочинців, її сприйняли як спосіб «пробачити» тих, хто брав участь у виборчих махінаціях. Отже, до відповідальності було притягнуто лише незначну кількість дрібних виконавців.

У таких умовах деякі політики виступили з пропозицією провести люстрацію, закріпивши перемогу революції та розвиток демократичних інституцій. У лютому 2005 р. у парламенті було зареєстровано кілька законопроектів про люстрацію, їх тексти розмістили на офіційному сайті Верховної Ради України. У першому, представленому народними депутатами В. Червонієм, А. Шкілем і С. Олексіюком, пропонувалося кожного з кандидатів на керівні посади в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, ЗМІ, політичних партіях і громадських організаціях, перевірити на співробітництво з оперативними співробітниками колишнього КДБ СРСР, а після 1991 року – з іноземними спецслужбами, а також на участь у фальсифікації президентських виборів 2004 року²²⁴.

²²³ Скільки веревочне не витьсь... *За реформи и. порядок.* 2004. 20 декабря.

²²⁴ Офіційний сайт Верховної Ради України: URL: http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/zweb/webproc4_1?id=&pf3511=22947

Свої законопроекти зі схожим змістом зареєстрували також народні депутати Л. Лук'яненко і О. Тягнибок. Але загалом усі вони були відхилені. Шансів на ухвалення таких Законів народними депутатами тодішнього складу не було. На початку липня 2005 р. Комітет з державного будівництва та місцевого самоврядування порекомендував відхилити ці законопроекти як такі, що не відповідають положенням низки статей Конституції України «в частині дотримання прав людини і громадянина»²²⁵.

Без сумніву, причина полягала не в тому, що ці законопроекти (у розумінні членів комісії) не відповідали Основному Закону. У прийнятті Закону про люстрацію не були зацікавлені багато політиків різної політичної орієнтації. Бо коли б такий Закон було ухвалено, то багатьом депутатам тодішньої Верховної Ради довелося б шукати іншу роботу, і корпус політиків і держслужбовців різних рангів, представлених в усіх гілках влади в Україні, різьоме відрізнявся б від того, який керував державою в ті часи.

Усі ці обставини розчарували прихильників Помаранчевої революції, які очікували справедливого покарання за фальсифікації і повного очищення влади. Вони вбачали в цьому торжество справедливості. Деякі учасники революції сприйняли амністію як зраду її ідеалів. Але в оточенні В. Ющенка це пояснювали благородною позицією президента, який вважав себе представником усієї України, усієї нації, незалежно від домінуючих у тому чи іншому регіоні політичних настроїв.

Діяльність президента протягом його каденції справді була спрямована на забезпечення прав і свобод громадян, підтримання внутрішньої політичної стабільності, пришвидшення європейського розвитку України, заданого революцією. Зокрема, В. Ющенко створив Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Він домігся реалізації найуспішнішої на той час антикорупційної реформи – запровадження Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО).

За активної участі В. Ющенка у 2006 р. був створений Український інститут національної пам'яті (УІНП) – центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Його директором призначили академіка І. Р. Юхновського. За ініціативи президента до Верховної Ради був внесений законопроект «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Голод було визнано геноцидом українського народу. В усіх областях України, зокрема в Запорізькій області, розгорнулося наукове дослідження

²²⁵ URL: http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=61257&cat_id=37486

Голодомору. Результатом цієї роботи стала 22-томна Книга пам'яті, видана у 2008 році. Над підготовкою запорізького тому Книги пам'яті працювали не лише вчені Запорізького національного університету, а й сотні студентів і краєзнавців з усіх районів області. У Запоріжжі та інших населених пунктах області були встановлені пам'ятники і пам'ятні знаки, які нагадували про трагедію Голодомору 1932–1933 років.

Нова влада пропонувала своїм опонентам залишити в минулому гостру міжпартійну боротьбу і розпочати політичний діалог із «чистого аркуша». Але цей заклик залишився без відповіді. Усупереч усім зусиллям Києва, між представниками президента – головами обласних і районних держадміністрацій, з одного боку, і очільниками місцевих рад, які спиралися на депутатський корпус переважно «біло-блакитного» спектру, склалися напружені відносини. Мери великих міст Півдня і Сходу України, зокрема і Запорізької області, у яких проживала більшість населення, були налаштовані проти нової, «помаранчевої» влади. Це стало джерелом постійних конфліктів між президентською адміністрацією і місцевим керівництвом, яке залишилося, значною мірою, корумпованим.

Зокрема, суперечності між мером Запоріжжя Є. Карташовим і Ю. Артеменком, що очолював Запорізьку обласну державну адміністрацію з лютого по листопад 2005 року, почалися чи не з перших днів після інавгурації В. Ющенка і періодично виходили у публічний простір. Дещо нормалізувалися відносини між президентською вертикаллю і місцевим самоврядуванням після призначення в грудні 2005 року головою ЗОДА Є. Червоненка, який не був місцевим політиком. Але ще до призначення на посаду він мав близькі відносини з власниками підприємства «Запоріжсталь», які допомагали Є. Карташову стати мером. Два роки, протягом яких Є. Червоненко керував обласною держадміністрацією, називають «біганням між крапельками», оскільки всі його зусилля спрямовувалися на пошук хиткого балансу між різновекторними центрами політичного впливу в регіоні в умовах зростаючої політичної нестабільності на київських пагорбах.

На початку 2008 року тимчасово виконувачем обов'язків, а потім і головою Запорізької облдержадміністрації призначили 35-річного О. Старуха, корінного запоріжця, майданівця, колишнього викладача Запорізького національного університету, який у 2005–2008 роках працював у Києві, у Секретаріаті Президента. Незважаючи на молоді літа, він мав уже значний політичний досвід та управлінський хист. Це дозволяло більш-менш успішно лавірувати між протидіючими політичними таборами та знаходити спільну мову з керівниками місцевих рад,

переважно «біло-блакитних». Але початок світової економічної кризи 2008 року не дозволив реалізувати більшість раціональних ініціатив, тому і звітуватись у кінцевому підсумку було особливо нічим.

Загалом можна констатувати, що під час президентства В. Ющенка головам обласних і місцевих держадміністрацій доводилося працювати в складних умовах, враховуючи не врегульовані відносини з лідерами місцевого самоврядування, а також часті зміни в керівництві і структурі Кабінету Міністрів. Серйозно дезорієнтувала і відсутність узгоджених підходів всередині помаранчевої коаліції.

Уже перші кроки «помаранчевого» уряду, який очолювала Ю. Тимошенко, викликали настороженість в суспільстві і в оточенні президента. Уряд розпочав свою роботу з обіцянки масштабних соціальних виплат населенню. Цього вимагали малозабезпечені верстви, які голосували за В. Ющенка і Ю. Тимошенко, та пам'ятали гасло передвиборчої кампанії – «Бідний поділиться з багатим». Але коштів на ці виплати, не передбачених бюджетом і не забезпечених зростанням виробництва, не вистачало, і уряд почав збирати податки з підприємств «авансом», у рахунок наступного року. Ці доплати, що отримали промовисту назву «Юліна тисяча», населення використало для закупівлі харчів і товарів повсякденного попиту. Як наслідок – зросли ціни і підвищився рівень інфляції.

Узагалі політика Ю. Тимошенко була спрямована на обмеження олігархічного капіталу, контроль над цінами і відзначилась спробами переглянути наслідки корупційної кучмівської «прихвизації». Частині населення це подобалося. Але вже перші спроби «реприватизації» спричинили паніку в середовищі великого приватного бізнесу та іноземних інвесторів. Почався «відтік» капіталів за кордон. Реприватизацію довелося зупинити. Розвиток економіки істотно загальмувався.

Політика уряду суперечила поглядам В. Ющенка, який дотримувався ліберальної економічної моделі. Існували й особисті причини, які призвели до наростання суперечностей в коаліції. Як наслідок, на початку вересня 2005 р. Ю. Тимошенко була відправлена у відставку. Новим прем'єр-міністром став поміркований Ю. Єхануров, який прагнув вести узгоджену з В. Ющенком економічну політику.

Але виправити економічну ситуацію, досягти помітних змін на краще і стабілізувати коаліцію не вдалося. Так, виявилось, що і боротьба з корупцією, яка особливо турбувала суспільство, виявилася малоефективною. Поширювалася інформація, що корупція, з якою президент обіцяв боротися, проникла в його найближче оточення. Це пришвидшило падіння авторитету нової влади, від якої, як виявилось, чекали

Президент України Віктор Ющенко на Хортиці. 2008 р.

невиправдано багато. Особливо яскраво це продемонстрували чергові парламентські вибори 2006 року, за результатами яких Партія регіонів на чолі з В. Януковичем набрала відносну більшість 32,14 %. Блок Юлії Тимошенко – 22,29 %, пропрезидентський блок «Наша Україна» опинився на третьому місці – 13,95 % голосів.

У Запоріжжі перемогла Партія регіонів, яка набрала 59,45 %. Це був третій за кількістю голосів показник після Луганської, Донецької областей і м. Севастополя. За БЮТ віддали голоси 19,9 % виборців, а за «Нашу Україну» – 5,3 %.

Розкол у помаранчевій коаліції, коли прихильники В. Ющенка, Ю. Тимошенко і О. Мороза не змогли домовитися про об'єднання зусиль, розподіл посад та повноважень, призвів до того, що у Верховній Раді сформувалася так звана «кризова коаліція» на чолі з Партією регіонів, яка взяла собі в союзники комуністів і соціалістів. Примітною виявилася роль лідера СПУ О. Мороза, який задля збереження своєї посади спікера парламенту зрадив політичним принципам та поставив хрест на подальшій політичній кар'єрі і майбутньому. Виборці СПУ, яка позиціонувала себе проєвропейською партією соціал-демократичного типу, не пробачили своїм керівникам такої різкої зміни політичного вектору на угоду кон'юктурі. У підсумку «коаліціади» 2006 року прем'єром став лідер регіоналів В. Янукович. Він заступив на посаду зі значно ширшими порівняно з Ю. Тимошенко повноваженнями. Це сталося завдяки вступу в дію положень політичної реформи, на яку

В. Ющенко погодився 2004 р., щоб нормалізувати політичну ситуацію і розблокувати проведення президентських виборів.

Перше, що почав робити В. Янукович «на посаді прем'єра з розширеними повноваженнями», – звужувати до мінімуму можливості В. Ющенка впливати на ситуацію в державі. По суті, готувався державний переворот. Була здійснена спроба сформувати у Верховній Раді конституційну більшість (300 голосів) і в такий спосіб відібрати у Президента право вето рішення парламенту. Знову відродилася забута з 2002 року ганебна практика «перетягування» на свій бік перебіжчиків з БЮТ і «Нашої України» шляхом підкупу, погроз і шантажу. Чинний Закон перехід із фракції у фракцію забороняв. На цій підставі президент після невдалих спроб дійти консенсусу з прихильниками Януковича, розпустив Парламент і оголосив нові, дострокові вибори. На виборах, які відбулися у вересні 2007 р., регіонали набрали «свої» 34,4 %, БЮТ – 30,7 %, блок «Наша Україна» «Народна Самооборона» (НУНС) – 14,2 %. В Парламенті був створений блок БЮТ-НУНС. Після довгих коливаний президент змушений був запропонувати кандидатуру на пост прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, за яку проголосувало 226 народних депутатів.

У Запоріжжі істотних змін у розстановці партійно-політичних сил після виборів 2007 року не відбулося: за Партію регіонів проголосували 55,4 % виборців, за БЮТ – 14,7 %, за НУНС – 4,7 %. Голоси втратили усі голови політичні партії, а особливо відчутно зменшилася підтримка помаранчевих сил.

Спільну політичну лінію командам «Нашої України» та Блоку Ю. Тимошенко не вдалося виробити і цього разу. Парламентська більшість невдовзі фактично розпалася, хоча юридично це не було оформлено. Тому Ю. Тимошенко у відставку не пішла. У парламенті голоси на її користь забезпечувала фракція В. Литвина, якому БЮТ допомогла під час його обрання на посаду Голови Верховної Ради.

Зміни в помаранчевому таборі не вплинули на проєвропейський курс України. Уряд Ю. Тимошенко тримав лінію на зміцнення зовнішньоекономічних зв'язків для створення стимулів для подальшого економічного зростання. У травні 2008 року Україна набула повноправного членства в СОТ (Світовій організації торгівлі). Це був важливий крок на шляху інтеграції України у світову економіку. На країни СОТ припадає 96 % світової торгівлі. Але саме 2008 року у світі почалася нова фінансово-економічна криза. Досить швидко вона докотилася до України. Це одразу відбилося на стані виробництва, темпи якого почали призупинятися. Як наслідок, зменшилися грошові виплати населенню. Допомога Міжнародного валютного фонду не врятувала становища. Довелося

вживати непопулярних заходів внутрішньої економії. Це негативно відбилосся на рейтингах політичних сил, що увійшли до Уряду.

Цим скористалася Росія, яка після поразки В. Януковича не полишила намірів установити контроль над Україною. Одним із найважливіших важелів тиску на Україну була нафто-газова сфера. Залишаючись сам на сам з Росією на газовому ринку, Україна не могла добитися вигідних для себе умов постачання газу і використання власної газотранспортної системи. Перебуваючи в безвихідному становищі, перед загрозою припинення постачання газу взимку 2009 році, Ю. Тимошенко під час візиту до Москви довелося підписати не вигідні для України угоди з Росією.

Подоланню економічної кризи в державі заважали і конфлікти у владних структурах, зокрема, постійні сварки між Президентом і Прем'єр-міністром. Вони справляли негативне враження на суспільство і призводили до падіння рейтингів обох політиків, а також сил, що за ними стояли.

На цьому тлі значно активізувалися опоненти «помаранчевих», зокрема, прибічники так званої двомовності. Виступи за введення офіційної двомовності почастишали після виборів до місцевих рад 2006 року, які пройшли за партійними списками та завершилися тим, що обласні і міські ради Півдня і Сходу опинилися майже під повним контролем Партії регіонів і їхніх союзників. Саме тоді в низці областей були прийняті антиконституційні рішення про надання російській мові статусу регіональної.

Далекі від науки керівники місцевих рад раптом зацікавилися мовним питанням й історією України. Логіку їхніх дій можна зрозуміти. «Помаранчева революція» 2004 року показала, що в Україні, незважаючи на засилля російськомовної «попси», російських бойовиків на телеекранах, домінування на книжковому ринку продукції північного сусіда, переважно російськомовної місцевої і центральної преси, виростає покоління громадян України, вільне від комплексу «меншовартості» по відношенню до Росії, проникнуте почуттями українського патріотизму і вірою в майбутнє своєї Батьківщини. І не в останню чергу це відбувалось завдяки українським підручникам з вітчизняної історії, поверненню українців до їх рідної мови й культури. Під впливом цих чинників категоріями українського патріотизму починають мислити не лише українці, а і представники національних меншин. Вони починають ставитися до України, як до своєї батьківщини.

Певна переорієнтація відбувається і в середовищі етнічних росіян, які багато років проживали на її території. Феномен Майдану 2004 року це переконливо довів. Адже він зібрав на площах міст і селищ не лише

українськомовних українців. Українськомовні виступи на Майдані в Запоріжжі становили не більше третини всіх виступів. Решта спілкувалися російською. Але головне виявилось не в мові виступів, а в їхньому змісті, який об'єднував українськомовних і російськомовних українців, росіян, болгар, білорусів, євреїв і представників інших національностей, що виступили за демократичні цінності, проти нахабної спроби влади відібрати в народу його право на вибір.

Ця тенденція викликала опір проросійських сил, які все ще орієнтувалися на розкол України. І хоча легенда про «агентів впливу» втрачала популярність, але й при В. Ющенку «плакальниці» за покійною імперією час від часу підкидали запорізькому читачеві різні її версії. Так, місцевий анонім Яша Северний у запорізькому тижневику «Истеблишмент» нагадав своїм читачам, як самоочевидне, що Радянський Союз *«рухнул, кстати, из-за предательства политической элиты»*²²⁶, а колишня перша секретарка Шевченківського райкому КП України Запоріжжя, Жанна Івченко назвала М. Горбачова *«предателем с большой буквы»*²²⁷.

Запорізькі «регіонали» і їхні прихильники після Помаранчевої революції провадили традиційну для русифікованої номенклатури політику протиставлення Східної України – Західній. Яскравою ілюстрацією цього є інтерв'ю народного депутата України, члена Політичної ради Партії регіонів, президента ВАТ «Мотор-Січ» В. Богуслаєва, опубліковане в запорізькій газеті «Искра»²²⁸. Насамперед він чітко заявив: *«Мы представляем интересы Юго-Восточного региона»*. Далі – більше. Лівобережну Україну В. Богуслаєв оголосив *«основой украинского государства»*, а Правобережжя, *«где 350 лет господствовала Польша»* і де, на переконання В. Богуслаєва, домінує *«чисто польский вектор»*, такої історичної місії не виконувало. Цю ідею В. Богуслаєв розвиває і в тижневику «2000» (№ 5 за 2008 р.), стверджуючи, що існує *«три України»* – Західна і Правобережна, які завжди були під Польщею, і *«південно-східна частина, котра завжди була Малою Росією»*. Через те, що в Південно-Східній Україні (Малоросії) зосереджений *«в основном весь промышленный потенциал»*, сміливо заявив президент ВАТ «Мотор-Січ», *«управлять страной, экономикой должны представители только Юго-Востока»*. Цю позицію можна було б сприйняти як суто технократичну (керівники великих промислових структур інколи прагнуть перенести підходи до управління промисловістю на всю кра-

²²⁶ Северный Я. Операция «Ы». *Истеблишмент*. 2008. 10–16 апреля.

²²⁷ Івченко Ж. «Горбачев – Предатель с большой буквы». *Истеблишмент*. 2008. 9–15 октября.

²²⁸ В. Богуслаев: «Управлять страной должны представители Юго-Востока». *Искра*. 2007. 5 сентября.

їну), коли б не політичний підтекст. Депутат-регіонал залякував жителів області можливою перемогою на виборах 30 вересня 2007 року демократів, яких він називає «націоналістами», і пророкував, що коли вони придуть до влади, то «всех нас на Восточной Украине *«посчитают»*. Далі йде фраза, від якої у непоінформованого прихильника регіональної ідеї волосся на голові повинно встати: *«Уже посчитали, когда сняли глав наших администраций районов и когда присылают сюда главами наших областей выходцев с Западной Украины»*. Жителі України, які виступали за членство України в НАТО, були оголошені *«неразумними»*. Такі думки В. Богуслаєв неодноразово висловлював у своїх виступах на каналі «Алекс», який належав «Мотор-Січі» і був рупором «русского міра» в регіоні.

Ураховуючи економічні і політичні позиції В. Богуслаєва і його оточення в області, місцеві ЗМІ завжди залишали його поза критикою. Ніхто з членів Партії регіонів публічно не спростував висловлювані ним погляди, не відмежувався від них. У медійному просторі домінували антиукраїнські мотиви. Лише представник демократичного політичного спектру запоріжець Іван Ювас наважився на висновок, з яким у регіоні погодяться дуже багато: *«Політичні прив'язаності В'ячеслава Богуслаєва, як і економічні – незмінні й одновекторні: рівняння на Росію. Схоже, що довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв, власну мову і власну державу»*²²⁹.

Авторів, які могли б наважитися на таку відверту оцінку, у Запоріжжі було мало. Відкрито захищати національні інтереси тут намагалися лише поодинокі патріоти. На початку 2007 року вони почали видавати єдиний у місті український тижневик «Просто». Однак це видання, що послідовно обстоювало національні інтереси, змогло протриматися лише рік. У місті, де місцевими промисловими структурами утримувалися близько десятка російськомовних газет, радіостанцій і телеканалів, які рясніли густими вкрапленнями антиукраїнської дезінформації, не знайшлося жодного підприємця, який би підтримав українську газету.

1 березня 2008 р. ідеологи розколу України зібрали свій другий з'їзд в Северодонецьку. Правда, вони змушені були приховувати своє справжнє обличчя під маскою захисників інтересів місцевого самоврядування

²²⁹ Ювас І. Народний капіталізм по-малоросійськи. *Просто*. Український тижневик Запоріжжя. 2008. 21 лютого.

і прав російськомовного населення, борців проти «агресивного блоку НАТО» і за «історичну правду», палких прихильників територіальної єдності України. На цьому з'їзді Запорізьку область представляли: голова обласної ради і його заступник – члени Партії регіонів, лідери обласного осередку Партії регіонів і лівих партій області, депутати Верховної Ради і представники місцевих рад від цих політичних сил. Запорізький делегат В. О. Богуслаєв виголосив доповідь «Об экономических и общественно-политических последствиях вступления Украины в НАТО». Йому аплодували. Але найбільше емоцій викликала поява на трибуні Костянтина Затуліна – першого заступника комітету Держдуми РФ із зв'язків із країнами СНД і справ співвітчизників за кордоном, члена Генеральної Ради керівної в Росії партії «Єдина Росія». Свого часу за антиукраїнські висловлювання МЗС України оголосило його персоною «нон-грата». Однак, у Северодонецьку К. Затуліна прийняли, як свого. При появі на трибуні «старшого брата» депутати-малороси встали, скандуючи: «Россия! Россия! Россия!». Після цього Затулін сказав: *«Мы конечно, уважаем суверенитет Украины, знаем, где проходит граница, но от этого не перестаем считать Луганщину и Северодонецк своей родиной»*²³⁰.

Ніхто з делегатів не протестував. Про перебіг з'їзду і про виступи представників від Запоріжжя кілька днів поспіль повідомляли місцеві засоби масової інформації, зокрема, підконтрольний В. Богуслаєву запорізький телеканал «Алекс». Але широкого суспільного резонансу ця подія вже не одержала.

Політичний реванш Партії регіонів

2009 рік минув в очікуванні президентських виборів. Головними кандидатами на них були чинний президент В. Ющенко, лідер проросійської опозиції В. Янукович і чинний прем'єр-міністр Ю. Тимошенко. Отже, помаранчевий табір виявився розколотим, що і вплинуло на загальний результат.

Виборча кампанія Президента Ющенка проводилася мляво. По Запорізькому обласному державному телебаченню постійно транслювали матеріали, які пропагували В. Януковича і Партію регіонів. Коли помаранчеві активісти звернувся до голови обласної телерадіокомпанії Є. Сокульського з питанням, чому на обласному каналі немає матеріалів про президента В. Ющенка, виявилось, що від його штабу просто не було заявок. Довірена особа В. Ющенка на нараді з участю голови ОДА О. Старуха запропонував цілу низку заходів, у тому числі й медійних, спрямованих на активізацію передвиборчої кампанії

²³⁰ Жаркие дискуссии в Ледовом. *Наше время плюс*. (Запоріжжя). 2008. 6 марта.

В. Ющенка. Молодий губернатор слухав і кивав головою, але реальних змін не відбулося. Напевне тому, що не було відповідних вказівок із Києва. А можливо і тому, що експерти та політичні аналітики розуміли – шансів вийти у другий тур у В. Ющенка немає.

Але дивувало те, що вже перед першим туром В. Ющенко більше критикував Ю. Тимошенко, ніж В. Януковича. У цьому виборці остаточно переконалися, коли В. Ющенко востаннє приїхав до Запорізької області і виступав в Запорізькому національному університеті. Це був дивний виступ. Для В. Ющенка вибори по суті закінчилися і йому можна було відпочити і задуматися про причини своєї поразки. Але він продовжив передвиборне турне по Україні. Зібрався повний актовий зал і люди чекали його закликати голосувати за кандидата від «помаранчевих сил», а з промови Віктора Андрійовича виходило, що головною небезпекою для України є «популістка» Ю. Тимошенко, а не зорієнтований на Москву представник донецького олігархату В. Янукович.

Було очевидно, що в другий тур вийдуть В. Янукович і Ю. Тимошенко. Так і сталося. В. Ющенко набрав лише 5,5 % голосів. Переможцем першого туру з 35,3 % голосів виявився В. Янукович, а друге місце посіла Ю. Тимошенко – 25,0 %. Щодо Запорізької області, то за В. Януковича голосувало 50,8 % виборців, а за Ю. Тимошенко – 12,3 %. Поразка ж В. Ющенка на Запоріжжі була приголомшлива – йому віддали голоси лише 1,07 % виборців. Запорізькі прихильники «помаранчевих» – майже всі – свої голоси віддали за Ю. Тимошенко.

Остаточно доля країни вирішилася в другому турі, коли у двобої зішлись В. Янукович і Ю. Тимошенко. З погляду інтересів майбутнього України, усім демократам необхідно було згуртуватися для боротьби з проросійським кандидатом В. Януковичем і ухилитися від критики один одного. Насправді цього не сталося. Перед другим туром представники табору В. Ющенка більше критикували Ю. Тимошенко, ніж В. Януковича. Але прихильники В. Ющенка в Запоріжжі у другому турі віддали голоси переважно за Ю. Тимошенко. До цього закликав по місцевому телебаченню його офіційний представник по Запорізькій області. Це суперечило позиції київського штабу В. Ющенка, де у боротьбі Тимошенко і Януковича закликали зберігати нейтралітет. Такий «нейтралітет», по суті, означав підтримку В. Януковичу. І хоча не всі прихильники В. Ющенка прислухалися до цих сигналів з Києва, Ю. Тимошенко у другому турі зазнала поразки. По Україні за неї віддали голоси 46,5 % виборців, а В. Янукович одержав 48,6 %. Штаб Ю. Тимошенко пробував опротестувати результати виборів. Були обнародовані факти фальсифікації по всіх регіонах, зокрема і запорізькому, але потім протест був відкликаний.

Попри фальсифікацію, в Запорізькій області перевага Януковича була абсолютною. За офіційними даними, нього проголосувало 71,5 % виборців, а за Ю. Тимошенко – 22,25 %. Населення області висловило підтримку проросійському кандидату і дало «зелене світло» його подальшим діям, у тому числі й антиукраїнським.

Інавгурація В. Януковича відбулася 25 лютого 2010 року. Але за прем'єркою Ю. Тимошенко ще залишалась мінімальна парламентська більшість і широкі конституційні повноваження. Та за декілька днів регіонали переманили на свій бік кількох народних депутатів з «помаранчевого» табору, а також цілу фракцію на чолі з В. Литвином. Це дозволило їм всупереч регламенту сформувати у Верховній Раді нову парламентську більшість за участю регіоналів, комуністів і блоку В. Литвина. Після цього вони відправили у відставку кабінет Ю. Тимошенко і затвердили новий уряд на чолі з М. Азаровим – росіянином, який за чотири роки свого прем'єрства так і не вивчив української мови. Міністром освіти і науки України призначили одіозного Д. Табачника. Говорили, що він – креатура Москви. Перше, що зробив новий міністр – відмовився від європейського вектору розвитку освіти і переорієнтувався на російський. За його ініціативи почалася робота над спільним російсько-українським підручником з історії, що означало впровадження в український освітній процес російських наративів. Коли запорізькі історики відмовилися працювати над цим проєктом²³¹, Д. Табачник у виступі перед викладачами вишів Запоріжжя публічно висловив своє незадоволення.

В своїй кадровій політиці Янукович орієнтувався, головним чином, на вихідців з Донбасу і росіян, які недавно переселилися в Україну і стали її громадянами. Більшість керівників силових відомств України, включно з міністром оборони, керівниками зовнішньої розвідки, внутрішніх військ, СБУ, були російськими агентами і працювали на шкоду інтересам України. При Януковичі в усіх сферах життя країни, а особливо в тих, де «оберталися гроші», призначали наближених до влади осіб – так званих «смотрящих». Цей інститут був запозичений у кримінальних кіл, до яких у молодості належав і сам Янукович.

Спираючись на оточення, новий президент прагнув зосередити в своїх руках всю повноту влади і йшов до цього нахабно, ігноруючи мораль і право. Так, 30 вересня 2010 року під загрозою розправ деморалізовані члени Конституційного Суду прийняли рішення, яким було визнано неконституційним Закон України «Про внесення змін до

²³¹ Турченко Ф. Г. «Краткий курс» для України писати не будемо. *День*. Щоденна всеукраїнська газета. 2010. 1 червня.

Конституції України» від 8 грудня 2004 року. Це саме той Закон, який обмежував повноваження обраного тоді Президентом В. Ющенка і, відповідно, розширював повноваження Кабінету Міністрів і Верховної Ради. Приводом для цього «юристи від Януковича» назвали формальні порушення встановленої Конституцією України процедури розгляду та ухвалення Закону. На основі цього тлумачення Суду регіонали, де-факто, відновили дію конституційних положень у редакції 28 червня 1996 року. Це рішення стало одним із ключових інструментів узурпації влади президентом В. Януковичем, адже його обирали на звужені повноваження, а керував після цього рішення членів Конституційного Суду за іншими, розширеними.

На відміну від свого попередника, Янукович не переймався питаннями правового обґрунтування своїх дій. Як наслідок, він правив, фактично, одноосібно, а Верховна Рада і Кабінет Міністрів з усіма структурами були йому повністю підпорядковані. Крім цього, багато речей робилося під диктовку Москви з малим мету ослаблення інститутів державності. Зокрема, він ліквідував створену В. Ющенком Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Щодо гуманітарної політики В. Януковича, вона мало чітко виражений антиукраїнський характер. Про характер нового режиму стало зрозуміло, коли наступного дня після виборів з сайту Президента України зникла інформація про Голодомор 1932–1933 років, а у виступі в Парламентській асамблеї Ради Європи він заявив, що *«Голодомор не був геноцидом проти українського народу»*.

У контексті цієї політики Український інститут національної пам'яті було перетворено в звичайний бюджетний дослідницький центр, підпорядкований Кабміну України. На його чолі поставили професора В. Солдатенка – історика з комуністичними поглядами, який разом з підібраними ним співробітниками проштовхував в суспільну свідомість жителів України російські історичні наративи.

Суголосною з гуманітарною, була зовнішня політика режиму Януковича. За підказкою з Москви із українського законодавства було вилучено пункт про прагнення України інтегруватися до НАТО та доповнено нормою про позаблоковий статус України. 21 квітня 2010 р. В. Янукович і президент РФ Д. Медведєв підписали угоду про продовження перебування в Чорноморському флоту в Севастополі на 25 років, яка з порушеннями регламенту була ратифікована Верховною Радою. За угоду в парламенті голосували і запорізькі регіонами. Великою загрозою для України була ідея приєднання України до Митного та

Євразійського союзів, яку відкрито підтримували в парламенті депутати-регіонали від Запорізької області.

Свою відверто проросійську політику режим В. Януковича прагнув урівноважити переговорами з Європейським Союзом (ЄС), які почалися у 2007 році, ще до його обрання президентом. Йшлося про Асоціацію з ЄС, яка передбачала співпрацю у проведенні економічних реформ, захисті прав людини, встановленні безвізового режиму з країнами співдружності, Угоду про зону вільної торгівлі тощо.

Для України Асоціація з ЄС була вигідною економічно. До певної міри від цього міг виграти і режим Януковича. Обіцяючи укласти угоду про асоціацію, влада сподівалася заспокоїти незадоволену частину населення, яка прагнула європейських стандартів життя та захисту громадянських прав. Але залежність режиму від Росії виявилася настільки сильною, що логіка і тверезий розрахунок вже припинили діяти.

Невдовзі після інавгурації Януковича з поста голови Запорізької ОДА звільнили О. Старуха. Натомість був призначений директор запорізького заводу «Укрграфіт», ідейний регіонал, чітко зорієнтований на Росію, російськомовний Б. Петров. Як і раніше, місцеве самоврядування залишилося під повним контролем регіоналів. Головою обласної ради залишився обраний у 2006 році П. Матвієнко. Спілкувався російською мовою і не заперечував, коли про нього говорили, як про «малороса».

На початку травня 2010 року у Запоріжжі сталася резонансна подія, яка засвідчила відчайдушну спробу місцевих комуністів повернути втрачені позиції: біля приміщення обкому компартії було встановлено погруддя Й. Сталіну. Жодного офіційного дозволу влади на встановлення не було, та комуністи за цим і не звертались. Але не було й належної реакції на цю протизаконну подію. Приїхало багато журналістів, які спостерігали за цим дійством. Та бюст простояв недовго. 31 грудня 2010 року його підірвали невідомі. Наступного дня перший секретар обкому КПУ Олексій Бабурін заявив, що бюст Сталіна буде відновлено та ще й виголосив, що *«Сталін жил, Сталин жив, Сталин будет жить, в том числе в форме памятника»*. Почалися арешти підозрюваних. Затримали студента історичного факультету ЗНУ Едуарда Андрущенка. У знищенні погруддя він участі не брав, але з активістами всеукраїнської організації «Тризуб», що були учасниками замаху, листувався, пустив їх до себе на ночівлю і показав дорогу до обкому.

7 листопада 2011 р. був відкритий новий пам'ятник Сталіну на заміну знищеному. Усе це відбувалося за мовчазного сприяння місцевої влади. Здавалося, що вона разом зі своїми прибічниками з числа комуністів і регіоналів чекає «повернення своїх». Щодо Е. Андрущенка,

то він відсидів пів року в СІЗО, вийшов, одержав диплом історика, був зарахований до аспірантури, написав кандидатську дисертацію і згодом захистив її в спецраді ЗНУ.

Спробу комуністів шляхом спекуляції на відомих і неоднозначних історичних постатях (до яких, безумовно, належить Сталін) можна трактувати як їхню «лебедину пісню». Адже чим далі, тим менше виборців віддавали голоси за цю політичну силу. А симпатії проросійського електорату все більше перетікали до впливових і багатих на ресурси, винахідливіших в антиукраїнській діяльності «регіоналів».

Зокрема, активну антиукраїнську пропагандистську діяльність продовжував вести один зі «стовпів» проросійського руху в Запоріжжі В. Богуслаєв. Восени 2010 року на території Запорізького національного університету за ініціативи та на кошти родини Богуслаєвих було встановлено пам'ятник Йосипу Гладкому. Про історичну постать Гладкого в місті знали як про кошового Задунайської Січі, який 1829 року вивів козаків з турецьких територій у підконтрольні Росією українські землі, а потім став російським генералом. Підтримка історичних постатей, пов'язаних з інтеграцією козацтва в російську імперську систему, відповідала інтересам проросійських політичних сил, які не відкидали «козацького міфу», а всього лише адаптувати його до потрібних конотацій. Показовим був виступ тодішнього мера Є. Карташова на відкритті пам'ятника: *«Нам безбазлично, какие герои будут в учебниках наших детей. Йосип Гладкий – знаковая фигура не только для нашей страны, он также является одним из символов духовного единства украинского и русского народов»*. Саме такі ідеологеми нав'язувалися студентам, викладачам і гостям ЗНУ, які проходили повз пам'ятник щодня. Тоді нічого не приховували, і лише обізнана меншість була на сполох.

Одразу після перемоги на президентських виборах регіонали Запоріжжя повернулися до «мовного питання». Фракція ПР в облраді прагнула надати їй статусу регіональної, спираючись на Закон України від 15.05. 2003 року «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Уперше на обговорення сесії облради питання це винесли 8 вересня 2010 року. Перебуваючи у стані ейфорії після перемоги на президентських виборах, керівництво ради і губернатор вирішили будь-що проштовхнути питання про регіональний статус російської мови. За пропозицію регіоналів проголосували майже одностайно. Проти проголосувала лише Валентина Манжура – єдина депутатка обласної ради від фракції «Наша Україна».

Рішення облради суперечили чинному законодавству. Незаконними їх визнавав обласний прокурор і Запорізький обласний адміністратив-

ний суд. Подібні рішення обласних рад скасовувалися в Донецьку, Дніпропетровську, Луганську і навіть в «городе русской славы» Севастополі. Здавалося, усе зрозуміло. Закон оминати не вдалося. До того ж, 31 жовтня 2010 року відбулися нові вибори до місцевих рад, сільських, селищних і міських голів. І хоча вони проходили з численними порушеннями під повним контролем «біло-голубих», все ж, до обласної ради вдалося провести 9 членів ВО «Батьківщина». Вони виступили з вимогою відізвати незаконне рішення попереднього складу облради. У засобах масової інформації з'явилися гострі статті з критикою цього рішення ради²³². Назрівав скандал, і обласна рада змушена була повернутися до «мовного питання». Першого березня 2011 року було прийнято нове рішення, де вже не говорилося про надання російській мові в Запорізькій області статусу регіональної. У прокуратурі зрозуміли, що рішення облради від 8 вересня 2010 року втратило чинність і визнається як нікчемне. Виходячи з цього, Адмінсуд Запорізької області закрити справу про скасування рішення облради від 8 вересня 2010 року без розгляду.

Здавалося б, можна поставити крапку. Відкликали рішення, немає необхідності і виносити протест. Але не минуло і двох днів, як ошелешені відвідувачі сайту Запорізької облради і читачі офіційного органу облради – газети «Запорізька правда» (а потім майже всіх районних газет) із здивуванням прочитали маленьку замітку під заголовком: «Суд підтвердив правоту Запорізької ради в питанні російської мови». Виявляється, писав анонімний автор, *«регіональний статус російської мови повністю зберігається»*(?!). У різних виданнях, зокрема й київських, ця нісенітниця повторювалася.

Громадяни, які сприймали дійсність згідно з принципами логіки, нічого не зрозуміли і телефонували до редакції. Щоб якось заспокоїти людей, виступав губернатор Борис Петров. Він на свій розсуд розтлумачив рішення обласної ради і адміністративного суду. У його розумінні обидва ключові твердження: *«Облрада не проголошувала статус російської мови»* і *«Обласна рада виграла суди і довела легітимність свого рішення щодо розвитку російської мови в регіоні»*, – *відповідають дійсності*²³³. Уся ця словесна абракадабра була прокоментована в критичних статтях місцевих газет «Запустили дурочку...» і «Закон – что дышло...»²³⁴.

²³² Див.: Турченко Ф. Г. Попереду паровоза. *Правда*. 2011. 10 лютого.

²³³ Див.: Петров Борис. «Громадянину повинно бути комфортно спілкуватися зі своєю державою». *Позиція (Запоріжжя)*. 2011. 31 березня.

²³⁴ Див.: Турченко Ф. Закон – что дышло... *Правда*. 24 марта 2011. Турченко Ф. Г. «Постой паровоз...», або Про мовне питання замовити слово. *Запорізька правда*. 2011. 15 березня; Турченко Ф. О языках,

Головним опонентом демократів у «мовному питанні» в Запоріжжі був депутат облради від регіоналів В. Пашков.

Його постать заслуговує на особливу увагу. Виріс він у Росії, де і здобув освіту, захистив кандидатську дисертацію. У Запоріжжі з'явився вже в зрілому віці. Був викладачем філософії одного із ЗВО міста, потім працював керівником пресслужби БАТ «Мотор-Січ», а з 2006 р. – ректором Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЗОІППО). На цю посаду він обраний за рекомендацією самого В. Богуслаєва, який особисто прийшов на сесію облради. Тоді на чолі облдержадміністрації були «помаранчеві», але вони, всупереч протестам колективу інституту, не зробили нічого, щоб заблокувати «просування» на цю важливу посаду переконаного прихильника «русского міра».

У демократичному середовищі Запоріжжя існувало багато підстав для висновку, що він веде активну підривну антидержавну діяльність. Про це розповідали вчителі, які проходили перепідготовку в інституті, а також співробітники цього інституту, які не поділяли поглядів Пашкова на «руській мір». Одного з викладачів інституту, випускника ЗНУ, кандидата історичних наук, Владислава Мороко у 2010 році за патріотичні погляди було звільнено з роботи. Звільнили і кандидата технічних наук Ірину Гашенко через занадто непоступливий характер. Інші мовчали, боялися втратити роботу.

Співробітники ЗОІППО неодноразово зверталися до депутатів міської, обласної і Верховної Ради, в держадміністрацію, щоб проінформувати про неподобства, які чинить В. Пашков. Були звернення і до прокуратури, СБУ чи МВД, але безрезультатно. Правоохоронні органи, в яких переважали малороси, манкурти, представники «п'ятої колони», не реагували на ці звернення, хоча вже тоді було очевидно, що В. Пашков є прихильником «русского міра», притому в його суто ідейно-політичному сенсі, який виключає визнання існування українського народу і Української держави. Свого часу він керував місцевим відділенням партії «За Русь єдиную», потім став головою Запорізької організації партії «Русский Блок». Деякий час навіть очолював цю політичну партію «у всеукраїнському масштабі», але зрозумів, що за її списками не вдасться потрапити навіть до місцевої ради, не кажучи вже про Верховну. Народ не знав і нічого не хотів знати про цю партію: на парламентських виборах 2012 р. «Русский Блок» отримав мізерний результат – 0,31 %. Але оскільки дуже хотілося зберегти важелі громадського впливу, перейшов до Партії регіонів (туди таких охоче при-

и не только... *Позиция (Запорожье)*. 2011. 17 марта та ін.

ймали), і у 2010 р. від цієї партії був обраний депутатом Запорізької обласної ради.

Очолюючи ЗОІППО, В. Пашков відкрив для проросійських організацій Запоріжжя широкий доступ до вчительської аудиторії та молоді. Так, протягом 2009–2013 рр. з використанням ресурсів інституту організовувалися щорічні «Літні школи патріотизму молодих співвітчизників». Звичайно ж, йдеться про російських співвітчизників. Про спрямованість роботи цих шкіл свідчать два приклади. У 2012 р. слухачам школи розповідали про те, як наприкінці листопада 2004 р. члени Асоціації молодіжних організацій російських співвітчизників протистояли в центрі Києва учасникам Майдану, який характеризувався як *«помаранчева смута самоновейших Смердяковых»*. Наводилася цитата з «Братів Карамазових» Ф. Достоєвського: *«Вот хорошо было бы, кабы одна умная нация победила весьма глупую-с!»*²³⁵.

Остання літня школа відбулася 19–21 серпня 2013 року і була присвячена 230-річчю приєднання Криму до Росії. Був проведений конкурс творчих робіт, де розглядалася історія і «сучасні аспекти» цього питання. Засновниками конкурсу були заявлені: Запорізька молодіжна громадська організація «Акцент» і під такою самою назвою видавництво, ЗОІППО, «Русский культурный центр», Всеукраїнська громадська організація «Русская школа», Регіональне представництво «Восток» всеукраїнської громадської організації «Русскоязычная Украина», міжвузівський дослідний центр «Політика та освіта» (ЗОІППО) та ін.²³⁶ Нагадаємо, що до анексії Криму Росією залишалося менше року. Так що, тема була надзвичайно актуальною.

Ця, як і решта акцій В. Пашкова, щедро фінансувалася місцевими та російськими спонсорами, зокрема, і з місцевого бюджету. Виявляється, діяла обласна програма *підтримки російської (!) мови*. Її широко рекламували в місцевих та центральних ЗМІ. Враховуючи катастрофічне становище в області державної мови, цей факт сприймався як наруга над нею.

«Мовна дискусія» в облradі набула широкого розголосу. Про неї знали всі депутати. 16 серпня 2012 р. відбулася позачергова сесія облradи, ключовим питанням якої було ухвалення рішення «Про заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, передбачені Законом України «Про засади державної мовної політики», на території Запорізької області». Сесія була позачерговою: місцевим прислужникам Москви не терпілося якнайшвидше прозвітувати про черговий успіх у

²³⁵ URL: <http://vksors.org.ua/articles/lentyaya-shkola-patriotizma-molodyx-sootechestvennikov>

²³⁶ URL: <http://rusmirzp.com/2013/07/10/category/tribune>

ганебній справі русифікації регіону. Йшлося про сумнозвісний «Закон Ківалова-Колесніченка», який набув чинності 10 серпня 2012 року.

Розуміючи, що зазначений закон (а значить, і очікуване рішення обласної ради) є антиконституційним і відверто провокативним, демократична громадськість області чекала, що хоча б фракція ВО «Батьківщина» в облradі у складі 9 депутатів виступить проти. Але помилилися. Несподівано виявилось, що деякі члени фракції, готові голосувати «за» прийняття цього рішення.

Ця заплутана ситуація в середовищі «Батьківщини» вимагає окремого пояснення. Від самого початку роботи нового скликання облradи головою фракції ВО «Батьківщина» був обраний Микола Фролов, заступник голови обласної організації партії «Батьківщина», проректор Класичного приватного університету. Але фактично фракцією керував директор підприємства «АвтоЗАЗ» М. Євдокименко, хоча він був далекий від ідеалів ВО «Батьківщина». Щоб зрозуміти, чому так сталося, слід повернутись у часи, коли Ю. Тимошенко була при владі. За часів прем'єрства до неї з кон'юктурних міркувань тулилися різні випадкові особи. Одним з цих був Таріел Васадзе, тодішній власник «АвтоЗАЗу». У 2007 році він був обраний до Верховної Ради і увійшов до фракції ВО «Батьківщина», після чого до складу цієї партії одномоментно записали п'ять тисяч працівників заводу, не питаючи їхньої згоди. Цілковито логічно в тих умовах головою обласної партійної організації ВО «Батьківщина» поставили Валерія Крайнього, заступник директора «АвтоЗАЗу», який також став народним депутатом. Але після поразки Ю. Тимошенко на президентських виборах Т. Васадзе у Верховній Radі швидко «перевзвуся»: спочатку почав голосувати за пропозиції регіоналів, а у вересні 2011 року офіційно перейшов у Партію регіонів. Щодо В. Крайнього, то він залишався у парламентській фракції ВО «Батьківщина». Через це обласний осередок партії «Батьківщина» опинився у двозначному становищі: з одного боку, її керівники мали підтримувати свою лідерку та провадити активну опозиційну діяльність, а з іншого – фінансово та адміністративно залежали від власника підприємства, що належав до протилежного політичного табору та надавав вказівки зберігати лояльність до чинної влади.

Така двозначність відразу проявилась на діяльності фракції ВО «Батьківщина» в обласній radі, де вказівки, як голосувати, роздавав директор «Авто-ЗАЗу» М. Євдокименко. Йому було легко це робити, зважаючи на те, що 4 з 9 членів фракції працювали на цьому підприємстві і були залежними від його керівництва. Першим екзаменом на опозиційність до влади Януковича, який фракція не склала, стало голосуван-

ня за кандидатуру голови Обласної ради. За наказом М. Євдокименка четверо з дев'яти членів фракції (усі робітники «АвтоАЗу») підтримали на цю посаду кандидатуру регіонала П. Матвієнка. Лише п'ятеро не прислухалися і проголосували «проти». Уже тоді у фракції чітко намітився розкол. Стало зрозуміло, що під орудою «Авто-АЗу» партія лише «гратиме у опозицію», не будучи опозицією по суті.

Іншим екзаменом для фракції «Батьківщини» була дискусія щодо мовного питання в серпні 2012 року. Саме вона виявила «зашагунковий» бік справи, пов'язаний з тиском на депутатів місцевої влади. Події розгорталися так. Члени фракції після тривалих і гострих дискусій вирішили проігнорувати позачергову сесію та провести зазначений день з виборцями, протестуючи проти ухвалення антиконституційного рішення. Не брати участь в сесії – було не зовсім принципово, але в умовах тиску на «автозавіську» частину фракції це був максимум, про що депутати могли домовитися, щоб «не виносити сміття з хати» і не компрометувати опозицію. Але, як потім виявилось, цей компроміс призвів до скандалу. Вранці 16 серпня 2012 р., у день проведення сесії, стало відомо, що «автозавіська» частина фракції і щойно обраний ректором ЗНУ (за підтримки центральної і місцевої влади) М. Фролов вирішили проігнорувати попереднє рішення фракції, взяти участь в сесії і підтримати впровадження на території області російської мови як державної. Потім дізналися, що новопризначений губернатор О. Пеклушенко – свого часу обкомівський партпрацівник, а пізніше, довірена особа В. Януковича та народний депутат від Партії регіонів, щоб продемонструвати Києву свою «ефективність», вирішив добитися стовідсоткової підтримки постанови депутатським корпусом. Він «натиснув» на М. Євдокименка – фактичного керівника фракції ВО «Батьківщини», а той пообіцяв переконати членів фракції проголосувати «за». Про цю змову вчасно дізналися лише два члени фракції – Ф. Турченко і О. Мних, які перебували в цей день в місті. В останній момент вони встигли прибути на засідання обласної ради, зареєструватися, виступили в обговоренні і проголосувати проти мовного рішення. Їх підтримав депутат від БП Микола Борзійон. Під час перерви депутат Ф. Турченко дав інтерв'ю, яке того ж дня розійшлося на багатьох телеканалах України.

Не зайвим буде нагадати, що відступники одержали від влади «плюшки». Зокрема, одному з них, М. Євдокименку, на черговій сесії Запорізької облради, В. Янукович, який того дня відвідав Запоріжжя, було запропоновано посаду заступника міністра. Щодо М. Фролова, то він забезпечив собі на довгі роки роботу ректором головного ЗВО області.

Не просто, а подекуди й драматично, розгорталась і політична ситуація в Запоріжжі в наступні місяці. Тут 31 жовтня 2010 року відбулися не тільки вибори депутатів міської ради, але й вибори міського голови. Очікувалася перемога регіоналів і їх кандидата на посаду мера – місцевого бізнесмена, та на той час голови міського осередку Партії регіонів В. Кальцева. До речі, він пройшов шлях від прихильника демократії до ідейного регіонала. На виборах до міської ради перемогли регіонали – 61 депутат з 90. ВО «Батьківщина» одержала лише 15 % депутатських місць. А коли підраховували результати виборів міського голови, то несподівано для всіх виявилось, що переміг Олександр Сін, голова Запорізької міської організації ВО «Батьківщина». Він у 1999–2010-х роках працював заступником голови ОДА під керівництвом О. Старуха. Як одну з причин перемоги О. Сіна називали конфлікт у верхівці запорізьких регіоналів і негативний імідж В. Кальцева серед жителів міста, які голосували не стільки за О. Сіна, скільки проти неприйнятного для них іншого кандидата.

Відразу після виборів перед новообраним мером О. Сіном постає дилема: не зраджувати принциповій позиції, боротися в меншості до кінця, одержати вотум недовіри від регіоналів, з гордою головою покинути мерію і стати лідером опозиції в регіоні, чи залишитися мером, пішовши на компроміс із совістю та зрадивши партію і демократичну частину виборців. На банкеті після завершення підрахунку голосів О. Сін натхненно говорив про демократію і її неодмінну перемогу. Після виборів він інколи зустрічався з представниками демократичних партій і організацій. Здавалося, він був зорієнтований на боротьбу, але невдовзі стало зрозуміло, що вибрав зраду. На початку грудня 2010 року він без зайвого галасу покинув лави «Батьківщини», а в березні 2012 року, після парламентських виборів, вступив до Партії регіонів і став керівником її міської організації. Його перебування на посаді мера запам'яталося зрощуванням місцевої влади з кримінальним авторитетом Є. Анісімовим, появою «смотрящих» на підприємствах міста і глибоким розчаруванням жителів Запоріжжя.

Варто зазначити, що спроби підпорядкування проєвропейських сил режиму Януковича відбувалися і в інших містах Запорізької області, зокрема, в Бердянську та Мелітополі. Але, на відміну від Запоріжжя, там не виявилось достатньо сил, щоб успішно протистояти їм. Це негативно відбилося на демократичній перспективі міст і територій, що перебували під їхнім економічним і соціокультурним впливом.

Установивши повний контроль над Україною, регіонали почали переслідувати своїх політичних опонентів з помаранчевого табору.

У травні 2010 року проти Ю. Тимошенко було порушено низку кримінальних справ, а в серпні 2011 року вона була заарештована в залі Печерського суду. У жовтні її було засуджено до семи років в'язниці за перевищення влади та службових повноважень. У кінці 2011 року був затриманий, а влітку 2012 р. був засуджений і колишній Міністр внутрішніх справ Ю. Луценко. Усього у 2010–2011 роках через арешти пройшли близько півтора десятка міністрів, заступників міністрів, вищих урядовців, губернаторів, які працювали за каденції Ющенка. Як правило, їх звинувачували в перевищенні службових повноважень.

Але намагання влади за допомогою репресивних дій та застосування тактики залякування паралізувати бажання людей відстоювати свої права зазнали фіаско. Демократичний табір швидко усвідомив необхідність консолідації з метою опору прокремлівській диктатурі з прицілом на формування парламентської опозиції режиму Януковича на майбутніх виборах. 5 серпня 2011 року в Києві був створений Комітет опору диктатурі (КОД). До нього увійшли ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», «Партія реформи і порядок», «Наша Україна», «Громадянська позиція», «Партія захисників Вітчизни», «Європейська партія України», «Народна самооборона», «Пора» та ін. Їхні лідери підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні. Почали обговорювати план створення єдиного списку на виборах 2012 року від Комітету опору диктатурі. Відповідні заклики лунали від ув'язненої Юлії Тимошенко, лідерів інших партій. Протягом короткого часу були створені осередки КОДу в усіх обласних центрах України.

І хоча піти єдиним списком на парламентські вибори 2012 року представники демократичної опозиції не змогли, – переважно через особисті амбіції, головним досягненням Комітету опору диктатурі слід вважати об'єднання зусиль найвпливовіших сил – «Батьківщини» та «Фронту змін», а також домовленість про координацію дій та взаємне непоборювання при висуненні кандидатів на мажоритарних округах.

Підсумком парламентських виборів 2012 року стало формування двох протидіючих політичних таборів: владного, що концентрувався навколо президента Януковича, та опозиційного, що мав відразу кількох лідерів. За партійними списками, подолавши прохідний бар'єр, до парламенту увійшли: Партія регіонів (30 % голосів); ВО «Батьківщина» (разом з «Фронтом змін») – 25,5 %; УДАР В. Кличка – 14 %; КП України – 13,2 %; ВО «Свобода» – 10,5 %. Якщо брати результати по Запорізькій області, то партійний розклад мав інший вигляд: Партія регіонів (41 %); ВО «Батьківщина» – 15 %; УДАР В. Кличка – 12,4 %; КПУ – 21,2 %; ВО «Свобода» – 3,9 %.

Водночас в одномандатних округах регіонали взяли рівно половину місць (113 мандатів), тоді як кандидати від «Об'єднаної опозиції» – удвічі менше (57 мандатів). Інші 50 мандатів здобули самовисуванці, або висуванці від дрібних партій (зокрема, Олега Ляшка).

У Запорізькій області кандидати від опозиції не перемогли на жодному з 9 мажоритарних округів. Насамперед це сталося тому, що на той момент у керівництві головної опозиційної сили – партії ВО «Батьківщина», опинилися політичні пристосуванці без чітких політичних переконань. Тому і висунуті на округах кандидати від цієї політичної сили виявилися відверто слабкими і завідомо непрохідними, а в деяких округах сприймалися виборцями як статисти або дублери «регіоналів».

Найкращий результат серед мажоритарників здобув висунутий по Дніпровському району Запоріжжя ексголова ЗОДА Олександр Старух, який набрав близько 15 % голосів виборців. Тому, коли після виборів під час «розбору польотів» у київському штабі «Батьківщини» на порядку денному постало питання про заміну запорізького обласного керівництва партії, яке свідомо бойкотувало опозиційну роботу, погляд впав саме на нього. На початку вересня 2013 року з Києва прибув керівник секретаріату партії ВО «Батьківщина» Андрій Пашинський і представив Олександра Старуха як виконувача обов'язків керівника Запорізької обласної партійної організації з чіткими завданнями: проаналізувати причини поразки на виборах та налагодити ефективну роботу. Колишнє керівництво партії в особі підконтрольного «АвтоЗАу» В. Крайнього розцінило такі дії центрального апарату як «рейдерське захоплення», про що і заявило нашвидкуруч скликаній пресконференції. Іншу думку мали рядові члени партії та її депутати в обласній і місцевих радах.

Призначення О. Старуха було сприйняте як очищення від кон'юнктурників і ворожих агентів. Протягом нетривалого часу новий керівник зібрав навколо себе кістяк ідейних опозиціонерів і налаштував партійну команду на складну і виснажливу боротьбу з режимом Януковича. Пізніше на звітно-виборчій партійній конференції делегати з усіх районів області одноставно обрали його легітимним головою. Відбулися зміни і у фракції «Батьківщина» в обласній раді: після виходу з неї представників «АвтоЗАу» фракція стала меншою, але ідейно-монолітною і керованою. Очолив її Володимир Рудик.

Зростанню опозиційних настроїв сприяло і те, що в умовах тотального контролю регіоналів над суспільством економічна ситуація в Запорізькій області, як у інших регіонах України, швидко погіршувалася. Офіційні дані свідчили, що за 2012–2013 рр. спад виробництва в

області становив 3,0 %. Особливо відчутним був спад у металургійній галузі, одній з основних у Запоріжжі. За рік виробництво в цій галузі знизилося на 4,0 %. Щодо хімічної і продукції, то тут порівняно з 2012 р. спад становив 24,2 %. Як наслідок, почалися значні затримки заробітної плати, зокрема, на промислових підприємствах і на транспорті. Це негативно впливало на настрої населення і його ставлення до влади²³⁷.

У Запоріжжі з 2010 рр. почала формуватися довершена система поборів, яка контролювалася місцевим кримінальним авторитетом Є. Анісімовим, який називався «смотрящим» за областю від найближчого оточення Януковича. Цей головний рекитер міста активно співпрацював з тодішнім мером Запоріжжя О. Сіном і губернатором О. Пеклушенком, що був призначений на початку 2013 року на заміну Б. Петрову. Мер і губернатор називали Є. Анісімова «меценатом», «благодійником». Їхня «співпраця» полягала в організації систематичного відбирання прибутків у місцевих підприємств. За даними засобів масової інформації, був складений список понад 1000 найприбутковіших запорізьких бізнесів, до кожного з яких були відправлені агенти Є. Анісімова з вимогою «поділитися» значною частиною доходів. У випадку відмови підприємців співпрацювати до них застосовували силу та погрози. Деякі підприємці, а серед них навіть депутати обласної ради від Партії регіонів, змушені були тимчасово виїхати з країни, побоюючись за своє життя.

За даними ЗМІ, представники місцевої влади в Запоріжжі створили систему збирання коштів із підприємців і водіїв маршруток. Такі дії призводили до значного порушення прав громадян та підприємців, адже гроші, які мали б спрямовуватися на розвиток інфраструктури та надання послуг, залишалися в кишенях чиновників.

Крім того, місцева влада створювала умови для монополізації окремих сфер підприємницької діяльності в руках окремих осіб, запроваджуючи додаткові побори, що ще більше ускладнювало функціонування малого і середнього бізнесу та негативно впливало на якість послуг для мешканців міста. Мер О. Сін створив комунальне підприємство «Основаніє» для управління найбільш ласими шматками господарства Запоріжжя, що могли давати тіньовий прибуток.

Корупція глибоко пронизувала комунальні структури. ЗМІ повідомляли, що в будинку Запорізької міської ради функціонував кабінет № 101, який облаштували спеціальними засобами для забезпечення

²³⁷ Тоцька С. Запорізька область в умовах Революції гідності та розгортання агресії Російської Федерації проти України (листопад 1913-травень 2014 рр.). Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 64.

конфіденційності при проведенні сумнівних корупційних операцій під наглядом «людей Анісімова».

Як і в Запоріжжі, інститут «смотрящих» поширився і на інші великі міста області. У Мелітополі, Бердянську, Енергодарі існували негласні «куратори», що хизувалися зв'язками в кримінальному світі. Запроваджені ними незаконні фінансові схеми негативно впливали на економіку області, оскільки підприємства були змушені віддавати частину своїх прибутків. Це призводило до їхнього ослаблення, втрати конкурентоспроможності та загострення соціально-економічних проблем. Така ситуація спричиняла посилення корупції і створювала атмосферу страху та беззаконня, що, зрештою, сприяло суттєвому зростанню протестних настроїв серед різних верств населення.

Авангардом активної опозиційної діяльності виступала молодь.

18 травня 2013 року в місті відбувся перший нечисленний молодіжний мітинг на підтримку київської акції «Вставай, Україно!» під гаслом «Вставай, Запоріжжя!». Офіційного дозволу на проведення мітингу не було, тому виникли сутички з «Беркутом». Учасник цього зібрання, член Всеукраїнського об'єднання «Свобода» В. Бороненков, був затриманий, звинувачений у порушенні громадського порядку, організації мирних зборів і оштрафований на 485 гривень²³⁸.

Посилення тиску на бізнес викликало опір підприємців. Наприкінці вересня 2013 року група активістів об'єдналася в організацію «Запоріжжя проти беспредела». Цей рух був спрямований проти зловживань та корупції в органах влади, а також проти репресій щодо громадських активістів і журналістів. Співорганізаторка організації Олена Єременко розповідає, як разом з Іриною Лех і Таїсією Мельниченко створювала цю протестну структуру: *«Ми почали потроху об'єднувати людей і підіймати їх на протистояння проти діючої влади – голови Запорізької облдержадміністрації і керівник Запорізької міської ради. Перші, хто до нас приєднався, це «Євромолодь» – Катя Коротченко, Юлія Новицька. Ми підтримали їх у їхньому прагненні до євроінтеграції, а вони підтримали нас»*.

Активісти організації проводили різні акції протесту, залучали до участі громадськість і намагалися привернути увагу до проблем, з якими стикалося Запоріжжя. Їхня діяльність стала однією з важливих передумов подальшого розгортання подій Майдану в Запоріжжі. У вересні 2013 р. представники «Запоріжжя проти беспредела» звернулися до міського голови Запоріжжя О. Сіна з вимогою покласти край зловживанням підпорядкованих йому чиновників.

²³⁸ Тоцька С. Запорізька область в умовах Революції гідності та розгортання агресії Російської Федерації проти України (листопад 1913 – травень 2014 рр.). Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 69.

Зокрема, згідно з даними особистого блогу І. Лех, співробітник мерії С. Гладченко маніпулював із землею та нерухомістю, створював нестерпні умови для бізнесу в місті, що призводило до його переходу в «тіньовий» сектор. Підприємці втрачали можливості для діяльності, а місто позбавлялося значної частини доходів. Втрата надходжень до місцевої скарбниці означала зменшене фінансування соціальних та інфраструктурних проєктів, що значно погіршувало якість життя в місті. Все це відбувалося при потуранні тодішньої проросійської влади Запорізької області.

Арешт Є. Анісімова 23 жовтня 2013 р. в аеропорту Бориспіль (у Запоріжжі були впевнені, що мало «ділюся» з Києвом) став для регіону знаковою подією. Те, що було чутками, і що влада відмовлялася визнавати, одержало реальне підтвердження. Виявлення в його так званому «золотому офісі» значних сум грошей, які, ймовірно, були отримані від міських комунальних підприємств та бізнесменів, наглядно свідчило про масштабну корупцію. Ця інформація стала одним із потужних каталізаторів загального обурення, що зростало серед населення.

29 жовтня 2013 р. у Запоріжжі відбулася ще одна гучна громадянська акція, спрямована проти корупційних махінацій регіоналів. О 10-й годині поблизу Головного управління Державної казначейської служби України відбувся мітинг проти затримки проходження коштів для м. Запоріжжя та Запорізької області, призначених для виплати заробітної плати працівникам бюджетних організацій. На акцію зібралося близько 100 представників опозиційних політичних сил, зокрема депутати місцевих рад від «Батьківщини». Мітингарі тримали прапори України, партійні прапори та плакати з такими написами: *«Казначейство гроші пряче, бо Азаров накосячив»*, *«Покращення Азарова настало і весь народ уже достало»*, *«Регіонали і комуністи! Коли Україна відпочине від вашого «покращення»? За даними, які вдалося отримати керівництву обласного осередку ВО «Батьківщина», на рахунку державної казначейської служби запорізької області станом на 29 жовтня 2013 р. знаходилося 180 млн грн. На зборах виступив очільник обласної організації «Батьківщини» О. Старух: «Гроші в бюджет надійшли, вони є, але по рахунках казначейства не проходять. Ми вимагаємо зупинити це свавілля і відновити виплати. Ми також розуміємо, що це наслідки тієї економічної кризи, що склалася в державі. Уряд продовжує все валити на «попередників». Але минуло вже чотири роки, як Партія регіонів взяла всю повноту влади в країні, і настав час відповідати за зроблене».*

Урешті, до мітингарів вийшов директор обласної казначейської структури А. Петряєв та запевнив, що ця складна проблема вирішиться якнайшвидше. Цікаво те, що він, фактично, визнав що всі пробле-

ми з фінансуванням є наслідком недалекоглядної політики уряду В. Януковича та М. Азарова.

Учасники мітингу ще раз впевнилися, що без зміни політичного режиму сподіватися на покращення економічного становища в Україні марно.

Революція гідності

Починаючи з 21 листопада 2013 р., Україну охопили події, що увійшли в історію як *Євромайдан*, що з початку грудня 2013 р. переріс у *Революцію гідності*.

Приводом для цих подій стала спроба Партії регіонів змінити зовнішньополітичний вектор України, яка з перших років незалежності боролася за членство в Європейському Союзі. У березні 2012 р. Угоду про асоціацію України з ЄС було парафровано в Брюсселі. Офіційне підписання її тексту було призначене на 28 листопада 2013 р. у столиці Литви Вільнюсі. Однак В. Янукович та М. Азаров під тиском Путіна в останній момент відмовилися від підписання. Саме ця подія викликала початок мирних акцій протесту.

Елементи організованості в цих подіях поєднувалися зі стихійністю. Це заважає скласти їхню чітку картину. Але збереглися документи, листівки, звернення, тези виступів і конспектів, які дають уявлення, що тоді відбувалися в області. Ще живі учасники тих подій, які охоче діляться споминами. Близько 50-ти усно-історичних інтерв'ю зробила дослідниця Софія Тоцька. Вони опубліковані в її дисертації, захищеній у 2025 році в Запорізькому національному університеті²³⁹. Деякі уривки з її дослідження використані в нашій книжці.

Документи і учасники подій свідчать, що єдиного центру, який би керував революцією в Запоріжжі, не було. Якщо спростити ситуацію, то таких центрів можна назвати кілька: штаби політичних партій ВО «Батьківщина» і «Свобода», що на регіональному рівні були найбільш потужними представниками коаліції «Сила народу»; громадсько-політичне об'єднання «Українська справа»; антикорупційний рух «Запорожье против беспредела»; молодіжні і студентські організації, зокрема, представники об'єднання «Європейська молодь».

На вістрі цих подій виявилася обласна організація ВО «Батьківщина», якій під орудою нового керівника О. Старуха вдалося швидко очиститися від впливу влади, і яка мала свої депутатські осередки в обласній і Запорізькій міській рада, та штаб-квартиру недалеко від центру подій.

²³⁹ Тоцька С. Запорізька область в умовах Революції гідності та розгортання агресії Російської Федерації проти України (листопад 1913-травень 2014 рр.). Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 183–186; 219–273.

Партія мала організаційні і фінансові ресурси, щоб озвучувати мітинги, організувати самооборону, зв'язок зі ЗМІ, виготовлення листівок, налагодження прямого зв'язку з Майданами в Києві, Львові тощо.

Центральними постатями в плануванні і керівництві масовими виступами у Запоріжжі були І. Артюшенко («Українська справа»), О. Старух, В. Рудик та І. Костенко («ВО «Батьківщина»»), О. Лех і О. Єременко («Запорожье против беспредела»), В. Подлюбніков («Свобода») та активісти молодіжних й інших громадських організацій.

Велику роль в організації протестних акцій відіграли соціальні мережі. Вони виявилися надзвичайно ефективним каналом розповсюдження інформації і сприяли мобілізації протестувальників та координації їхніх дій, були зручною платформою для обговорення планів.

Перша акція підтримки євроінтеграції та київського Євромайдану відбулася в Запоріжжі 24 листопада 2013 р. На центральну площу міста вийшла молодь і літні люди. Усього близько тисячі осіб. Модератором та головним спікером був керівник «Української справи» І. Артюшенко. Виступали на мітингу всі охочі. Протестувальники скандували: «Європейський вибір – єдино правильний для України!». У руках вони тримали картонки з надписами «Так – Yes». Наприкінці заходу учасники намалювали під вікнами ЗОДА прапор Європи.

Прихильники європейської інтеграції України сподівалися, що Угоду з ЄС все ж буде підписано і західний вектор руху країни збережено. Але ці надії розвіялися, коли влада офіційно заявила про відмову від Асоціації. Регіонали тягнули Україну в Митний союз, під контроль Росії. Як наслідок, протести в Запоріжжі продовжилися, і чисельність їхні учасників сягала 2–3 тисяч осіб.

Учасниця й організаторка громадського руху «Запоріжжя проти беспредела» Ірина Лех після мітингу 30 листопада 2013 року, на якому вона була спікером, написала у «Фейсбучі»: *«Сьогоднішня акція зібрала рекордну кількість містян, якщо не брати до уваги часів Помаранчевої революції. Мітинг вже йшов, а люди все підходили... І неважливо скільки їх було – важливо, що люди прийшли добровільно і безкоштовно. Вірніше важливо, що прийшли... Багато – я чула – вітали один одного зі святом, говорили про те, як набридло жити в “місті страху”»*²⁴⁰.

Долучилися до мітингів і представники громадського об'єднання «Європейська молодь України». 30 листопада 2013 р. під час сесії Запорізької міської ради вони розгорнули перед мерією прапор ЄС.

²⁴⁰ Лех І. Історія запорізького майдану. URL: <http://irinaleh.com.ua/istoriya-zaporozhskogo-maydana-zaporozhskiy-evromaydan> (дата звернення: 26.03.2018).

Із кінця листопада 2013 р. на запорізькому Майдані почали проводитися прямі ввімкнення з Києва, Львова, Донецька та інших міст.

Протестні настрої поступово поширювалися всіма містами області. У другій половині листопада 2013 р. студенти та викладачі Бердянського державного педагогічного університету починають активно реагувати на події київського Майдану. У соціальних мережах формувалися групи, у яких населення м. Бердянська закликали приєднатися до протестів та підтримати курс України до європейського майбутнього. 28 листопада 2013 р. у Бердянську вперше відбулися збори Євромайдану²⁴¹. На головну площу міста поблизу міської ради мітингувальники вийшли з прапорами України та ЄС, тримали плакати з написами «Бердянськ – до Європи!», «Схід і Захід – разом!». До мітингу долучилося 200 осіб, серед яких були студенти, пенсіонери, журналісти, приватні підприємці. Участь різних соціальних груп свідчила про широку підтримку європейського курсу та неприйняття політики В. Януковича. Студенти та викладачі Бердянського державного педагогічного університету стали одними з основних організаторів протестів²⁴².

На противагу Євромайдану в Запоріжжі влада одразу ж сформувала Антимайдан, який підтримував проросійський курс України та виступав проти євроінтеграції. 27 листопада 2013 р. в Запоріжжі відбувся перший мітинг антимайданівців. Його учасники виступили проти Асоціації України з Європейським Союзом, аргументуючи це необхідністю зберегти економічні та культурні зв'язки з Росією²⁴³.

У Василівці Антимайдану не було, зате місто «прикрасили» провладними бігбордами. Місцеві мешканці ще не наважувалися протестувати та висловлювати свою позицію. Єдиним проявом проєвропейських протестів було псування у нічний час провладної агітаційної продукції. Тривала також жвава комунікація в соціальних мережах. Місцеві жителі коментували революційні події, які відбувалися в Києві та Запоріжжі, інколи висловлювали щодо них своє ставлення²⁴⁴.

У Енергодарі у 2013–2014 роках зберігалося повне домінування регіоналів. Відповідно, населення здебільшого підтримувало останніх, або зберігало позірний нейтралітет. Переважна більшість депутатів

²⁴¹ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ В. Константинову, 1975 р.н., м. Бердянськ. 06.03.2024 р.

²⁴² Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ А. Омельченко, 1970 р.н., м. Бердянськ. 29.10.2021 р.

²⁴³ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 249.

²⁴⁴ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 249–250.

міськради Енергодару виступала за силовий розгін Майдану в Києві, підтримувала репресії проти євромайданівців²⁴⁵.

Загалом, листопад 2013 року характеризується початком протестних акцій у Запорізькій області, спричинених рішенням уряду України призупинити підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

На початку зими в Запорізькій області почався новий етап боротьби проти режиму Януковича. 1 грудня 2013 року о 12.00 в Запоріжжі на Фестивальній площі відбувся мітинг, організований на знак протесту проти жорстокого розгону 30 листопада 2013 р. мирної акції студентів у Києві. Тоді в столиці на вулиці вийшло півтора мільйона громадян.

У Запоріжжі зібралося понад 1500 протестувальників. Міліції було близько 100 осіб, у формі та в цивільному. Якщо раніше у виступах лунали суто проєвропейські гасла, то тепер переважали антиурядові. Коли дали слово представнику фракції ВО «Батьківщина» в обласній раді Ф. Турченку, він закликав владу негайно звільнити заарештованих, покарати організаторів і виконавців кривавих розправ, повністю «перезавантажити» владу, обмежити повноваження Президента і провести нові президентські вибори за Законом, який пройде експертизу Венеціанської комісії. Наприкінці депутат заговорив про вибір, який завжди стоїть перед людиною: *«Бог нам дав свободу вибору: між добром і злом, між правдою і неправдою, між законом і беззаконням, між свободою і рабством. Влада нав'язує нам зло, несправедливість, беззаконня і рабство. Ми боремося за добро, справедливість, свободу і правду. За нами буде перемога. Слава Україні!»*.

Того самого дня відбулася громадська хода до Запорізької міської ради з вимогами відставки голови Запорізької ОДА О. Пеклушенка та міського голови О. Сіна. Активісти започаткували роботу сайту запорізького Євромайдану²⁴⁶.

Акція солідарності з постраждалими під час розгону Київського Майдану відбулася і 2 грудня 2013 р. Біля міської ради Запоріжжя прихильники євроінтеграції запалювали свічки та клали квіти. Зібрання запорізького Майдану оголосили щоденними. На площі лунало: *«Слава Україні – Героям Слава!»*, *«Україна понад усе!»*²⁴⁷.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя В. Долинним, 1970 р.н., м. Запоріжжя. 19.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

²⁴⁷ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя І. Артюшенко, 1984 р.н., м. Запоріжжя. 22.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

4 грудня 2013 р. заступник голови ЗОДА Ю. Пелих зачитав звернення очільника ЗОДА О. Пеклушенка до учасників запорізького Майдану із закликом до протестувальників розійтися та згорнути Майдан²⁴⁸.

Наступний мітинг на підтримку євроінтеграції України відбувся в Запоріжжі 5 грудня 2013 р. На ньому збиралися теплі речі для протестувальників у Києві.

6 грудня 2013 р. у Запоріжжі пройшов студентський марш з вимогами розслідувати злочини режиму В. Януковича, 8 грудня 2013 р. провели віче на площі біля ЗОДА із закликом: «Януковича під арешт»²⁴⁹.

На запрошення організаторів Майдану на мітингах часто виступали викладачі ЗВО. Сильне враження справляли на учасників виступи професорів Наталі Торкут, Олега Богуславського, Зіновія Партики. Надзвичайно винахідливий і кмітливий Зіновій Партико одного разу виручив організаторів, коли в останню хвилину виявилось, що не працює звукопідсилювальна апаратура, а тому неможливо запустити трансляцію гімну України, з чого починався кожен мітинг. Він взяв мікрофон і почав співати «Ще не вмерла Україна...». Уся площа підхопила його дзвінкий заспів.

Мітинг біля приміщення Управління МВС у Запорізькій області відбувся 10 грудня 2013 р. Учасники зборів засудили протиправні дії «Беркута» щодо протестувальників у Києві. Міліція завадила пов'язати жалобні стрічки на двері будівлі²⁵⁰.

12 грудня 2013 р. біля ЗОДА відбулася Студентська акція «Я – за справедливість». Пікетування проходило під гаслом «Ні ялинці на крові!». Студенти зачитали відкритий лист до Генерального прокурора України В. Пшонки з вимогами неупередженого розслідування фактів незаконного затримання міліцією учасників Євромайдану та вимогами їхнього негайного звільнення²⁵¹.

У влади були свої плани. За свідченнями очевидців, на вокзалі Запоріжжя-1 було помічено додатковий потяг № 572, який відправив до Києва «туристів» для участі в мітингу Антимайдану, що відбувся 13 грудня 2013 року. Керував поїздом мер О. Сін: давав вказівки щодо залучення людей з бюджетних та комунальних установ та особисто проводжав їх на вокзалі. А 17 грудня біля приміщення ЗОДА підвладні активісти,

²⁴⁸ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя В. Долинним, 1970 р.н., м. Запоріжжя. 19.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

²⁴⁹ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя І. Артюшенко, 1984 р.н., м. Запоріжжя. 22.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

²⁵⁰ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя І. Артюшенко, 1984 р.н., м. Запоріжжя. 22.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

²⁵¹ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя В. Москаленко, 1968 р.н., м. Запоріжжя. 02.11.2021 р. Архів С. Тоцької.

зібрані під гаслами підтримки Митного Союзу з Росією, провели свій мітинг. Серед присутніх – працівники бюджетної сфери та підприємств, очолювані представниками Партії регіонів і комуністами.

Щодо активістів Майдану, то, заохочуючи земляків до посилення тиску на владу, вони виявилися винахідливими і креативними. 17 грудня 2013 р. стартувала акція «Бери диван і – на Майдан». На площі біля ЗОДА влаштовувалися теплі обіди та пункти обігріву. Одна з учасниць запорізького Майдану, Ю. Кривенко, зазначала: *«Зима була дуже холодною і важко було зібрати людей. Тому ми, як молодь, намагалися проводити все креативно. Приносили диван на Майдан і таким чином спонукали молодь не сидіти на диванах. У нас було гасло: «Бери диван і на Майдан!». Ми шукали, де можна придбати диван і хто його вивезе. Потім ховали його в наметі»*²⁵².

Загалом грудневі події ознаменувалися посилення укріпленням проєвропейських настроїв у Запоріжжі. Усе більше містян долучалося до мітингів і, в серйозних виступів Антимайдану ще не простежувалося.

Запорізький Майдан не оминули і відомі політики. Зокрема, 29 грудня 2013 р. на площі Фестивальній виступив Ю. Луценко: *«Мене пробували переконати, що тут – у Запоріжжі – не підтримують ідеї Європи. Невже у вас є хтось, хто проти чесного суду? Хто з вас проти чесної і підконтрольної людям міліції і прокуратури? Хто тут проти доступної медицини?»* Запоріжжя настраждалося за Анісіма. І сьогодні ви збираєтеся на своєму Майдані, аби покарати й тих, хто допоміг йому стати «смотрящим», хто все місто перетворив на його «общак»²⁵³.

30 грудня, напередодні нового 2014 року, у ресторані готелю «Інтурист» О. Пеклушенко зібрав усю обласну верхівку. Усього було запрошено не менше двохсот осіб. «Найнижчий рівень» – члени Президії обласної ради і керівники профільних комісій облради. *«Запросили і мене, як члена президії обласної ради, голову комісії з питань свободи слова та інформації, – згадує Ф. Турченко. – Виголошувалися тости. Губернатор, серед іншого, поставив перед своїми клевретами завдання забезпечити в області на парламентських виборах 2015 року за Партію Регіонів не менше 80 % голосів виборців. Я не думав, що мені нададуть слово, але несподівано О. Пеклушенко сказав, що слово має «представник опозиції», і назвав моє прізвище. Я схопився за слово «опозиція» і почав з того, що демократичне суспільство неможливе*

²⁵² Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Револуції Гідності у м. Запоріжжя Я. Ярославським, 1995 р.н., м. Запоріжжя. 25.02.2019 р.

²⁵³ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя Ю. Новицькою, 1989 р.н., м. Запоріжжя. 25.11.2021 р. Архів С. Тоцької.

без опозиції. «Розвиток – це боротьба протилежностей, – продовжував я. – Існування опозиції – передумова нормального розвитку суспільства. Це знає кожен, хто вивчав філософію. Це необхідно враховувати політикам. За це варто випити». І підняв келих»».

Січень 2014 року для Запоріжжя став місяцем крайнього загострення політичної ситуації. Протести проти проросійського майбутнього міста тривали, їхні учасники радикалізувалися. Тільки тепер мітинги відбувалися раз на тиждень.

Перший у 2014 році Майдан в Запоріжжі відбувся 5 січня. До нього приєдналися учасники автопробігу з Києва з символікою ЄС.

16 січня Верховна Рада незаконно ухвалила так звані «диктаторські закони». Запорізькі регіонали у Верховній Раді голосували за ці закони, а активісти-майданівці в області 17 січня відреагували на них акціями протесту.

На мітингу 19 січня 2014 р. на знак протесту учасники одягали на голови каски будівельників, друшляки, каструлі, а обличчя закривали пов'язками з написом «цензура»²⁵⁴. Новим на Майдані був заклик до жителів Запоріжжя бойкотувати товари, вироблені на підприємствах, що належали регіоналам з інших міст. Поширювалися прізвища власників і назви підприємств.

Апогеєм запорізької Революції гідності став розгін у Запоріжжі 26 січня 2014 р. Євромайдану, здійснений силами «Беркуту», міліції, та так званих «тітушок». Без сумніву, у них був спільний координатор. Тоді мітинг євромайданівців тривав майже весь день. Кількість людей мінялася. На момент розпалу Майдану люди вщент заповнили площу перед ЗОДА.

Влада ретельно готувалася до цього дня, побоюючись, що натовп штурмуватиме будівлю держадміністрації. Протягом ночі ця будівля була перетворена в «фортецю». За наказом керівництва комунальни- ки площу водою, щоб утворилася суцільна ковзанка. Парадні входи до приміщень обласної ради та обласної адміністрації з самого ранку перегородила екіпірована поліція зі щитами. Із вікон будівлі визирали невідомі озброєні люди в масках. З правого боку адмінбудівлі стояли провладні козаки, люди з великими георгіївськими стрічками-прапорами та невідомі особи в спортивній формі, які заблокували в'їзд до внутрішнього двору ЗОДА²⁵⁵. Ближче до будівлі обласного адміністративного суду був встановлений намет Партії регіонів. Отже, на противагу

²⁵⁴ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Запоріжжя А. Рибальченко. 1989 р.н., м. Запоріжжя. 22. 09. 2019р.

²⁵⁵ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Запоріжжя В. Лінніковим, 1972 р.н., м. Запоріжжя. 01. 03. 2019 р.

Євромайдану утворився не дуже чисельний Антимайдан. Перед його учасниками виступив один з організаторів та очільник провладної козацької організації «Січ» О. Патаман. Він озвучив пропозицією створити в Запоріжжі народне ополчення, яке, ймовірно, мало на меті захищати їхні (проросійські) погляди. Поліція розділила площу навпіл, відгородивши кордоном майданівців і антимайданівців. Мітинг Євромайдану розпочався. Із вуст промовців лунали різні заклики: як радикальні, так і більш зважені. Було видно, що серед координаторів запорізького Майдану немає єдиної точки зору щодо подальших дій. І. Артюшенко («Українська справа»), В. Подлюбніков («Свобода») та представники «ультрас»²⁵⁶ закликали людей зайняти будівлю ОДА. Ймовірніше за все, вони перебували в тісній комунікації з організаторами майданів в інших областях та в Києві, і на якомусь високому рівні було уже ухвалене рішення про синхронні штурми адмінбудівель в усіх регіонах країни. Представники ВО «Батьківщина» та УДАРу займали більш помірковані позиції, закликаючи натовп обрати делегацію переговорників і вступити в діалог з обласною владою для мирного, а не силового зайняття будівлі ОДА. Підприємці з організації «Запорожье против беспредела» та представники «Євромолоді» дотримувалися нейтралітету.

У розпал мітингу, коли на площі уже нараховувалося близько 5 тисяч осіб, до протестувальників вийшов О. Пеклушенко. Мітинг закликав очільника ЗОДА відмовитися від членства в Партії регіонів. За свідченнями очевидців, під час свого виступу він був знервований та незібраний і заявив, що не складе повноважень губернатора, а з квитком Партії регіонів «помре». Зокрема, він говорив: *«В Украине идет страшная чума противоречия. На территории Запорожской области не пролито, и я уверен, не будет пролито ни одной капли крови. Я вас прошу только об одном – не штурмуйте здание и не трогайте ваших детей в форме. С должности губернатора подаю в отставку только предатели, подонки и трусы. Я таким не был и никогда не буду. Да здравствует Украина, Запорожье! Я вам говорю, что я с этим партбилетом жил, живу и умру!»*. Кажуть, промова Пеклушенка мала відверто провокаційний характер. Вона викликала величезне обурення²⁵⁷, фактично ще більше розбурхала протестні настрої в натовпі та стимулювала його до більш радикальних дій.

Спроба штурму приміщення облдержадміністрації все ж відбулася, але вона виявилася невдалою. У відповідь на заклик йти на

²⁵⁶ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя В. Долиним, 1970 р.н., м. Запоріжжя. 19.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

²⁵⁷ Євромайдан Запоріжжя 1 грудня 2013 / Відео з мережі youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LqdJuMnmfXY> (дата звернення: 22.10.2021).

штурм основна маса людей застигла в нерішучості. Раптом 30–40 осіб в екіпірованому одязі здійснили спробу прорватися в будівлю. Поліція застосувала шумові гранати і натовп відступив. Пізніше свідки подій ставили питанням: ким були ці люди, що йшли і підбурювали інших на штурм? Знайомих там не побачили²⁵⁸. До координаторів Майдану вони жодного відношення не мали. Пізніше говорили, що вони приїхали з інших регіонів України, розмовляли немісцевою говіркою. Але дуже багато інформації про ті події і досі залишається таємницею.

По обіді, після невдалої спроби штурму, ситуація на Майдані залишалася напруженою. У таборі Антимайдану помітили в руках титутшок, які було ніби охороною, палиці, кийки, арматуру. Пройшла чутка про снайпера, який начебто сидить на даху однієї з будівель біля площі. Приблизно о 16.00 люди почали розходилися. Частина мітингувальників попрямувала до приміщення кінотеатру «Байда», інші – в бік готелю «Інтурист».

Напруження витало в повітрі. Поширилася інформація про підготовку силового розгону Майдану.

Однак представники влади запевняли, що розгону не буде. А. Долинний, на той час заступник начальника Запорізького міського управління міліції, запевняв мітингувальників, що розгону не повинно бути, але настійливо радив людям розійтися. В. Серб, очільник УМВС Запорізької області, пізніше запевняв, що за жодних обставин не йшлося про розгін, але лунали заклики розійтися.

У цих умовах пролунав заклик координаторки організації «Запорожжє против беспредела» І. Лех не розходитися, і на Майдан почали прибувати легкові авто з провіантом, дровами та старими автомобільними шинами: люди готувалися ночувати на площі.

Близько 18 години ситуація раптом різко загострилася. Очевидець і учасник подій Ю. Гудименко, на своїй сторінці у Facebook повідомляв наступне: *«Кількість міліції під ОДА – близько 500 осіб. Будівля оточена міліцією зі щитами, у повному обмундируванні. Напруга дика. Коли люди підходять ближче до оточення, силовики піднімають щити, тримають наготові кийки та газові балончики»*.

З боку протестувальників агресивних намірів не було. Директор видавництва «Дике поле» О. Лазутін, який був серед євромайданівців, засвідчив, що люди були налаштовані мирно і, відчуваючи небезпеку, збиралися біля ЗОДА, щоб заспівати гімн та розійтися²⁵⁹.

²⁵⁸ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Запоріжжя В. Долинним, 1970 р.н., м. Запоріжжя. 19.10.2021 р. Архів С. Тоцької.

²⁵⁹ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Запоріжжя Т. Книшем, 1964 р.н., м. Запоріжжя. 28.02.2019 р.

Щодо антимайданівців, то їхні дії були продумані і узгоджені. Погроми діяли за командою. Вони концентрувалися в приміщенні обласної ради, де одержували інструкції, відпочивали і харчувалися. Сліди їхнього перебування там відчувалися не один день. Під час варварського розгону було призупинено рух центральним проспектом. Екіпіровані хлопці в цивільному перекрили рух, почався транспортний колапс. По інший бік будівлі ЗОДА, на площі Профспілок вимкнули світло. Люди почали ховатися від тітушок у під'їздах будинків. Намагалися викликати таксі, щоб швидко поїхати геть. Потім водії таксі розповідали, що мали наказ відвозити пасажирів з Майдану до райвідділку міліції. У ніч з 26 на 27 січня 2014 р. силові структури затримали близько 50 учасників запорізького Євромайдану, понад сотня людей зазнала травм²⁶⁰.

Запоріжжя. Ніч з 16 на 17 січня 2014 року. Майдан «зачищено»

7 січня 2014 р. начальник обласної міліції генерал В. Серб оголосив, що розгону Майдану в Запоріжжі не було, а люди розбіглися самі, побачивши представників силових служб: «Майдан порожній, тому що туди вийшли співробітники міліції і всі розбіглися. На них навіть ніхто не кричав. Постукали щитами і вийшли до них. І вони розбіглися в різні боки. Взагалі жодного конфлікту. Там зараз комунальники працюють, прибирають»²⁶¹.

Через кілька днів після цих драматичних подій влада зібрала в приміщенні обласної ради актив – депутатів облради, голів районних адміністрацій, голів районних і міських рад, керівників правоохорон-

²⁶⁰ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Револуції Гідності у м. Запоріжжя О. Шацьким, 1954 р.н., м. Запоріжжя. 10.02.2019 р.

²⁶¹ Москаленко В. Запоріжжя будуть судити экс-руководителя милиции, который организовал разгон Евромайдана. *Преступности. НЕТ*. 2015. 2 квітня. С. 5–6.

них органів, приручених бізнесменів, деморалізованих представників деяких «громадських організацій» тощо. Вів збори О. Пеклушенко, голова облдержадміністрації. Збереглася стенограма виступів учасників. Читаючи її, у виступах представників влади не побачимо жодного слова про соціально-економічні проблеми в області, бідність більшості і збагачення меншості, про корупціонерів, казнокрадів, продажних прокурорів, суддів, міліціонерів, про зрощування влади з криміналом. Зате лунали прокльони на адресу Майдану і його лідерів, яких характеризували як «проекти західних спецслужб». Зал почув багато нісенітниць про «проплачений» Майдан і терор «майданутих», про злих «западенців», екстремістів-бандерівців, фашистів. Виявляється, не було ніяких «тітушок», а 23 поранені міліціонери звернулися до лікарні, з них 2 – госпіталізовані. Щодо 48 затриманих учасників Майдану, то 8 раніше були засуджені, 28 ніде не працювали, інші були наркоманами, алкоголіками та іншими асоціальними елементами. Звучало «Слава Беркуту!», хвала московським телеканалам і прокльони на адресу українських ЗМІ.

Як депутат обласної ради Ф. Турченко попросив слово, вийшов на трибуну і заговорив про необхідність враховувати погляди обох сторін конфлікту, готовності йти на реформи, які назріли, підписати Асоціацію з Європою, відмовитися від використання сили і розпочати діалог з опозицією. На якомусь етапі промови його почали перекрикувати, свистіти. Він зупинився і подивився на О. Піклушенка. Той звернувся до залу: «Хай говорить».

Ф. Турченко згадує ті події: *«Закінчуючи, сказав: «У Києві вже звучать постріли. Не думайте, що ми від цього застраховані. Коли почнуть летіти кулі і снаряди, не сподівайтесь, що хтось від них застрахований. Вони не розбираються, хто регіонал, а хто націоналіст. Думайте про це». Зал мовчав. І коли я йшов до свого місця, почув неголосне – «Правильно». Це сказала директриса однієї з приміських гімназій».*

Акції протесту в грудні 2013 – січні 2014 років відбувалися не лише в обласному центрі, але й в інших населених пунктах області. Зокрема, стали масштабнішими мітинги Бердянську. 2 та 3 грудня 2013 р. євромайданівці намагалися зустрітися з чинними на той час політиками, зокрема мером міста Л. Бакаєм. На мітингах скандували гасла: «З Україною в серці!», «Україна понад усе», «Москва! Геть руки від України». Проросійськи налаштовані перехожі коментували гасла майданівців непристойностями, називали їх фашистами, нацистами, сатаністами, повіями²⁶².

²⁶² Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ Л. Подколзіним, 1964 р.н., м. Бердянськ. 24.10.2021 р.

4 грудня 2013 р. біля офісу Партії регіонів у Бердянську зібралися молодики, одягнуті в спортивну форму. З ними розмовляли керівники бердянської організації Партії регіонів. Ймовірно, їх виряджали до Києва²⁶³.

15 грудня біля входу до бердянського міськвиконкому знову зібралися євромайданівці скандуючи: «Разом нас багато – нас не подолати!». Саме в цей час поблизу пам'ятника В. Леніну мітингували антимайданівці, розмахуючи російськими прапорами. До бійки не дійшло²⁶⁴.

23 грудня 2013 р. відбулася 43-тя сесія міської ради Бердянська, на якій влада намагалася примирити Євромайдан і Антимайдан. Під час її проведення антимайданівці проводили мітинг на підтримку Митного союзу. Щоб уникнути протистояння, сесія закликала антимайданівців призупинити мітинг. Мітинг справді зупинили, але його учасники перейшли до новорічної ялинки, яку почали прикрашали георгіївськими стрічками²⁶⁵.

9 січня 2014 р. біля мерії Бердянська відбулися чергові збори Антимайдану. Мітингувальники засудили дії прихильників Євромайдану, звинувачуючи його прихильників у тому, що вони «на коліна поставили синів та дочок України». Антимайданівці стверджували, що лише Росія може захистити, щоб «далі їх не гнобили». Один із антимайданівців з прапором Радянського Союзу і георгіївською стрічкою заявив місцевій пресі: «У Бердянську більшість росіяни, що ви від нас хочете!?».

19 січня 2014 р. жителі Бердянська вийшли на вулиці міста на знак протесту проти «диктаторських законів» від 16 січня. Мітингувальники роздавали листівки з написами «Україна у нас єдина», висловлюючи своє незадоволення та протест проти нових законодавчих ініціатив. Один із активістів Євромайдану, О. Сухомлинов, виготовив плакат із написом: «У країні диктатура».

22 січня 2014 року, у День Соборності України, вулицями Бердянська пройшов Автомайдан. Участь брали понад десяти машин зі стягами Європейського Союзу і України. Цього ж дня кілька десятків прихильників ЄС зібралися біля міськвиконкому, демонструючи свою рішучість у боротьбі за демократичне майбутнє України.

До протестного руху поступово долучалося і населення мелітопольщини. 3 грудня 2013 р. у Мелітополі пройшла акція «Євромайдан-2013».

²⁶³ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Револуції Гідності у м. Бердянськ В. Константиновою, 1975 р.н., м. Бердянськ. 06.03.2024 р.

²⁶⁴ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Револуції Гідності у м. Бердянськ А. Омельченко, 1970 р.н., м. Бердянськ. 29.10.2021 р.

²⁶⁵ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Револуції Гідності у м. Бердянськ В. Константиновою, 1975 р.н., м. Бердянськ. 06.03.2024 р.

На протест вийшли близько 200 осіб, які висловлювали підтримку курсу України до Європейського Союзу. Учасники мітингу проводили паралелі між Помаранчевою революцією 2004 р. та тодішнім Євромайданом, наголошуючи на схожості боротьби за демократичні цінності, свободу та правовий порядок.

22 грудня 2013 р. євромайданівці у Мелітополі провели своєрідне опитування щодо відставки тодішнього Президента України В. Януковича, який вони назвали «референдумом». Мелітопольці зібрали 395 голосів за відставку. І хоч це опитування не мало юридичної сили, воно продемонструвало рішучість місцевого населення у прагненні до змін²⁶⁶.

7 січня 2014 року Мелітополь взяв участь у всеукраїнській акції «Україна – це я», організованій місцевими активістами. Учасники акції скандували патріотичні гасла – «Слава Україні!» та «Україна понад усе!». На мітинг зібралося близько 350 осіб. Вони несли державні стяги України. Учасники акції також збирали теплі речі та кошти для підтримки протестувальників на київському Майдані²⁶⁷.

Наприкінці січня 2014 р. Мелітополі був демонтований пам'ятник В. Леніну. Ця подія стала символом відмови від радянського минулого, знаком розриву з тоталітарним минулим та вираженням прагнення до демократичних змін, руху до європейського майбутнього²⁶⁸.

У м. Пологи в грудні 2013 року на окремих підприємствах продилися збори, на яких обговорювалася ситуація в державі. Більшість працівників бюджетоутворювальних підприємств – «Пологівського олійноекстракційного заводу», «Пологівського локомотивного депо», «Пологівського вагонного депо», ЗАТ «Мінерал», СП «Дніпрокераміка», ПХЗ «Коагулянт» виступали за мирне врегулювання політичного конфлікту у Києві та недопущення жорстоких дій з боку влади до мітингувальників, припинення розгону мітингувальників²⁶⁹.

На початку січня 2014 р. в Пологах відбулися перші масштабні, як для двадцятитисячного містечка, мітинги. Одним з організаторів положівського Євромайдану П. Бабічем було розповсюджено інформацію про збори на центральній площі Поліг²⁷⁰. Мітингарі засудили політи-

²⁶⁶ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 249.

²⁶⁷ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 252.

²⁶⁸ Молодцова А. У Запорізькій області невідомі знищили ще 2 пам'ятника «дідуське» Леніну. *Наш Город плюс*. 2015. 11 лютого. С. 2–3.

²⁶⁹ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Пологи П. Бабічем. м. Пологи. 20.09.2021 р.

²⁷⁰ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Пологи О. Коломойцем. м. Пологи.

ку В. Януковича. Скандували проєвропейські гасла: «Слава Україні!», «Україна Єдина!», «Пологи – за мир та єдність!», «Слава Україні – Героям Слава!», «Герої не вмирають!».

Наступний мітинг мешканців Поліг відбувся 10 січня 2014 р. До акції доєдналися ті, хто раніше лише спостерігали за ситуацією. Окрім приватних підприємців, Євромайдан почали підтримувати працівники бюджетних організацій (лікарень, шкіл і т. ін.), бюджетоутворювальних підприємств міста («Пологівський олійноекстракційний завод», «Пологівське локомотивне депо», «Пологівське вагонне депо», ЗАТ «Мінерал», СП «Дніпрокераміка», ПХЗ «Коагулянт»), пересічні пологівці. Учасники скандували: «Слава Україні – Героям Слава!», «Герої не вмирають». Несли синьо-жовті стяги, маленькі прапорці, плакати з написами: «Ми за мир», «Слава Україні!», «Україна Єдина», «Пологи – за мир та єдність»²⁷¹.

Енергодар у грудні-січні залишався під повним контролем регіоналів. Прихильники союзу з Росією поводитися зухвало, погрожуючи прихильникам Майдану²⁷². 26 січня 2014 р. під час розгону запорізького Майдану до будівлі ЗОДА було привезено енергодарівських «тітушок». Під час тих подій вони відзначилися винятковою агресивністю по відношенню до місцевих євромайданівців²⁷³. Узагалі у спробах зупинити запорізький Євромайдан брали участь силові структури багатьох районів області. Так, працівники міліції з Поліг та інших міст області направлялася до оборони приміщення ЗОДА й недопущення прориву протестувальників до неї.

Водночас силовиків із Запоріжжя, Мелітополя, Поліг відправляли і для захисту Антимайдану в Києві.

Загалом ситуація грудня 2013 – січня 2014 року в області свідчила про політичний розкол в області, де влада та силові структури в контакті з антимайданівцями вели боротьбу за стримування масових протестів.

Після розправи 26 січня 2014 р. над майданівцями Запоріжжя перед штабом Майдану постало питання: що далі? Переривати традицію проведення щонедільних мітингів не хотілося. Це означало б, що майданівців залякали. Але було очевидно, що політична активність жителів міста на

11.11.2021 р.

²⁷¹ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Револуції Гідності у м. Пологи Р. Сорокою. м. Пологи. 23.10.2021 р.

²⁷² Майдан від першої особи. 45 історій Револуції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 249.

²⁷³ Майдан від першої особи. 45 історій Револуції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 251.

деякий час піде на спад. Дехто з активістів, побоюючись репресій, залишили місто чи виїхали з України, деякі пішли в підпілля і не з'являлися в місті. Одному з головних організаторів запорізького Майдану І. Артюшенку суд признав домашній арешт, і він сидів вдома з «браслетом» на нозі. Із затриманих міліцією після допиту частина була відпущена, а 29 активістів перебували під домашнім арештом. З активних майданівців поза контролем влади залишилися лише депутати обласної і міської рад – члени фракцій «ВО «Батьківщина», які мали певний політичний імунітет (хоча й ілюзорний), що дозволяло сподіватися, що їх не арештують. Площа біля ЗОДА для мітингів була час закрита. Із міркувань безпеки влада заборонила проводити на ній будь-які масові акції.

У цих умовах штаб Майдану, який тепер розміщався в офісі обласного осередку «ВО «Батьківщина», вирішив провести наступний мітинг 2 лютого на площі Поляка. Щоб уникнути заборони з боку влади, формальним приводом для зібрання в заявці написали: «Зустріч містян з депутатами обласної і міської рад від ВО «Батьківщина» з приводу відзначення дня народження народного мера Запоріжжя Олександра Поляка». Влада не мала аргументів, щоб заборонити подібний захід, але організаторам довелося взяти в руки лопати і власноруч очистити площу від снігових заметів. Боялися, що люди не прийдуть, але зібралось близько тисячі осіб. Головним спікером був Олександр Старух. Відкриваючи мітинг, він сказав кілька слів про О. Поляка, охарактеризував його як «народного мера» і від імені громади доручив депутату облради Ф. Турченку покласти букет квітів до барельєфу покійного мера. Депутат виконав доручення, підійшов до мікрофона, розповів про свої зустрічі з А. Поляком. Потім, як фаховий історик, дещо розповів про минулі революції. Учасникам мітингу необхідно було дати заряд оптимізму, і він повідомив, що майже всі революції, перш ніж остаточно перемогти, проходили кілька етапів. Бували і спади, після яких обов'язково наступало революційне піднесення і перемога. Закінчив словами: «Піднесення і перемога буде і в нас. Головне, що нас не залякали і ми тут, на Майдані. Слава Україні!». Відповіддю Майдану було «Слава героям!».

Саме тоді активізувалися прибічники влади. Того ж дня, 2 лютого, на мітингу Антимайдану, який відбувався на площі перед ЗОДА, у виступах відомих сепаратистів – О. Патамана та А. Тимченка знову залунали ідеї та гасла «русского міра» і «Росії – єдиної батьківщини всіх слов'янських народів», заклики до керівництва Росії «стати гарантом стабільності в Україні» та «очистити місто від бандерівців»²⁷⁴.

²⁷⁴ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015, С. 248.

Протягом 3 лютого 2014 р. активісти Антимайдану формували загони дружинників для патрулювання Запоріжжя та недопущення проведення мітингів проєвропейського спрямування. Це була спроба взяти під контроль громадський простір і запобігти розвитку подальших протестних акцій з боку євромайданівців²⁷⁵.

А в цей час на площі Поляка відбувалася незвичайна акція, ініціатором якої став журналіст В. Москаленко. Увечері 2 лютого він розмістив у соціальних мережах оголошення, що вранці 3 лютого йде на площу Поляка шукати олівець, який загубив під час мітингу 2 лютого, і запросив усіх взяти участь в пошуках. Отже, приховано проводилася акція на підтримку Революції. Учасники акції ходили та ніби «шукали олівець», а насправді демонстрували свою солідарність з ідеєю єдності України та ЄС. Коли до них підходили міліціонери із запитанням, чого вони тут, Володимир показував посвідчення журналіста і цілком серйозно відповідав, що справді шукає свій олівець, який загубив учора. Сказав, і продовжував зі своїми колегами ходити по площі²⁷⁶. Інформація про цей випадок швидко поширилася містом і вислів «Шукаю олівець!» став символом опору в нових умовах.

Але влада також виявилася винахідливою. По відношенню до іншого відомого журналіста, Богдана Василенка, який ходив вулицями міста із символікою Майдану, міський суд прийняв унікальне в юридичній практиці рішення – заборонити ... виходити з дому і ходити по проспекту.

8 лютого 2014 р. антимайданівці під прапорами партій регіонів і, комуністичної, «Слов'янської гвардії» та інших проросійських сил, за участі привезених з підприємств і установ робітників і службовців Запоріжжя та інших міст області провели загальнообласний захід під назвою «антифашистський мітинг». Тоді було спалено опудало Бандери, озвучено вимоги федералізації України та заклик до Росії «стати гарантом стабільності в Україні». Фактично, йшлося про запрошення здійснити інтервенцію в Україну.

9 лютого 2014 р. відбулося чергове зібрання Майдану з вимогою проведення дострокових президентських та парламентських виборів. Активісти провели акцію з піаніно, пофарбованим у кольори прапора України. Його привезли на площу Поляка, і на ньому загравав студент Запорізького національного університету Іван Білик. Він виконав кілька власних пісень, у яких засудив позицію проросійської влади й попу-

²⁷⁵ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Запоріжжя Ю. Кірово-Кривенко, 1989 р.н., м. Запоріжжя. 25.02.2019 р.

²⁷⁶ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Запоріжжя Я. Ярославським, 1995 р.н., м. Запоріжжя. 25.02.2019 р.

ляризував проєвропейське майбутнє, а також пролунали хіти гурту «Океан Ельзи»²⁷⁷.

9 лютого 2014 р., до Запоріжжя приїхав народний депутат України від ВО «Батьківщини» С. Соболев. У своїй промові він висловив переконання, що плани влади втопити мирний протест українців у крові зазнають краху. Незважаючи на залякування, побиття, вбивства та викрадення людей, громадяни України продемонстрували стійкість і принциповість у відстоюванні своїх політичних позицій. С. Соболев наголосив, що ні в кого немає сумнівів, хто саме стояв за наказами щодо розстрілу мирних протестувальників на Майдані 30 листопада 2013 р., у кінці грудня 2013 р., та організації провокацій у наступні дні. Він висловив переконання, що ці накази віддавав особисто В. Янукович. За словами депутата, В. Янукович лише тепер починає розуміти, що кожен такий наказ, кожна нова жертва лише збільшує кількість людей, готових вийти на Майдан, щоб боротися за свої права та свободи, проєвропейське майбутнє країни²⁷⁸.

Майдан 9 лютого запам'ятався також і тим, що у своїй промові спікер О. Старух запропонував учасникам мітингу вшанувати хвилиною мовчання пам'ять Віктора Антоновича Чабаненка, який помер того дня. Розповідали про його життєвий шлях вченого і поета, історію з обговоренням повісті Олеся Гончара «Собор» в Запоріжжі, про його заклик «зберігати Собор наших душ», про організацію ним у Запоріжжі «Просвіти», представники якої беруть активну участь у революції.

Рух опору не стихав і поза обласним центром. Уночі 11 лютого 2014 р. в селах Біленьке та Новослобідка Мелітопольського району невідомі особи демонтували пам'ятники В. Леніну. За інформацією «Самооборони» Мелітополя, «пам'ятники були повністю зруйновані та не підлягали відновленню. Для виконавців і багатьох свідків цих акцій вони символізували відмову від радянського минулого та підтримку євроінтеграційних процесів»²⁷⁹.

Тим часом запорізька верхівка продовжувала закликати центральну владу до рішучої боротьби з «майданутими». 19 лютого 2014 року цю вимогу винесли на сесію обласної ради. Депутатська більшість це рішення замаскувала під звернення до В. Януковича, у якому просила *«захистити громадський мир та майбутнє країни шляхом вжиття рішучих заходів компетентними правоохоронними органами для наведення порядку в Україні»*. Зі свого боку, Запорізька міська рада при-

²⁷⁷ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Запоріжжя Ю. Кірово-Кривенко, 1989 р.н., м. Запоріжжя. 25.02.2019 р.

²⁷⁸ URL: <https://batkivshchina.zp.ua/index.php>

²⁷⁹ Молодцова А. У Запорізькій області невідомі знищили ще 2 пам'ятники «дєдушкє» Леніну. *Наш Город плюс*. 2015. 11 лютого. С. 2–3.

йняла рішення про заборону проведення мирних зібрань біля будівель органів державної влади «з метою недопущення їх захоплення»²⁸⁰.

19–21 лютого 2014 року боротьба в Києві досягла апогею. У штабі Майдану в Запоріжжі, що розміщувався в приміщенні ВО «Батьківщини», з тривогою слухали інформацію із столиці. Штаб перейшов на цілодобове чергування. Розуміли, що доля України вирішується в ці дні в Києві. Йшла пряма трансляція з київського Майдану. Диктор говорив про розстріл майданівців: винесли восьмого, дев'ятого, десятого... Заціпеніли від жаху. Однак ні на секунду не припускали, що це кінець. У потоці інформації шукали підстави для оптимізму. Зокрема, зерна надії викликали повідомлення, що В. Янукович втрачає контроль над Парламентом, що деякі депутати-регіонали починають його вголос критикувати. Для багатьох у Запорізькій області було цілковитою несподіванкою, що, по суті, у Верховній Раді формується нова парламентська більшість, до якої входять депутати від «ВО «Батьківщини», партій «Удар» і «Свобода», блоку В. Литвина і групи депутатів, які вийшли з Партії регіонів. Пізно ввечері 20 лютого ця нова більшість Верховної Ради засудила насильство, що призвело до загибелі громадян, і зобов'язала силові підрозділи повернутися до місць розташування. На столичному Майдані напруга наростала, більшість була готова йти штурмом на президентський палац і вголос відмовлялася прислухатися до закликів керівників утриматися від цього. Чутки про це дійшли до Януковича і спричинили напад паніки. Як наслідок, 21 лютого він таємно покинув Київ і 22 лютого через Харків, Донецьк і Крим утік до Росії.

Не в змозі утримати контроль над депутатським корпусом, Голова Верховної Ради, донецький регіонал В. Рибак 22 лютого 2014 року змушений був оголосити про свою відставку. Того ж дня Головою Верховної Ради обрали представника Майдану В. Турчинова. Після цього Верховна Рада прийняла рішення, у якому констатувала факт самоусунення В. Януковича від виконання обов'язків Президента України і 23 лютого 2014 р. призначила Голову Верховної Ради О. Турчинова виконувачем обов'язків Президента України. Це означало повну беззастережну перемогу Євромайдану. Інформація про це миттєво рознеслася по Україні. Серед прихильників Євромайдану вона викликала почуття радості і ентузіазму, а у владному таборі – паніку.

Але було зрозуміло, що на Сході і Півдні України боротьба ще далека від закінчення. Президентська гілка влади і місцеве самовря-

²⁸⁰ Майдан від першої особи. 45 історій Револуції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 251.

дування тут перебували під повними контролем регіоналів, і невідомо, як на події в Києві відреагують силовіки – місцева міліція і СБУ. Перед тією частиною керівників запорізького Майдану, яка після розгону 26 січня перебувала на легальному становищі в місті, постало питання, «що буде завтра». Існувала небезпека, що неконтрольована маса, серед якої могли були й провокатори, увірветься в приміщення ОДА і облради і здійснить там погром. Проблема ускладнювалася ще й тим, що О. Старух – керівник місцевого осередку ВО «Батьківщина» – був тоді в Києві. У таких умовах ініціативу на себе взяли В. Рудик – депутат облради і заступник О. Старуха по партії, і Ф. Турченко – член обласного бюро ВО «Батьківщина» і депутат облради. До того ж, вони були членами ради Всеукраїнського об'єднання «Майдан», створеного нещодавно. Зв'язалися з Києвом і одержали пораду «діяти по ситуації». Спробували вийти на голів ОДА і Облради О. Пеклушенка і В. Межейка, але безуспішно. Зателефонували меру міста О. Сіну і запропонували йому зустріч з залученням керівників міської міліції і СБУ. Він погодився. Зустріч відбулася пізно ввечері 22 лютого. Меру і силовикам повідомили, що 23 лютого під час Майдану очікується провокація з неконтрольованим проривом провокаторів в приміщення ОДА і облради. Спікери Майдану робитимуть усе, щоб цього не сталося. Пропонується пропустити в приміщення групу активістів, делегована Майданом, яка опечатає кабінети керівників. Працюватиме самооборона Майдану. Завдання правоохоронців – діяти в контакті з самообороною, запобігати провокаціям. Недоторканність міліції гарантовано. Від мера і двох переляканих служак режиму чекали якоїсь конструктивної реакції на дані пропозиції, а почули щось на кшталт того, що «будемо діяти відповідно до Закону».

Спікерами мітингу, який почався опівдні 23 лютого 2014 року, довелося бути В. Рудикі і Ф. Турченку. Як і очікували, міліція стояла осторонь. Ведучі оголосили, що «В. Янукович утік з Києва, а його місцеві поплічники В. Пеклушенко і В. Межейко невідомо де. Наше завдання – організовано зайняти приміщення ОДА і облради, опечатати кабінети керівників і взяти їх під охорону. Для цього створена група представників Майдану в кількості семи осіб».

Делегована група зайшла в приміщення, правда, за нею увірвалося ще кілька десятків осіб, перш ніж були зачинені двері. Свою місію представники Майдану виконали, а технічним працівникам, які були на роботі, порадили продовжувати виконувати свої обов'язки. По суті, після цього стихійно установився режим вільного входу в ЗОДА і обласну раду.

На Майдані тим часом тривав процес громадянської самоорганізації: обрано Раду Майдану для контролю дій влади; доукомплектовано Самооборону, до якої було долучено жителів Запоріжжя, що мали військовий досвід, могли забезпечити захист території міста й області від можливих проросійських провокацій. Протягом дня було створено оперативні групи самооборони в усіх районах міста²⁸¹.

Працювала також жіноча сотня Майдану.

Була радість перемоги і, водночас, відчуття глибокої вдячності тим, хто для її досягнення пожертвував життям. Протягом 21–23 лютого 2014 р. на запорізькому Майдані відбулося вшанування пам'яті загиблих у Києві. Серед героїв «Небесної Сотні» Український інститут національної пам'яті (УІНП) називає трьох представників Запорізької області: Сергія Синенка, Володимира Кіщука і Сергія Цвігуна.

Першим загинув С. Синенко. Він був активним учасником Євромайдану та Автомайдану Запоріжжя і Дніпропетровська, доправляв через Дніпропетровський аеропорт необхідні речі та медикаменти для Євромайдану в столицю. 26 січня 2014 р., у «криваву неділю Запоріжжя», захищав людей від жорстокого побиття «тітушками» та силовиками, брав активну участь у визволенні заарештованих людей із райвідділів міліції. Щоб залякати жителів Запоріжжя та прилеглих районів, бандити 13 лютого 2014 р. за активну діяльність проти злочинного режиму Януковича та його поплічників на місцях спалили Сергія Синенка у власному автомобілі на кордоні Запорізької та Дніпропетровської областей²⁸².

Події в столиці і обласному центрі вплинули на становище в районах, спричинивши деморалізацію місцевого керівництва і розпад структур режиму.

Так, до лютого 2014 року у Бердянську ще переважали антимайданівці, переважно люди похилого віку. Вони провокували прихильників євроінтеграції, ображали їх та створювали напружену атмосферу. Проте розстріли на Майдані Незалежності в Києві стали каталізатором для активізації євромайданівців і у Бердянську. Кількість прихильників Євромайдану швидко зростала, і вони стали виходити на протести більш масово²⁸³.

У кінці лютого в Бердянську також була організована Рада Майдану, до складу якої входили прихильники інтеграції України до

²⁸¹ Майдан від першої особи. 45 історій Револуції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 251.

²⁸² Майдан від першої особи. 45 історій Револуції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 249.

²⁸³ Там само.

Європейського Союзу. Ця організація була створена за ініціативи місцевого активіста Л. Подколзіна. Рада Майдану мала на меті координацію дій євромайданівців, підтримку протестів та захист демократичних цінностей. Згодом Рада Майдану перетворилася в Самооборону м. Бердянська, яка створила свій штаб на першому поверсі Будинку побуту та виконувала функції захисту та охорони громадського порядку, дбала про безпеку учасників протестів та стратегічних об'єктів міста. Це була своєрідна народна міліція, яка прагнула підтримувати спокій у місті в умовах політичної нестабільності.

Водночас наприкінці лютого 2014 р. у гуртожитку Бердянського державного педагогічного університету, розташованого на березі Азовського моря – найвищого у місті, створили пункт спостереження за морем. На той час пройшла чутка, що В. Янукович тікатиме до Бердянська і далі через море. Ця інформація підштовхнула жителів міста, прихильників Євромайдану, до підвищення пильності²⁸⁴.

У кінці лютого Самооборона була сформована також у Мелітополі. Як і в інших містах, вона патрулювала місто в нічний час, запобігаючи кровопролиттю та розбійним нападам. Це було особливо актуально в умовах підвищеної напруженості та нестабільності²⁸⁵.

У Пологах на початку лютого 2014 року антимайданівцям ще вдавалося зібрати на центральній площі міста до 100 осіб, здебільшого людей похилого віку. Ними керували місцеві комуністи і регіонали. А вже в кінці лютого 2014 р. регіоналів і комуністів в Пологах не було видно. З'явилася самооборона, представники якої мали не допустити провокацій у місті з боку проросійськи налаштованих жителів²⁸⁶.

27 лютого 2014 р. відбувся автопробіг євромайданівців маршрутом Пологи – Більмак – Гуляйполе – Оріхів під гаслом «За єдину Україну! За єдиную Україну!». Біля Пологівського районного Будинку культури відбулося стартове зібрання учасників автопробігу. Із м. Пологи вирушило 30 машин, а в Гуляйполе заїхало понад 60. Учасників автопробігу зустрічали гімном України і жовто-синіми стягами. Відбувся мітинг.²⁸⁷

Так само рогорталися події у Василівці, Токмаку, Енергодарі та інших населених пунктах Запорізької області. Поступово на всій території області утверджувалося домінування прихильників Майдану.

²⁸⁴ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ А. Омельченко, 1970 р.н., м. Бердянськ. 29.10.2021 р.

²⁸⁵ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : УІНП, 2015. С. 249–250.

²⁸⁶ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Пологи О. Коломойцем. м. Пологи. 11.11.2021 р.

²⁸⁷ Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Пологи А. Сарішвілі. м. Пологи. 06.10.2021 р.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (2014–2026 рр.)

Револьюційна влада і початок «гібридної війни»

Утеча з України В. Януковича і призначення Верховною Радою виконувачем обов'язків Президента України В. Турчинова не привела до автоматичної зміни влади в Запорізькій області. Тривалий час, принаймні до середини квітня 2014 року, в обласному центрі існувало своєрідне «багатовладдя»: по-перше, деморалізовані залишки старої президентської вертикалі, яка перебувала в стадії переформатування і мало на що впливала; по-друге, Майдан на чолі з його керівництвом, що разом із «Самообороною» сприймалися як гарантії завоювань Револьюції і опиралися на підтримку мітингів, які кожного дня відбувалися в центрі Запоріжжя; по-третє, місцеві ради, керівництво яких, як і раніше, перебувало під контролем Партії регіонів та інших про-російських сил, проте намагалося маневрувати і зберегти залишки політичного впливу. А ще існували групи сепаратистів, метою яких була дестабілізація ситуації і захоплення адміністративних будівель у центрі міста. Як правило, ними напряду, чи через посередників керували російські куратори. Така картина з певними місцевими особливостями простежувалася у всіх районних центрах і великих містах області. Водночас у сільській місцевості, де майданівський вплив відчувався менше, розгорталася запекла боротьба за право формувати оновлені владні інституції між регіональними та локальними ФПГ.

Наприкінці лютого 2014 року активісти запорізького Майдану звернулися до новопризначеного Міністра внутрішніх справ з вимогою притягти до кримінальної відповідальності за злочинну діяльність по організації переслідування активістів губернатора О. Пеклушенка, голову

обласної ради В. Межейка, керівника обласної міліції В. Сербу, прокурора області О. Кириченка. У керівництві Майдану розгорілась дискусія щодо кандидатів на нового голову облдержадміністрації та інших відповідальних працівників. Лунали різні пропозиції щодо кандидатур з числа кваліфікованих майданівців. Але в лютому 2014 року до їх розгляду справа в Києві не дійшла. Без сумніву, там були важливіші справи.

Уже 19 лютого, коли В. Янукович ще був у столиці, перші російські спецпризначенці висадилися у Криму. Почалася агресія Росії проти України. У Москві зрозуміли дві прості речі: по-перше, без України, її людських і матеріальних ресурсів, без української промисловості, чорноземів і корисних копалин, без теплих південних морів і портів, без Києва як символічного першопочатку східнослов'янського державотворення, відновити Російську імперію неможливо; по-друге, мирними методами контроль над Україною не встановити. Це довела історія.

Війна Росії проти Незалежної України на першому її етапі (19 лютого 2014 – 24 лютого 2022 року) мала «гібридний», або «неконвенційний» характер. У загальному вигляді для цього типу воєн характерне: широке застосування «брудних» інформаційних технологій, які мають узагальнену назву – «інформаційна війна»; кібератаки; використання «п'ятої колони» і нерегулярних збройних формувань; нехтування міжнародними нормами ведення бойових дій, чинними та новими домовленостями тощо. Отже, агресія здійснюється без офіційного оголошення війни, а свою участь у ній держава-агресор приховує. Саме так починалася новітня російсько-українська війна.

Серед наближених до Путіна осіб було немало вихідців з України, які вважали себе спеціалістами з «українського питання». Із перших днів агресії Росії проти України їх активність значно посилилася. Про одного з таких «бійців інформаційного фронту» – випускника школи № 31 м. Запоріжжя Сергія Глазьева, радника Путіна з питань регіональної економічної інтеграції, мова йшла раніше. У 2014 році, на самому початку агресії Росії, він так охарактеризував місцеву «п'яту колону», яка під керівництвом і з допомогою російських спецпризначенців, встановлювала контроль над містами Донбасу: *«Люди, вставшие на защиту Новороссии, совершают подвиг мирового масштаба... Их миссия – продолжение нашей общей тысячелетней истории, сохранение Русского мира, остающегося едва ли не последней опорой цивилизации»*²⁸⁸.

Антиукраїнський пафос С. Глазьева можна зрозуміти. Для нього образ України сформувався в русифікованому Запоріжжі, яке в його

²⁸⁸ См.: *Русская история*. Русское историческое общество. Москва, 2014. № 3 (30). С. 3.

шкільні роки сприймалося як невід’ємна частина Радянського Союзу, по суті, Росії. Щодо України, то для багатьох людей, які здобули в Росії освіту і ще за радянських часів зробили там кар’єру, її незалежність ними сприймалася як непорозуміння, яке історія обов’язково «виправить». Таке переконання домінувало й серед частини жителів України. Політичні режими пострадянської України не занадто переймалися тим, щоб переконати своїх громадян у тому, що незалежна Україна – це цивілізаційний вибір абсолютної більшості її жителів, який має глибоке коріння та історичну перспективу. Як наслідок, зазначив соціолог І. Лосєв, який народився і сформувався як вчений у Криму, *«протягом 22 років (від 1991-го) на теренах Української держави було створено ідеальні умови для антидержавної підривної діяльності, а також максимально сприятлива обстановка для російського вторгнення під час «русской весны» 2014-го»*²⁸⁹. Виходячи з довоєнних реалій Запорізької області, з цим важко не погодитися.

У 2014 р. план демонтажу української державності і перша його фаза – відокремлення південних і східних областей від України, як російська сепаратистська реакція на Револьюцію гідності, перейшов у стадію реалізації. У квітні 2014 р. у мережі Інтернет з’явилася карта, знайдена у офісі КПУ у Києві, де було вказано можливий поділ України на 5 частин (Республіка Крим, Донбаська республіка, Дніпровсько-Слобожанська республіка, Республіка Новоросія та Україна)²⁹⁰. Щодо Запорізької області, то, як видно з карти, лівобережну її частину передбачалося включити до так званої Донбаської республіки. Комуністи назвали знайдену у них карту інформаційною провокацією, але подальші події підтвердили достовірність цього документа. Отже, політичний міф про «Новоросію», нашпигований ін’єкціями «русского міра», був витягнутий з архівної шухляди і запропонований як геополітичний проект сучасності²⁹¹.

Спочатку після узгоджених дій російських спецпризначенців і місцевої «п’ятої колони» Росія окупувала Крим. Ця акція була сприйнята як перший крок до відокремлення від України материкових території Півдня і Сходу.

Британське видання «The Times» повідомило, що команді російського президента В. Путіна у 2014 році пропонували план з деградації, – серед інших регіонів України, і Запорізької області. Це так

²⁸⁹ Лосєв І. Війна України з Росією і колаборанство. Держава повинна реагувати. URL: <https://ua.krymr.com/a/ihor-losiev-viina-ukrainy-z-rosiieiu-i-kolaboranstvo/30197846.html>

²⁹⁰ Как КПУ хочет разделить Украину. URL: <http://seo-top-news.com.ua/kak-kpuhochet-razdelit-ukrainu>

²⁹¹ Див.: Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Запоріжжя, 2015. С. 13–16.

Карта з офісу ЦК компартії України (2014 р.)

званий план «Троя», який передбачав створення шпигунської мережі, маніпуляцію громадською думкою, організацію проросійських протестів у Запоріжжі²⁹². Значна роль у реалізації цих намірів відводилася «п'ятій колоні».

У перехоплених телефонних розмовах зі своєю агентурою в Україні С. Глазьев, серед іншого, говорить і про Запоріжжя. 1 березня 2014 р. він наказує своїм клевретам зібрати в Запоріжжі натовп для захоплення облдержадміністрації і підпорядкування міліції загарбникам: «У мене пряме доручення керівництва піднімати людей на Україні»²⁹³.

Узагалі термін «п'ята колона» для характеристики становища в Запорізькій області використовують неохоче. Але багато фактів свідчать, що для розуміння суті подій, які відбуваються в нашому регіоні в роки новітньої російсько-української війни, цей термін надзвичайно актуальний. Юрій Щербак – Надзвичайний і Повноважний Посол України, окреслював у 2008 році коло тих сил, що «складали «п'яту колону» в нашій державі: від законсервованої агентури КДБ–ФСБ–ГРУ у вищих ешелонах української влади – до партій, низових ланок і організацій, об'єднаних на одній основі – ненависті до всього українського – до нашої державності, мови, історії, наших цінностей, нашого прагнення повернути собі гідне місце в Європі»²⁹⁴.

²⁹² URL: <https://incentre.zp.ua/opzzh-u-zaporizhzh-203-deputati-11-goliv-ta-persh-misczya-uradah/#::~:~:text=>

²⁹³ Бутусов Ю. Як радник Путіна організував захоплення України. URL: <https://glavcom.ua/columns/yuriybutusov/yak-radnik-putina-organizovuvav-zahoplennya-ukrajini-459367.html>

²⁹⁴ Щербак Ю. Фатальный треугольник в геометрии XXI века. День. Ежедневная всеукраинская

Хто персонально в Запорізькій області належав до «законсервованої агентури КДБ-ФСБ-ГРУ» в роки президентства В. Януковича, із зрозумілих причин, невідомо. Але ті наші земляки, хто ретельно відслідковував поведінку представників промислової і політичної еліти Запорізької області, говорять, принаймні, про кілька відомих постатей, діяльність яких ще напередодні війни цілком підпадала під поняття «п'ята колона». А скільки таких було серед малопомітних службовців державного апарату, співробітників СБУ та працівників інших правоохоронних органів, журналістів, військових, особливо відставних.

Серед відвертих представників «п'ятої колони» на початку війни особливо виділялися Артем Тимченко і Володимир Рогов – публічні особи, які свої сепаратистські погляди демонстрували відкрито.

Головного редактора запорізької газети «Искра-Ньюз» – Артема Тимченка до 2014 р. знали як «чорного піарника», тісно пов'язаного з місцевим кримінальним авторитетом «Анісімом». Із початком Революції гідності він заявив про себе як про затятого прихильника режиму Януковича, одного з організаторів місцевих «тітушок». Коли режим Януковича впав, Тимченко агітував земляків йти в армію «Південно-Східного фронту», номінував себе на «народного губернатора» Запоріжжя, але змушений був тікати в Донбас, де став депутатом «Парламенту Новоросії». Кажуть, що деякий час навіть відповідав там за «гуманітарну допомогу», яку і розкрадав.

В. Рогов свого часу закінчив одну з запорізьких середніх шкіл. У роки президенства В. Януковича був керівником проросійської структури «Славянская гвардия» і, як він сам писав, «працював на громадських засадах радником міністра освіти Д. Табачника»²⁹⁵. Ті з читачів, які обізнані з реформами системи освіти в Україні того часу, можуть здогадуватися про зміст його «порад». У 2010 р., як лідер «Запорожской партии «Русь» Рогов, навіть балотувався на посаду мера Запоріжжя. Центральне гасло передвиборчої програми – «Каждому запорожцу – «карту русского». Чітко визначалася мета: *«...Воссоединение нашего народа, собрание русской цивилизации, русского народа. Карта русского – идеальный инструмент для достижения этой цели»*. До честі жителів Запоріжжя – вони «не повелися» воно на «карту русского». Результат виборів для Рогова був плачевний: «за» – 1056 голосів, або 0,46 %. Щодо «Слов'янської гвардії», то вона була найбільш активною легальною антиукраїнською організацією в регіоні. Про неї добре знали і в Києві, і в Москві. У 2014 р. її діяльність в Україні у судовому порядку заборонили.

газета. 2008. 27 марта.

²⁹⁵ Ненаучная фантастика. (Интервью с В. В. Роговым). *Русская история*. 2014. № 3. С. 28.

Після своєї втечі із Запоріжжя В. Рогов став співголовою «Народного фронту Новоросії» в окупованому Донецьку, активно співпрацював з Російським інститутом стратегічних досліджень (РІСД), очолюваним генералом Л. Решетніковим (до речі, в 1970 році закінчив Харківський університет), і навіть неодноразово виступав на російському телебаченні. Подібних типів, які втекли з південних і східних областей України на окуповані території і до Росії, немало. Але частина прихильників «русского мира» і платних агентів Кремля залишилася вдома, перейшли в підпілля і заявили про себе диверсіями і терористичними актами, поширенням сепаратистських листівок, провокаційних пліток та іншими прийомами психологічного тиску. На цих, і багатьох їм подібних відступників-сепаратистів, московські куратори робили ставку, прагнучи установити контроль над Запоріжжям.

Для початку планувалося захоплення центру міста з приміщенням облдержадміністрації і проголошення «Запорізької народної республіки». Із останніх днів лютого до початку квітня 2014 року представники проросійських сил щоденно збиралися біля пам'ятника Леніна, мітингували, намагалися провести ходу центральним проспектом міста, час від часу робили спроби прорватися до центру міста, щоб зайняти будинок ЗОДА і міськради. Саме так діяли сепаратисти Донецька і Луганська, які під командою російських кураторів і відпускників-спецпризначенців брали під контроль головні міста Донбасу і проголошували свої фейкові «республіки» – донецьку і луганську.

Невідомо, чи мав відношення до спроб реалізації цих планів голова ОДА часів Януковича О. Пеклушенко. Про місце його перебування в перші дні після втечі В. Януковича з Києва не було інформації. Уже після формування в столиці нової влади 24 лютого він несподівано з'явився з першим заступником В. Ємельяненком «на роботу». Але до кабінетів їх не допустили. На що вони сподівалися – незрозуміло. Майданівці, які тоді перебували в держадміністрації, стали від них вимагати заяву про відставку. Такі заяви на той час написали вже багато голів обласних держадміністрацій. Цього чекали й від О. Пеклушенка. Але він відмовився і оголосив, що чекатиме рішення нової влади. Між ним і представниками Майдану відбулася перепалка, свідком якої був В. Рудик і М. Гуйтур. Пеклушенко – формально все ще губернатор, – був знервований і пробував виправдати свою позицію. Окинувши поглядом групу майданівців, він майже впритул підійшов до Ф. Турченка і голосно проголосив: «Історія мене виправдає». У відповідь доктор історичних наук Ф. Турченко зробив ще півкроку назустріч – так, що відчув під білою сорочкою Пеклушенка

бронежилет (був без костюма), і різко відповів: «Не вам нас вчити історії!».

Це була остання зустріч майданівців з останнім губернатором Запорізької області, призначеним В. Януковичем. Про В. Ємельяненка ж відомо, що через кілька тижнів він виїхав до окупованого Криму, а після початку повномасштабного вторгнення у 2022 року став заступником самозванного «губернатора Запорожской области» Є. Балицького.

Нового губернатора Запоріжжя дочекалося лише 3 березня 2024 року. Ним виявився Валерій Баранов – в 1998–2007 рр. міський голова Бердянська, потім депутат Верховної Ради, самовисуванець, який в парламенті приєднався до блоку В. Литвина. Як відомо, цей блок свого часу підтримував Ю. Тимошенко, потім перейшов під контроль В. Януковича, а після перемоги Майдану приєднався до демократичної коаліції. До Революції гідності В. Баранов відношення не мав. Була інформація, що його кандидатура на губернатора Запорізької області стала результатом міжпартійних переговорів в новій коаліції. Керівникам Майдану ця обставина була сприйнята насторожено. Проявом цього було створення структури під назвою «Комітет при держадміністрації із громадського контролю над діями влади». Його головою був Ігор Артюшенко, заступницею – Ірина Лех. До складу комітету входили Олена Єременко, Дмитро Харьков, Наталья Виговська, Роман П'ятигорець. Жодного депутата-активіста Євромайдану в комітеті не було. Вважалося, що вони контролюватимуть владу через свої важелі в обласній і міській радах.

Схоже, за принципом міжпартійних компромісів підбирали і голів районних державних адміністрацій. Цей процес розтягнувся на кілька місяців, аж до квітня включно. Були й винятки. Новим прокурором області у березні 2014 року був призначений О. Щацький – активіст Майдану. Після розгону 26 січня 2024 р. він деякий час змушений був переховуватися і після краху режиму вийшов з підпілля. Обласну міліцію і СБУ очолили патріотично налаштовані офіцери.

В умовах фактичного паралічу президентської гілки влади в області зростала роль місцевих рад як єдиних чинних конституційних органів місцевої влади.

Позиції місцевих рад, як і раніше, визначалося їх партійним складом і керівництвом. На чолі обласної ради, як і раніше, були регіонали В. Межейко і його заступниця С. Абдурахманова. Політичні настрої більшості представників ради яскраво виявилися, коли постало питання про ставлення обласної ради до агресії Росії і подій в Криму і на Донбасі. Щодо цього обласні ради України ухвалювали звернення до

населення. Запорізька рада висловила своє звернення однією з останніх в Україні. Його проєкт було винесено на розгляд позачергової сесії обласної ради 20 березня 2014 року. Проте документ був відверто «беззубим». У ньому переважали загальні фрази про консолідацію та спільну роботу, але абсолютно незрозумілим було ставлення запорізьких депутатів до російських агресорів і місцевої «п'ятої колони». Коли в залі прочитали запропонований документ, то присутні здивувалися: з тексту було незрозуміло, яким, власне, було ставлення запорізьких депутатів до російських агресорів і місцевої п'ятої колони. Фракція ВО «Батьківщина» та місцеві майданівці до підготовки звернення не мали відношення. Депутати запропонували конкретизувати позицію ради, доповнивши звернення лише кількома словами: «*Ми, депутати обласної ради вважаємо [....] і закликаємо...*». Це зробило б його гранично зрозумілим для громадян області. Але до цієї пропозиції президія поставилася негативно. Заступниця голови ради С. Абдурахманова, яка вела засідання, почала умовляти депутатів не вносити жодних доповнень, пояснюючи, що цей текст довго обговорювався і редагувався, зміни вносити не варто, «бо зал не проголосує». У залі стало гамірно. Зробили перерву, **після чого** обговорення продовжилося. Із аргументованою критикою запропонованого тексту виступили депутати обласної ради Володимир Рудик, Микола Борзійон та інші депутати. Було запропоновано запропонувати кілька правок, які акцентували увагу на протистоянні народу із режимом В. Януковича, засуджували військове вторгнення РФ до України, незаконну анексію Криму та прояви сепаратизму. Зауваження врахували і звернення ухвалили загальною. Коментуючи онлайн-репортаж із сесії, кореспондент назвав це дійство так: «*Признание в свинячий голос*»²⁹⁶. Пізно ввечері у виступі по місцевому телебаченні депутати від демократичної опозиції розповіли глядачам про події в обласній раді і, зокрема, антиукраїнські політичні махінації регіоналів і комуністів.

Поки в Запоріжжі формувалася нова влада, «п'ята колона» не залишала спроб взяти під контроль центр міста. Час від часу спалахували сутички між майданівцями і сепаратистами. Півтора місяця, поки росіяни укріплювалися в щойно захопленому Криму, а проросійські бойовики захоплювали міста і селища Донбасу, Запоріжжя перебувало в стані психологічної напруги, яку витримували не всі. 22 березня 2014 року наш край втратив ще одного свого патріота, поета, гумориста і сатирика Петра Ребра. Здається, колись він щиро вірив у якісь

²⁹⁶ ПРИЗНАНИЕ В СВИНЯЧИЙ ГОЛОС. Запорожский облсовет после «Подзатильников» закреймил Януковича. Он-лайн репортаж. URL: <http://www.panoptikon.org>

особливі, теплі відносини між українцями й іншими народами СРСР, а росіянами – особливо. Це відбилося у його творчості, і він був нагороджений орденом Дружби народів. У останньому його вірші, написаному з приводу ювілею Т. Г. Шевченка, є такі слова:

*Весь люд, обурений, лютіє,
Сам Бог гукає з висоти:
Росіє, пушкінська Росіє,
Чи з глузду зсунулася ти?
Цей вірш прозвучав і на його похороні.*

У цій складній ситуації Запоріжжя вистояло. До захоплення державних установ сепаратистами тут справа не дійшла. Усі чекали на інформацію з Києва. 17 березня в Україні була оголошена мобілізація. На фронт вирушило багато добровольців, із яких формували цілі з'єднання – добробати. Боездатність української армії почала поступово відновлювалася. У Донбасі намітився перелом на користь України. 13 квітня був оголошений початок Антитерористичної операції (АТО).

Саме на 13 квітня припав апогей боротьби за контроль над Запоріжжям. Цього дня в різних кінцях проспекту Леніна відбулися два мітинги – майданівців (до 5 тисяч осіб) і антимайданівців (до 1 тисячі). Після їх закінчення сепаратисти рушили колоною до центру міста. Коли про це дізналися майданівці, було прийняте рішення йти назустріч. Коли на Алеї слави біля Запорізької міської ради колони наблизилися одна до одної, почалася перепалка. Могло дійти до крові. Між ними стало кілька десятків міліціонерів. Виявилося, що сепаратистів залишилося близько 200, а майданівців – 500. Інформація через соціальні мережі миттєво поширилася містом. Досить швидко «тітушок» і міліціантів оточували вже дві, потім три, а через годину-півтори до 5 тисяч осіб. Вимагали арешту сепаратистів. Бралися за бруківку. Занадто активних стримували. Приїхав новий прокурор, потім – губернатор. Були представники церков. Хтось приніс два десятки яєць. Почали кидати їх у «тітушок». Через деякий час яйця вже підвозили машинами. У хід пішла і томатна паста, соки і пакети з борошном. Події, пізніше названі «яєчною неділею», знаменували публічне приниження і повний крах сепаратистських настроїв у місті. З'явилася оцінка дійства: «Тітушки в клярі». Кінчилося тим, що пізно ввечері (а почалося все десь о 15 годині) «тітушок» провели через довгий «коридор ганьби», а потім у міліції переписали. Після цього стало ясно, що Запоріжжя – українське місто, яке не допустить сепаратизму і не капітулює перед Путіним.

Невдачею закінчилися і спроби сепаратистів захопити владу в Харкові, Херсоні, Миколаєві і Одесі. Майданівці в цих містах висто-

«Яєчна неділя» 13 квітня 2014 р. в Запоріжжі

яли, сепаратисти і їхні куратори розбіглися деморалізовані. Сотні майданівців, добровольців і мобілізованих на території цих областей військовозобов'язаних чоловіків поповнили лави захисників України. Маючи за собою надійний тил, вони допомогли забезпечити перелом на користь українських сил у Донбасі. Як виявилось, більшість населення Луганської і Донецької областей не підтримують сепаратистів і російську агентуру, яка ними керувала. На початку серпня 2014 року повне визволення Донбасу здавалося справою одного-двох тижнів. І тоді, в середині серпня, на допомогу сепаратистам Росія почала масоване вторгнення регулярних частин, зорієнтоване на неприкритий тил українських військ. Як наслідок, у районі Іловайська українські війська були заблоковані. Попри обіцянки вищих російських офіцерів дати оточеним дозвіл на вільний вихід, українці були розстріляні артилерією. Кілька сот українських бійців загинули, частина потрапила в полон. Натомість на інших ділянках фронту наступ було зупинено. Велика територія Донбасу залишилася під українським контролем, а прорив росіян у Запорізьку і Дніпропетровську області було зірвано. На деякий час фронт стабілізувався.

Водночас, у супереч «гібридній» пропаганді, в Україні зміцнювалася національна єдність. Люди усвідомлювали важливість власної держави для захисту свого життя. У Європі і США почали усвідомлювати рівень загрози від російської агресії всьому світовому порядку і важливість міжнародної солідарності з Україною в її боротьбі за незалежність.

Із перших місяців війни в Запорізькій області виник потужний волонтерський рух, який охопив широкі верстви населення, надаючи військовим різноманітну допомогу – від продуктів і ліків, до спеціального обладнання і дорогої техніки. До підтримки наших захисників

долучалися навіть діти, які надсилали на фронт малюнки, поробки та кишенькові гроші.

У цих драматичних умовах триває постреволюційна трансформація України. Тривало оновлення влади, яке почалося ще під час Революції Гідності. Замість тимчасових структур створювалися виборчі, конституційні.

Позачергові вибори Президента України були призначені на 25 травня 2014 року. Передвиборча кампанія тривала за драматичних обставин. Крим був окупований російськими військами, а в Донбасі розгорталася війна. Чіткої відповіді на питання, що робити далі, не було. Як наслідок, у середовищі керівництва київського Майдану назрівали дискусії, які переростали в конфлікти. Не вдалося висунути і єдиного кандидата, який би влаштовував усі сили Євромайдану. Лідер партії «Удар» В. Кличко закликав всі партії підтримати П. Порошенка, і забезпечити йому перемогу вже в першому турі. Ю. Тимошенко, яка лише наприкінці лютого вийшла з в'язниці, відповіла, що не знімає своєї кандидатури за жодних обставин. Подібні заяви зробили й інші кандидати.

Незважаючи на складну політичну обстановку і фактичний стан війни з Росією, виборча кампанія, як і самі вибори, пройшли демократично і організовано. Виступи найбільш рейтингового кандидата П. Порошенка проходили під гаслом «Жити по-новому». Виборці запам'ятали його заяву, що «антитерористична операція має тривати години, а не місяці». Усе це в комплексі визначило результат голосування. Петро Порошенко отримав 54 % голосів і переміг у першому турі в усіх регіонах країни, де проходили вибори. У Запорізькій області за нього віддали свої голоси 38,2 % виборців, а за Ю. Тимошенко 9,7 %. Лідер компартії П. Симоненко одержав голоси 4,8 % виборців.

Новообраний президент змінив склад голів обласних і районних адміністрацій, зміцнивши виконавську владу на місцях. У жовтні 2014 р. пішов у відставку голова Запорізької ОДА В. Баранов. Обов'язки очільника регіону став виконувати Г. Самардак. Але голова обласної ради В. Межейко, якого звинувачували в організації розправи над майданівцями, до грудня 2015 року, як це і передбачав Закон, залишався на своїй посаді. Лише з кінця 2015 р. його замінив новообраний Г. Самардак, який перейшов на роботу до Обласної ради.

Після перемоги Революції гідності українське суспільство очікувало швидкої євроінтеграції, під гаслами якої проходив Євромайдан. 20 березня 2014 р. прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. 27 червня 2014 р. у Брюсселі Президент України П. Порошенко під-

писав економічну частину цієї Угоди. У Запоріжжі ці події були сприйняті з ентузіазмом.

Крім зони вільної торгівлі, Угодою передбачено співробітництво в інших сферах. Результатом такої співпраці мало стати підвищення якості української продукції та кращий захист інтелектуальної власності, чистіше повітря, лібералізований енергетичний ринок, самоврядування за європейською моделлю та ефективна боротьба з корупцією і відмиванням грошей. На впровадження цих стандартів відводилося до десяти років.

Окремо розглядалося питання про безвізовий режим між Україною і державами ЄС, а для цього не обов'язково бути членом ЄС. Про можливість отримання вільного режиму до кінця 2014 р. заговорили вже в лютому цього року, після перемоги Революції гідності. Але необхідно було узгодити низку спеціальних питань щодо візової лібералізації, які вимагали часу. Ці питання поступово вирішувалися, і в грудні 2016 р. саміт держав-членів ЄС констатував, що Україна виконала всі вимоги візової лібералізації. Але минуло ще пів року, перш ніж 11 червня 2017 р. Україна одержала безвізовий статус. Він дозволив громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання відповідного дозволу.

Перші євроінтеграційні кроки сприяли поліпшенню економічного становища, яке наприкінці президентства Януковича суттєво погіршилося. В умовах безладдя перехідного періоду, коли революційна влада брала контроль над країною, представники старої влади розграбували фінанси. Необхідні були значні ресурси, щоб в цих умовах забезпечити виплату заробітної плати, пенсій і функціонування соціальної сфери. Цьому сприяли іноземні запозичення, які особливо збільшилися в умовах розгортання російської агресії. Країни Заходу виявили готовність надати економічну підтримку Україні і навіть врятували її від дефолту, але підкреслювали необхідність реформ, які на перших порах нерідко супроводжувалися зростанням цін.

Помітною подією політичного життя України 2014 року стало ухвалення 16 вересня Закону України «Про очищення влади», згідно з яким заборонялося обіймати посади в органах державної влади та місцевого самоврядування особам, що своїми рішеннями чи діями сприяли узурпації влади В. Януковича, а також тим, хто працював на керівних посадах у компартійних та комсомольських органах СРСР та радянських спецслужб, закликали до порушення територіальної цілісності України або допустили порушення прав і свобод людини, що були визнані Європейським судом з прав людини. Крім цього, обмеженням у правах підлягали чиновники, які подаватимуть недостовірну інформа-

цію про майно в деклараціях про доходи, або вартість майна яких не відповідатиме рівню законних доходів за час перебування на посаді.

Прийняття цього закону, який називали ще Законом про люстрацію, також було однією з вимог Євромайдану. У суспільстві висловлювалися надії на нову формацію управлінців, яка приходила в апарат держадміністрацій, рад і правоохоронних органів України вже після проголошення незалежності. Місць у державних структурах вистачало, адже роки незалежності були відзначені стрімким зростанням чисельності службовців. Очікувалося, що нові кадри принесуть у роботу апарату професіоналізм, принциповість, чесність і відданість справі. Але не так сталося, як гадалося. Потрапивши до специфічного посткомуністичного і русифікованого номенклатурного середовища, пронизаного корупцією і ностальгією за радянським минулим (часто потрапляють на державну службу за протекцією чи з урахуванням політичних поглядів), молоді держслужбовці нового призову копіювали, часто в гірших варіантах, поведінку своїх старших колег із багаторічним стажем комсомольської і компартійної роботи. Прикладів цього жителі області можуть навести достатньо. Так що, невдовзі стало очевидним, що це рішення про люстрацію є запізнілим і його ефективність обмежена.

Виходячи із запитів суспільства, президент П. Порошенко ухвалив рішення про проведення 26 жовтня 2014 р. позачергових парламентських виборів. Вибори відбувалися за змішаною виборчою системою: 50 % депутатів обиралися за партійними списками, 50 % – в одномандатних округах. Участь в парламентських виборах брали як старі, так і новостворені політичні сили: партія «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», «Об'єднання «Самопоміч»», а також «Опозиційний блок», що увібрав у себе залишки прихильників Партії регіонів. За підсумками виборів за партійними списками до Верховної Ради потрапили шість політичних сил: політична партія «Народний фронт» (22,14 %), партія «Блок Петра Порошенка» (21,14 %), політична партія «Об'єднання «Самопоміч» (10,97 %), політична партія «Опозиційний блок» (9,47 %), Радикальна партія Олега Ляшка (7,44 %), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (5,68 %).

Порівняно з партійним складом попереднього парламенту до Верховної Ради потрапила лише одна політична сила – ВО «Батьківщина». Склад Верховної Ради оновився більше ніж наполовину: 56 % народних депутатів були обрані до парламенту вперше. Також уперше до Верховної Ради не потрапила компартія.

За підсумками виборів 17 листопада було створено коаліцію з п'яти політичних сил під назвою «Європейська Україна», куди увійшли

«Народний фронт» А. Яценюка, «Блок Петра Порошенка», «Самопоміч» А. Садового, Радикальна партія О. Ляшка та «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Прем'єр-міністром знову було обрано А. Яценюка – лідера «Народного фронту». До складу коаліційного уряду вперше за історію України було призначено іноземних фахівців.

Обрання нових органів влади стало важливим досягненням України. Світ визнав вибори вільними і демократичними. Вони продемонстрували зміну в розстановці політичних сил у регіонах, які принесла революція. Навіть у Запорізькій області промайданівські партії одержали нестійку більшість: Народний фронт набрав 10,9 %, «Блок Петра Порошенка» – 16,5 %, «Самопоміч» – 8,6 %, О. Ляшко зі своєю партією одержав 5,9 %, ВО «Батьківщина» – 4,6 %. Від Запорізької області по одному з мажоритарних округів від блоку Порошенка у Верховну Раду пройшов І. Артюшенко, від ВО «Батьківщини» – С. Соболев. Самовисуванець М. Фролов, що переміг на виборах по одному з мажоритарних округів, після виборів також пристав до Блоку Порошенка.

Партія регіонів у виборах до Верховної Ради не брала участі. Вона перебувала в стані розвалу, а її переконані прибічники створювали нові партійні структури. Найбільша з них – «Опозиційний блок», одержала в Запорізькій області 22,2 % голосів. За комуністів, які не попали у Верховну Раду, в області голосувало 9,7 %. Отже, за проросійські сили в області віддали свої голоси близько третини виборців.

«Перезавантаження» влади закінчилося місцевими виборами, які в Запорізькій області відбулися в жовтні-листопаді 2015 року. Переміг «Опозиційний блок» – учорашні регіонали, які одержали 33,3 %. Здавалося, Революція гідності в Запоріжжі не залишила сліду у свідомості колишніх прихильників регіоналів, яких серед виборців традиційно була більшість. Блок Порошенка «Солідарність» одержав 15,4 % голосів, ВО «Батьківщина» – 9,5 %.

Не надавали оптимізму і події в Києві. Різні підходи до вирішення проблем, які накопичилися в Україні, негативно відбилися на стабільності постреволуційного уряду. 1 вересня 2015 р. з коаліції вийшла «Радикальна партія» Олега Ляшка, 18 лютого 2016 року – ВО «Батьківщина» Юлії Тимошенко, 19 лютого того ж року – «Самопоміч» А. Садового. Верховна Рада опинилася на межі розпуску. У коаліції залишилися лише партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність» та «Народний фронт» А. Яценюка. Їм вдалося створити «коаліцію на двох», до якої – для забезпечення кворуму – приєднали групу позафракційних депутатів. 14 квітня 2016 р. після чергової політичної кризи у відставку було відправлено прем'єр-міністра А. Яценюка. Того ж дня

новим головою уряду було призначено В. Гройсмана, якого підтримав «Народний фронт». Партії, які вийшли з коаліції, продовжували підтримувати більшість ініціатив президента, зокрема, щодо повернення під контроль України Донбасу і Криму, але дистанціюючись від тих рішень, які були особливо непопулярними серед населення, хоча й вкрай необхідними.

У таких умовах, хоча й повільно, але включалася в роботу постреволюційна юстиція, яка перебувала в стадії глибокого реформування.

Створення незалежної від влади і олігархів системи правосуддя, яка б гарантувала верховенство права і забезпечила усунення корупції в судовій системі і суспільстві, було однією з вимог Революції гідності. Тож з 2014 р. почалося «перезавантаження» судової системи. 2 червня 2014 р. було зроблено перший крок – Верховна Рада ухвалила закон «Про судоустрій та статус суддів». Але невдовзі виявилось, що істотних змін в роботі судів не відбулося. Восени 2016 року набули чинності зміни до Конституції України в сфері судочинства та нова редакція Закону «Про судоустрій і статус суддів». Вважається, що лише з цього розпочалася судова реформа. Реформувалася структура судових органів, планувалося істотно оновити їх склад. Загальна ідея реформи полягала в тому, щоб забезпечити їх незалежність, підвищити рівень довіри та публічної підзвітності. Але від самого свого початку судова реформа «забуксувала через небажання політичних еліт, насамперед Адміністрації Президента, відмовитися від не властивих їм за Конституцією форм контролю над судовою владою.

У цих умовах під пильною увагою суспільства перебувало притягнення до кримінальної відповідальності винуватців розправи над майданівцями, яка відбулася 26 січня 2014 року.

Як у країні взагалі, у Запоріжжі справа розглядалася повільно. У 2016 році Запорізький обласний прокурор О. Шацький говорив про труднощі, з якими стикаються правоохоронні органи, розслідуючи дії винуватців розправи: *«Неможливо ідентифікувати особи ані працівників міліції, ані “тітушок”, які наносили тілесні ушкодження. В Запоріжжі пішли шляхом виявлення тих осіб, які організували жорстокий розгін. За півроку були встановлені 502 працівники міліції, які брали участь у подіях 26 січня, деє 400 так званих “тітушок”»*. Прокурор зазначив також, що до кримінальної відповідальності ніхто з цих осіб не притягнений, адже, за його словами, «наше законодавство так діє, що ми повинні доводити, що саме ця особа біла цю людину»²⁹⁷.

²⁹⁷ URL: <https://suspiilne.media/zaporizhzhia/99505-ricnica-rozgonu-zaporizkogo-evromajdanu-zoden-z>

Як наслідок, головними звинуваченими на процесі розгону запорізького Майдана виявилися лише голова ОДА О. Пеклушенко, голова Облради В. Межейко і начальник обласної міліції В. Серба. Але останній втік за кордон.

Про психологічний стан О. Пеклушенка під час суду свідок, активістка Майдану О. Єременко, говорила: *«Він від початку на всіх судових процесах виглядав не дуже добре. У нього був досить поганий психологічний настрій. У нього в руках була Біблія. Він увесь час читав молитви, коли нас опитували. Виглядав дуже осунутим. Це тільки процес починався. Враховуючи те, що на останніх засіданнях з'явилися свідки, яких він, можливо, не чекав – давали свідчення «тітушки», представники охорони облдержадміністрації... Природньо, вони говорили не на його користь. Вони говорили про завдання, які він ставив. Я думаю, це вплинуло на нього не в кращий бік, бо зрозуміло було лише одне, що чим довше йде процес, тим менше шансів на його виправдання, тим буде складніше».*

12 березня 2015 р. О. Пеклушенко був знайдений мертвим у власному будинку. Тодішній радник міністра МВС, народний депутат А. Геращенко на своїй facebook-сторінці писав: «Можливо, причиною самогубства Пеклушенко могло бути небажання нести кримінальну відповідальність за незаконний розгін і калічення активістів Євромайдану в січні – лютому 2014 року»²⁹⁸.

Очільник Запорізької облради В. Межейко після перемоги Революції час від часу зникав з публічного простору, що викликало чутки про його втечу, чи звільнення з посади за власним бажанням. Регіонали змушені були спростовувати ці чутки. 15 жовтня 2014 року перша заступниця голови обласної ради С. Абдурахманова звернулася до депутатів з листом, у якому повідомила, що В. Межейко як кандидат в депутати Верховної Ради перебуває у відпустці, проводить передвиборчу кампанію у Верховну Раду і жодних заяв про звільнення не подавав²⁹⁹. Виявилося, що В. Межейко, перебуваючи під підозрою, задумав ухилитися від відповідальності, прикриваючись депутатським імунітетом. Але це йому не вдалося. Він став єдиною особою, кого суд визнав винним. Йому було присуджено 5 років позбавлення волі з випробувальним терміном.

Зрозуміло, що не всі, хто заслугував, понесли покарання. *«Основну провину цього, – говорить І. Артюшенко, – я покладаю на тих очіль-*

obvinuvaceni-h-dosi-ne-ponis-vidpovidalnosti

²⁹⁸ Атанайя Т. Опитування: що говорять учасники Революції гідності через 5 років. *Голос інфо*. 2019, 20 лютого.

²⁹⁹ Запорізька обласна рада Про заперечення інформації. 15.10.2024. № 01-27/0940. Архів автора.

ників, у першу чергу, прокуратури, які зайшли одразу після Революції Гідності». Утім, адміністративну та політичну відповідальність тодішні посадовці все ж понесли. *«Всі вони втратили керівні посади й можливість повернутися в публічний простір Запоріжжя та України»*³⁰⁰.

У квітні 2015 року були ухвалені закони України про декомунізацію. На першому етапі при виконанні приписів цих законів головну роль належало відіграти органам місцевого самоврядування. Але і після перемоги Революції гідності їх склад кардинально не змінився. Складалося враження, що революція пройшла повз місцеві ради Запорізької області.

Зокрема, мером Запоріжжя на виборах, які відбулися 23 жовтня 2015 року, було обрано формального самовисуванця Володимира Буряка – головного інженера комбінату «Запоріжсталь», що належав Рінату Ахметову. У міській раді він мав підтримку фракції «Опозиційного блоку», до якої входило 20 із 64 депутатів міськради. Як і сам мер, більшість членів фракції були працівниками «Запоріжсталі». Інша фракція під назвою «Нова політика» у складі 9 депутатів була виключно представниками «Мотор-Січі». Разом з фракцією підприємця та екстреміста В. Кальцева «Наш край» (6 депутатів) вони сформували більшість, на яку спирався мер. Запорізький Майдан у міськраді був представлений «Європейською Солідарністю» і «Батьківщиною».

Виборці м. Запоріжжя становили 42 % електорату області, тому й результати голосування до обласної ради кардинально не відрізнялися від показників запорізького міського голосування. Фракція «Опозиційного блоку» в новій облradі була найбільшою – 28 депутатів, «Наш край» (В. Кальцев) – 14 депутатів, «Нова політика» (Мотор-Січ) – 6, «Європейська Солідарність» – 13, «Українське об'єднання патріотів» (УКРОП) – 6. Усього в облradі було 84 депутати³⁰¹.

Зважаючи на такий «розклад сил», закони про декомунізацію викликали жорсткий опір більшості депутатів Запорізької міської і Обласної рад, які орієнтувалися на настрої, що панували в проросійському і прокомуністичному середовищі області. Як жахиття, вони сприйняли перспективу перейменування вулиць і площ, демонтаж пам'ятників комуністичним вождям.

Слід нагадати, що після проголошення незалежності на території Запоріжжя було реалізовано ряд меморіальних проєктів, які до української історії не мали жодного відношення. Ініціатором і спонсором

³⁰⁰ URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/99505-ricnica-rozgonu-zaporizkogo-evromajdanu-zoden-z-obvinuvaceni-dosi-ne-ponis-vidpovidalnosti>

³⁰¹ URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/99505-ricnica-rozgonu-zaporizkogo-evromajdanu-zoden-z-obvinuvaceni-dosi-ne-ponis-vidpovidalnosti>

цих проєктів був В. Богуслаєв. Так, у 1999 році, коли в українському середовищі міста йшла чергова дискусія про необхідність увіковічення в обласному центрі пам'яті Тараса Шевченка, на головному проспекті коштом «Мотор-Січі» було споруджено пам'ятник російському поету Пушкіну. У 2010 році за кошти того ж В. Богуслаєва на території ЗНУ був споруджений помпезний монумент Йосипу Гладкому, який у 1828 році перейшов на бік росіян, був нагороджений чотирма царськими орденами і став генералом. Золотом на постаменті було вигравіровано: «*Земле и преданиям верность*». Саме «верность» імперії і її «преданиям», а не січовикам, стала підставою для спорудження Йосипу Гладкому пам'ятника. Коштом В. Богуслаєва в області було встановлено ще кілька пам'ятних знаків, які стали мітками «руського міра» в регіоні.

Отже, є підстави для висновку, що в умовах незалежності місцевим керівництвом, – усвідомлено, а інколи і стихійно, – робилося багато, щоб продовжити радянський процес переформатовування історичної пам'яті населення козацького краю на російсько-імперські наративи, щоб у місті ніщо не нагадувало про славне минуле регіону.

Про ці проблеми постійно йшлося на засіданнях комісії з декомунізації, яка була сформована при Запорізькій міській раді, а також у виступах на телебаченні і в численних дискусіях, що проводилися з весни 2015 року в різних аудиторіях. Були підготовлені списки об'єктів, які підлягали перейменуванню, і перелік пам'ятників, меморіальних дошок та інших знаків, які підлягали демонтажу. Особливо активно в комісії працювали експедит Верховної Ради О. Білоусенко і працівник обласного краєзнавчого музею В. Лініков. Але процес декомунізації відбувався повільно. Переважна більшість ініціатив комісії керівництвом міської ради відкидалася. Зокрема, зігнорували ідею розширення її функцій пропозиціями щодо деколонізації і дерусифікації.

Представники радикальної громадськості міста по-своєму відрегулювали на позицію керівництва міської ради. Уже в жовтні 2014 року група активістів (пізніше – членів партії «Демократична Сокира») на чолі з Юрієм Гудименком, випускником історичного факультету ЗНУ, «одягли» пам'ятник Леніну, який без спеціальної техніки повалити було неможливо, у величезну вишиванку, виготовлену з банерної тканини. Приблизно тоді невеликий монумент Леніну біля одного з корпусів ЗНУ був скинутий з постаменту.

Процес декомунізації пришвидшився лише тоді, коли керівництво міста, відповідно до законодавства постало перед перспективою кримінальної відповідальності. Пам'ятним у цьому відношенні стало 19 лютого 2016 року, коли міська рада прийняла рішення про

Демонтаж пам'ятника Леніну в Запоріжжі

демонтаж протягом місяця пам'ятника Леніну на площі Леніна перед греблею Дніпрогесу. 20 лютого ця площа була перейменована на Запорізьку, а 17 березня після 30-годинних демонтажних робіт найбільший в Україні пам'ятник Леніну за допомогою спеціальної техніки і тросів було знято з постаменту.

За тиждень до цього на Соборному проспекті (до декомунізації – проспект Леніна), був демонтований пам'ятник Ф. Дзержинському. Ще до Револьюції гідності хтось невідомий час від часу обливав цей пам'ятник червоною фарбою. Урешті-решт, «зловмисника» було затримано. Ним виявився студент п'ятого курсу університету Юрій Гудименко. Він просидів кілька тижнів у СІЗО і був відпущений на свободу за умови відрахування. І хоча при владі ще був В. Янукович, Ю. Гудименко не був відрахований і успішно закінчив історичний факультет університету.

Щодо дерусифікації і деколонізації, то в Запоріжжі до повномасштабного вторгнення російських військ у 2022 р. цей процес всіяко гальмувався. При цьому керівництво місцевого самоврядування виявилось надзвичайно винахідливим, коли мова заходила про антиукраїнські акції. Як і раніше, воно діяло заодно з місцевими промисловими магнатами і їхньою політичною прислугою. Так, 22 вересня в Запоріжжі відбулися збори за участю групи людей, які називали себе «підприємцями». Розглядався законопроект «Про спеціальний правовий режим застосування норм законодавства України в соціально-економічній, бюджетній та інших сферах на територіях з складною екологічною ситуацією». А 27 серпня 2015 р. сесія Запорізької облради, у якій домі-

нували колишні регіонали і комуністи, прийняла звернення з пропозицією надати Запоріжжю «особливий екологічний статус»³⁰².

Йшлося про екологію. Але багато хто в Запоріжжі і за його межами вважали, що від цього лише один крок до «Запорізької народної республіки» і розчленування України. Домінувало переконання, що за цією акцією стояли місцеві лідери регіоналів і комуністів, які в такий спосіб прагнули зберегти свій вплив у регіоні. Інформація про цю провакацію швидко поширилася по Україні і дійшла до Києва. Під тиском центральної влади і місцевої громадськості Обласна рада відкликала своє рішення, пояснивши, що їх «неправильно зрозуміли».

Боротьба з впливом олігархів на діяльність політичних партій стала одним з основних гасел Революції гідності. Більшість цих партій перебували на прямому чи прихованому утриманні олігархів та промислово-фінансових груп і діяли в їхніх інтересах. Звичайним явищем була купівля бізнесменами прохідних місць у списках кандидатів в депутати, або оплата «преміальними» за «правильне» голосування так званих «незалежних» депутатів. 8 жовтня 2015 року Верховною Радою було ухвалено Закон «Про фінансування політичних партій із державного бюджету». Передбачалося, що цей Закон зменшить залежність партій від великого бізнесу та забезпечить прозорість передвиборчої агітації.

Заходи з деолігархізації були позитивно сприйняті в регіоні. Але з часом стало зрозуміло, що вдалося приборкати лише деяких товстосумів. У деолігархізаційній політиці почали помічати елементи вибіркової, а П. Порошенку, статки якого за роки президентства суттєво збільшилися, почали закидати використання владних важелів задля власного збагачення і створення власного олігархічного клану. Це не залишилося непоміченим і негативно відбилось на авторитеті нової влади. У Запоріжжі в реальному житті істотних змін не відбулося і, як і раніше, про конкретних місцевих депутатів говорили, що вони, наприклад, «від Запоріжсталі», «Мотор-Січі», а не від того чи іншого виборчого округу.

У Запоріжжі особливо гостро стояло питання корупції в закладах комунальної власності, яких лише в підпорядкуванні облради було понад 150. Більшість їхніх керівників були регіоналами і спонукали підпорядковані їм колективи на виборах голосувати за свою партію, чи під час Революції гідності виводили їх на антимайданівські мітинги. Коли губернатора О. Пеклушенка усунули від влади і виконувачем обов'язків голови ЗОДА призначили В. Баранова, він запропонував радикальний

³⁰² URL: <http://strelaua.com/novosti-zaporozhya/neukrotimye-eschyo-odin-posyl-ot-zaporozhya-tsentr-ua-etot-raz-sovsem-uzh-nesuraznyy.html>

захід – замінити усіх без винятку керівників комунальних закладів. І хоча не всі ці заклади були корумпованими, але новий губернатор, як колишній мер Бердянська, знав «проблему зсередини». Йшлося, насамперед, про установи та організації, численні факти зловживань та хабарництва у яких були добре відомі в публічному просторі. Але саме щодо них апарат обласної ради і держадміністрації робили все, що від них залежало, щоб залишити керівництво «недоторканими».

Особливо яскраво це виявилось в історії з комунальною установою «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (ЗОІППО) і його ректором В. Пашковим, депутатом облради від Партії регіонів. У цьому закладі щорічно проходили перепідготовку близько 5 тисяч педагогічних працівників з усієї Запорізької області. Ходили чутки про тісні зв'язки ректорату ЗОІППО з криміналізованими чиновниками облради і держадміністрації. З обласного бюджету через касу інституту і хитру схему в їхні кишені щомісячно виводилися значні суми.

Під час Револьюції гідності цей заклад залишався одним з найміцніших оплотів регіоналів і зосередженням різноманітних проросійських об'єднань. Про це було відомо в місті і депутати ВО «Батьківщини» запропонували створити спеціальну комісію для перевірки діяльності ЗОІППО і його ректора В. Пашкова. Спочатку на цю пропозицію не звернули уваги, адже корупція в ЗОІППО вважалася майже нормою. Лише коли почала поширюватися інформація про антиукраїнську діяльність в інституті, керівництво облради було змушене відреагувати. У грудні 2014 року була створена комісія обласної ради під керівництвом регіонала О. Запорожця. До її складу включили й депутата від фракції ВО «Батьківщина» Ф. Турченка. Уперше комісія приступила до своїх обов'язків лише 18 березня 2015 року. Але коли її члени з'явилися в інституті, їх не допустили до документів, зокрема, фінансових. Комісія під улюлюкання наближених до Пашкова працівників інституту походила коридорами, потупцювала в приймальній В. Пашкова і біля бухгалтерії, і розійшлася. Було дивно: власник – обласна рада – прислав свою комісію, а найнятий власником працівник не дозволяє комісії працювати. Усі розуміли, що О. Запорожець і В. Пашков перебувають у змові з керівництвом ради і не хочуть правди про становище в інституті. Дивною була і позиція ЗОДА, голова якої тоді був В. Самардак. Як колишній заступник голови правління «Індустріабанку» він добре знав становище в області, але поведився нерішуче. Це давало підставу деяким активістам Майдану підозрювати його в залежності від місцевого криміналітету, чи навіть закордонних сил, які спрямовували в Запоріжжі діяльність В. Пашкова і його наближених.

Не чекаючи результатів роботи комісії, у липні 2015 року фракція ВО «Батьківщина» звернулася з депутатським запитом до начальника управління СБУ в Запорізькій області з приводу діяльності ректора В. Пашкова. Як не дивно, але через кілька днів була одержана конкретна і змістовна відповідь, у якій В. Пашков характеризувався як (цитуються відповідь) *«засновник, керівник та активний учасник низки регіональних та загальнодержавних громадських організацій проросійського характеру, що діяли в інтересах агресивної зовнішньої політики Російської Федерації стосовно України»*.

Зокрема, вказувалося, що В. Пашков був керівником Запорізької громадської організації «Русский культурный центр», серед пріоритетів якої є розвиток та збереження цінностей т. зв. «руського міра» – проекту, що використовується Російською Федерацією для просування свого ідеологічного впливу в Україні. Зокрема, ідеологія «руського міра» використовується бойовиками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» як інструмент для обґрунтування своїх планів включити до так званої «Новоросії» і територію Запорізької області.

У межах щорічних «Міжнародних літніх шкіл патріотизма молодих соотечественников», які організовував В. Пашков для активістів організацій проросійської спрямованості, присутнім окреслювалися напрямки бажаної діяльності: 1) збереження «єдиного руського мовного та культурного простору»; 2) відстоювання «законних прав» російськомовної молоді в країнах СНД; 3) реалізація молоддю морально-духовних цінностей народів Росії.

На зазначених «літніх школах» В. Пашков особисто проводив лекції, в ході яких розповідав про створення та існування «руського міра», доносив до молоді ідеї про необхідність підтримання «руського патріотизма» тощо. Слід відзначити, що організації, активісти яких були постійними учасниками «літніх шкіл» В. Пашкова, мали характерні назви – «Русское молодежное движение», «Русская семья», «Русский центр эстетического воспитания» тощо. І, «вишенька на торті»; *«...Зазначені заходи, які організовуються В. Пашковим, проходять за регулярної участі та під контролем дипломатичних представників РФ в Україні»*. Це слова з офіційного висновку СБУ.

Оперативність і компетентність працівників СБУ заслуговувала позитивного відгуку. Управління СБУ по Запорізькій області вже зібрало достатньо конкретних матеріалів, які переконливо свідчили про антидержавну діяльність В. Пашкова, тому і відповідь на наш депутатський запит у них по-суті вже була готова.

І ще одна обставина, яка з'ясувалася дещо пізніше. Ще 26 березня 2015 року Управління СБУ по Запорізькій області, не чекаючи наших запитів, вже зверталася до керівництва облради з листом «Про недопущення використання КЗ «ЗОІППО» Запорізької обласної ради у діяльності на шкоду України». У листі йшлося, що «діяльність Пашкова В. В. призводить до фактів використання КЗ «ЗОІППО» російською стороною у заходах, що мають ознаки дій на шкоду Україні». І висновок УСБУ: *«З урахуванням викладеного, вважається за доцільне здійснити в ЗОІППО заходи організаційного характеру, спрямовані на недопущення використання інституту у діяльності на шкоду Україні».*

На цей лист під номером 59/5/1-26 від 30 березня 2015 року в канцелярії облради була заведена реєстраційна картка. Із ним ознайомилися і поставили підписи В. Межейко і С. Абдурахманова. Але ніяких резолюцій вказаних посадових осіб на реєстраційній картці вони не зробили. Це означає, що про лист УСБУ вони нікому не повідомили і жодних заходів з приводу нього не здійснили. Чому цього не було зроблено, зрозуміти не важко.

Поки керівництво обласної ради приховувало лист УСБУ, на його адресу прийшли нові листи. Зокрема, запит з приводу антидержавних дій В. Пашкова надіслав на адресу обласного управління СБУ народний депутат Ігор Артюшенко, один з координаторів запорізького Майдану. Інформація про антидержавну діяльність В. Пашкова стала відома і в Міністерстві освіти і науки України. 19 червня 2015 року з'явилася Заява МОН за підписом Міністра Сергія Квіта, у якій Запорізькій облradі пропонувалося «невідкладно звільнити» В. Пашкова з посади ректора ЗІППО.

Про те, що керівництво ради блокує ознайомлення депутатів з листом УСБУ та іншими матеріалами, які стосуються В. Пашкова, у фракції ВО «Батьківщина» стало відомо лише 10 серпня 2015 року. Представник фракції депутат Ф. Турченко негайно звернувся до першого заступника голови облради С. Абдурахманової (В. Межейка в місті не було) з письмовою вимогою ознайомити депутатів зі змістом листа. При зустрічі з нею депутат заявив, що, як голова постійної комісії зі свободи слова та інформації, він буде змушений на черговій сесії озвучити зміст листа УСБУ. Вимагав також поставити лист УСБУ на обговорення сесії. Відбулася нервова дискусія і, врешті-решт, було вирішено винести на сесію звіт ректора про результати роботи КЗ «ЗОІППО» за 2014 та перше півріччя 2015 року.

Звіт справді відбувся, причому «головний учитель» області В. Пашков зробив його на неймовірному суржику, який позбавив депутатів можливості будь-що зрозуміти. Через дві-три хвилини зал втратив інтерес до доповідача і кожен почав копирсатися у своєму смартфоні.

Коли від комісії дали слово представнику фракції ВО «Батьківщина», то, перш ніж коментувати звіт ректора, він поставив риторичні питання: чому немає співдоповіді від Департаменту освіти, який контролює роботу інституту, затверджує бюджет, штатний розпис, премії, затверджує звіти, проводить атестацію; чому немає звіту комісії обласної ради (керівник О. Запорожець), яка дев'ять місяців вивчала роботу комунальної установи «ЗОІППО»? Чому ми повинні вірити на слово В. Пашкову?

Коментарі депутата до доповіді ректора були короткі. Звернув увагу на недоліки в організації навчально-методичної і організаційної роботи, зокрема, на провал акредитації спеціальності «Технологічна освіта. (Перепідготовка)». Вказав на недопустимість формування міжнародних відносин винятково на зв'язках з російськими ЗВО. Поставив під сумнів раціональність використання в інституті бюджетних коштів. Для цього порівняв бюджет ЗОІППО з бюджетами відповідних інститутів Львова, Дніпропетровська і Харкова, у яких він у півтора – два рази менший. «Куди йдуть гроші?» – запитав доповідач. І сам відповів, посилаючись на голову фракції комуністів, який одного разу з трибуни облради сказав, що комунальні заклади – це «годовниця для корумпованих чиновників». Далі, поставив питання, чому у проекті рішення сесії немає відповіді на відкритий лист Міністра освіти і науки з вимогою «невідкладно звільнити» В. Пашкова з посади? Чому немає реакції на вимогу УСБУ припинити «використання інституту в діяльності, спрямованій «на шкоду Україні і здійснити заходи організаційного характеру».

І останнє, що для більшості в залі пролунало як повна несподіванка. Доповідач озвучив матеріали про плагіат в докторській дисертації ректора В. Пашкова, яку нещодавно він захистив. Вказано, що інформація про це розміщена на загальнодоступному сайті «Плагіат. Общественная доска позора». Експерти виявили, що В. Пашков переписав у інших авторів 152 сторінки тексту із загальної кількості 400 сторінок своєї дисертації. Що це так, всі можуть перекоонатся, ознайомившись з висновками експертів особисто.

Це був скандал на всю Україну. Справу розглядало Міністерство освіти і науки і особисто міністр Сергій Квіт. Було переконання, що В. Пашкова будуть позбавлять вченого ступеня доктора наук. Адже, яка ж наука в інституті, якщо його ректора підозрюють у науковій недобросовісності, а якщо висловитися ясніше – крадіявстві?

Регіонали, які виступали на обговоренні, пробували «вигородити» В. Пашкова, звинувачуючи доповідача в упередженості і необ'єктивності. Запам'ятався виступ депутата-регіонала Анатолія Блохи – у минулому мільйонера, підприємця, голови Акимівської рай-

держадміністрації і, до речі, кандидата юридичних наук. Дисертацію захистив без навчання в аспірантурі у віці 56 років. З виразом «святий наївності», А. Блоха заявив: «Який плагіат? У алфавіті 32 букви. Усі пишуть цими буквами. Що тут можна вкрати?». Як не дивно, але ніхто з депутатів на цей спіх А. Блохи не зреагував.

Щодо заступника губернатора Є. Гугніна, який виступав останнім, по суті доповіді і обговорення не сказав нічого, але повідомив, що в інститут для комплексної перевірки ЗОІППО іде комісія Міністерства освіти і науки».

Засідання ради транслювалося, і можливість його почути мали усі охочі.

І хоча жодної комісії МОН України насправді не було, справа посунулася. Ректорська дисертація справді виявився плагіатом, і спеціалізована вчена рада позбавила В. Пашкова ступеня доктора філософських наук. Голова спецради сказала, що «тоді помилилися», бо не було технології для перевірки плагіату. Водночас на поверхню вилізла делікатна дрібниця: виявилось, що писав роботу не автор, а спеціально прийнята на роботу особа, якій з бюджету інституту виплачували зарплату і премії.

Узагалі на підставі того, що було «на поверхні», можна було звільнити з роботи за статтею, та ще й відкривати кримінальну справу. Але на це не наважилися. Навіть новий губернатор, у минулому генерал-майор К. Бриль, який у деталях був обізнаний з ситуацією в ЗОІППО і фактами про антидержавну діяльність ректора В. Пашкова, не виявив рішучості у доведенні справи до її логічного завершення. В останню хвилину він зупинився. У ЗМІ припускали, що хтось дуже впливовий у місті в останню хвилину йому зателефонував. Це міг бути В. Богуслаєв.

Навіть після позбавлення В. Пашкова докторського ступеня, з ним не поспішали «розлучатися». Він ходив по кабінетах ОДА і облради, переконуючи, що подав у суд на Міністра і обов'язково виграє його. І після перевірки ЗОІППО Державною інспекцією навчальних закладів України, яка у 2016 році нарешті приїхала до Запоріжжя і надіслала листа новому голові обласної ради Г. Самардаку (він «пересів» з крісла очільника ОДА в крісло голови обласної ради) з пропозицією «розглянути питання щодо доцільності перебування на займаній посаді ректора інституту Пашкова», останній продовжував керувати закладом. Висловлюю припущення, що це робилося, щоб не ставити під загрозу фінансові схеми, через які кошти з обласного бюджету через ЗОІППО перетікали в кишені чиновників облради і облдержадміністрації. В. Пашков знав цю схему досконало і міг розкрити слідчим, коли

б вони по-серйозному взялися за перевірку фінансової діяльності ЗОІППО. Тому, мабуть, і дозволили В. Пашкову написати заяву «за власним бажанням». Лише в середині 2016 року В. Пашков і низка запорізьких українофобів залишили Україну.

...Рух України до Європи супроводжувався її дистанціюванням від Росії. Це цілком природно щодо держави-агресора, яка окупувала частину української території і з якою тривала війна. Ця позиція була законодавчо обґрунтована. Україна припинила дію Угоди про дружбу та співробітництво з Росією, укладену в 1997 р., а 27 січня 2015 року визнала Російську Федерацію державою-агресором.

Агресія Росії супроводжувалася небаченим раніше потоком брехні в російських ЗМІ, які трансливалися на Україну. Це були елементи «гібридної» війни, яка велася Росією з 1991 р. і значно посилилася з початком Революції гідності. Аби збуджувати ненависть до українців, Кремль поширював на весь світ вигадані історії про «розп'ятого хлопчика» і «рабів» із росіян, яких нібито давали кожному українському бійцю.

Україна цілком очікувано реагувала на ці дії. 25 лютого 2017 року президент П. Порошенко підписав указ, яким увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони «Про доктрину інформаційної безпеки України» та затвердив доктрину. Документ визначає національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрямки і пріоритети державної політики в інформсфері. На Міністерство інформаційної політики України за доктриною покладалася організація та забезпечення моніторингу засобів масової інформації та загальнодоступних ресурсів вітчизняного сегмента мережі Інтернет для виявлення інформації, поширення якої заборонено в Україні. Також міністерство мало здійснювати моніторинг загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері. За доктриною, на Мінінформполітики також покладалося завдання виробляти і впроваджувати стратегії інформаційного забезпечення процесу звільнення та реінтеграції тимчасово окупованих територій, а також сприяння Міністерству закордонних справ України в донесенні та представленні офіційної позиції України в іноземних засобах масової інформації.

Відповідно до цієї доктрини, 16 травня 2017 р. президент П. Порошенко ввів у дію рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів», якими передбачено блокування російських соцмереж та ресурсів. До цього списку потрапили онлайн-сервіси Mail.ru, «Однокласники», «Яндекс». Обмеження доступу до контенту соцмережі «В контакте» набуло чинності 1 червня 2017 р. Також передбачається заборона трансля-

ції російських телеканалів, які займаються антиукраїнською пропагандою. Коментуючи це рішення, П. Порошенко заявив, що гібридна війна вимагає адекватних відповідей на виклики та закликав українців «негайно вийти з російських серверів з міркувань безпеки». Але пізніше П. Порошенко називав «слабким місцем» свого президентства комунікаційну політику. В одному зі своїх інтерв'ю він сказав: «...Ми не захистилися, і ви не захистилися від фейкових новин. Бо у нас не існувало механізму, ми були не готові до того, що Росія буде використовувати демократичні інструменти для боротьби проти демократії». Додамо: і особисто проти Президента України.

У Запоріжжі до розвінчання російських фейків доєдналися активісти Майдану, і їхні гострі відповіді інколи набували характеру політичного гротеску. Прикладом була реакція на виступ у грудні 2014 року на російському телебаченні сепаратиста В. Рогова. Він розповів телеглядачам про «наказ» вчительки 106-ї Запорізької школи (до речі, її закінчував В. Рогов) учням 3–4 класів підгодовувати синичок, бо вони «українського», жовто-блакитного забарвлення, і винищувати снігурів, які породжують асоціації з російським триколом. Звичайно, нічого, крім нападів сміху, подібні виступи не викликають. Запорізький активіст Максим Дрозденко у квітні 2015 року за цими мотивами виготовив скульптурну композицію у вигляді капловухого російського «друга пернатих» з рисами карикатурного В. Путіна, з мертвим снігуром у руках. Ця композиція понад тиждень простояла на Майдані в Запоріжжі, викликаючи відповідні емоції в його жителів, а потім здійснила турне революційними містами України.

Але, як виявилось, процес очищення національної свідомості від радянських і російських імперських стереотипів, формування імунітету до російської пропаганди було далеким від завершення. Соціологічні дослідження, проведені у 2017 р. Центром Розумкова та групою «Рейтинг», показали, що близько 30 % населення України ностальгували за радянським минулим. У південно-східних і східних регіонах України, і зокрема в Запорізькій області, цей відсоток був значно вищим.

Особливо яскраво це проявилось в церковно-релігійній сфері. Війна, яку розв'язала проти України путінська Росія, привела до необхідності переосмислення українсько-російських відносин і об'єднання православних вірян у межах єдиної, національно-зорієнтованої церкви, незалежної від Москви. Верховна Рада України, орієнтуючись на Росію, навіювала вірянам мантру про етнічну тотожність українців і росіян як представників спільного православного «руського міра». Із молитвами про необхідність закінчення «братовбивчої війни» на Донбасі постійно звертаються до вірян-українців священники УПЦ МП, ні словом не згадуючи про агресію Росії проти України. Отже, послідовно проводиться російська ідея, що ця війна – «внутрішньо-український конфлікт».

15 грудня 2019 р. у Києві відбувся Об'єднавчий собор православних церков України. У його роботі взяли участь представники УПЦ КП і УАПЦ. Була створена Православна церква України (ПЦУ). 6 січня 2019 р. Вселенський патріарх вручив їй Томос про автокефалію. Станом на 25 листопада 2025 року 1931 релігійна громада УПЦ МП в Україні (включаючи монастирі) приєдналися до ПЦУ. Із них у Запорізькій області – лише одна. Хоча частина священників коливалися, але все ще не наважувалася на радикальний розрив з Москвою, а серед вірян, у середовищі яких переважають літні, консервативно налаштовані люди, також не вистачає переконаних прибічників переходу в лоно українського православ'я.

* * *

Підбиваючи підсумки президентства Петра Порошенка, політичні експерти роблять висновки, що за п'ять років Запорізька область змінилася більше, ніж за будь-кого з його попередників. Але гасло «жити по-новому», як і «за декілька тижнів закінчити війну», так і залишилося лише гаслом.

«Порошенко намагався вести країну новим проєвропейським курсом, керуючись старими олігархічними підходами», – зробив висновок колишній віцепрем'єр з питань європейської інтеграції при Президенті В. Ющенку О. Рибачук. «Він не виконав основної вимоги Революції гідності, яка передбачала не зміни облич, а зміни систе-

ми. Він зберіг систему, яка базується на закритості», – констатує О. Рибачук. За його переконанням, Порошенко – мільярдер і власник телеканалу – ставши президентом, як і його попередники, не зміг відмовитися від спокуси втручатися в непрезидентські справи. Служба безпеки України при ньому займається не контррозвідкою, а постійно втручається в політику і економіку. Суди досі не є незалежними, рішення нерідко проходять через Адміністрацію президента. *«У його оточенні відверто корумповані люди і він закриває на це очі»³⁰³*, – писав ще за часів президенства П. Порошенка О. Рибачук.

При владі «Слуга народу»

Згідно з Конституцією України у 2019 р. мали відбутися нові вибори Президента України. Було зареєстровано 44 кандидати, але чекали запеклої боротьби між двома – чинним президентом Петром Порошенком і лідеркою ВО «Батьківщина» Юлією Тимошенко. На початку виборчих перегонів, за оцінкою соціологів, Ю. Тимошенко була попереду, хоча і з невеликим відривом. У вересні 2018 року вона відвідала Запоріжжя. Була зустріч з представниками ЗМІ і виступ перед студентами і викладачами Запорізького національного університету. Приїздив до Запоріжжя і президент П. Порошенко, але коло його спілкування обмежалося керівництвом області.

Здавалося, все йде як звичайно. Але вивчаючи громадську думку, соціологи зазначили, що переважна кількість виборців не налаштована підтримувати політиків «старої гвардії». І в суспільстві великий запит на «нове обличчя». У таких умовах цілком несподівано в боротьбу втрутився новий кандидат – шоумен, актор і комік Володимир Зеленський. Напередодні Нового року, вночі 31 грудня 2018 р. він несподівано виступив та каналі ТБ «1+1» із заявою: «Я йду в президенти». До цього він ніколи не займався політикою, але набув великої популярності своїми виступами в телешоу «Студії “Квартал–95”» і головною роллю в телесеріалі «Слуга народу». У цій стрічці нікому не відома «людина з народу» – учитель історії однієї з київських шкіл Василь Голобородько, несподівано для себе реєструється кандидатом в Президенти України. На виборах він протистойть старим корумпованим політикам, які «відірвалися від народу», і перемагає як «президент з народу».

Цей фільм напередодні виборів передивилися мільйони виборців. Здавалося, сюжет стрічки не має прямого відношення до життя. Але, як з'ясувалося, він визначив головну ідею виборчої кампанії В. Зеленського: усі старі політики, незалежно від ідеологічної орієнта-

³⁰³ URL: <https://www.dw.com/uk/петро-порошенко-державник-реформатор-olirapx/a-48352388>

ції, поринули в корупцію, і шукати «найкращого серед гірших» – марна справа. Потрібні цілком нові, молоді обличчя – справжні «слуги народу». Саме вони здатні вирішити всі проблеми і вивести Україну з «глухого кута», у який її завели корумповані політики. І коли В. Зеленський проголосив про свій намір «йти в президенти», значна частина виборців побачила в його особі «президента з народу» – Голобородька із серіалу «Слуга народу». Світова політика знає чимало прикладів успішних виборчих кампаній, коли перемагали ті кандидати, які не мали політичного досвіду і протиставляли себе «старим» політикам.

Чіткого плану на майбутнє В. Зеленський і його оточення не пропонували. Узагалі в запорізькому регіоні, як згуртована політична сила, прихильники цього кандидата не сприймалися. У дискусіях вони, як і сам В. Зеленський, уникали політичної конкретики і зосереджувалися на помилках попередників, які й обіцяли виправити, а задіяних у корупції і зловживаннях, незалежно від їхньої партійної приналежності і політичних поглядів, – покарати. Така тактика була спрямована на те, щоб утримати під своїм впливом виборців різних ідеологічних орієнтацій – від прихильників українських націоналістів до симпатиків «руського міра». Війну кандидат обіцяв припинити шляхом активізації переговорів з Путіним, а оновлення України почати із запровадження податкової амністії для бізнесу, запровадження принципів економічного лібертаріанства і перетворення України на «електронну країну». Це не могло не сподобатися запорізьким виборцям. Про реальність обіцянок кандидата не задумувалися.

Щодо П. Порошенка, то він обіцяв скорегувати свій попередній курс, зосередивши зусилля на подоланні корупції, посиленні військової могутності України і її внутрішньої консолідації, забезпеченні процесу євроінтеграції і сталого розвитку. Гаслом його виборчої кампанії була тріада: «Армія, мова, віра!». Але конкуренти переводили дискусію в площину повсякденних проблем, які особливо турбували пересічного виборця. Зокрема, П. Порошенку нагадали його передвиборчу обіцянку 2014 р. швидко закінчити війну. Її продовження інтерпретувалося як бажання президента і його оточення «заробити» на людському горі. Опоненти звинувачували П. Порошенка в девальвації гривні у 2014–2015 рр., спаді економіки, зростанні цін на газ, бензин та інші товари повсякденного попиту, великі зовнішні запозичення. Це негативно відбилося на життєвому рівні людей. Але саме за цим критерієм пересічні виборці нерідко оцінюють успішність політика, не звертаючи уваги на об'єктивні обставини.

Інша передвиборча обіцянка – продати свій бізнес, також постійно обговорювалася на телешоу і на передвиборчих акціях. Патріотично

налаштованим виборцям постійно нагадували про фабрику «Рошен» у Липецьку, на території держави-агресора, яка, начебто і в умовах війни, належала П. Порошенку. Акцентувалося на тому, що для нього ключовим чинником при призначенні часто була особиста довіра, на протизагу професіоналізму претендента. Усе це сприймалося як корупція на найвищому рівні.

Підливали масла у вогонь і поява у ЗМІ гучних розслідувань щодо корупційних схем за участі осіб з оточення Президента. Найбільш резонансними були оборудки із закупівлею вугілля по схемі «Роттердам+» та тіньова діяльність соратника Президента Олега Гладковського (Свинарчука). У суспільній свідомості тавро «свинарчуки» надійно закріпилося за корупційними ділками тих часів.

Президента звинувачували і в недоліках судової реформи 2016 р., зокрема в тому, що олігархи та політики взяли контроль над судовою владою і використовують її у своїх інтересах.

Деякі із цих звинувачень були доречними, багато – силоміць роздмуканими та надуманими, або абсолютно безпідставними, з розряду «чорного піару». Але всі ці претензії сприймалися переважно більшістю виборців регіону як цілком справедливі. Пізніше сам П. Порошенко називав «слабким місцем» свого президентства комунікаційну політику.

Під час виборчої кампанії гострої критики зазнав і В. Зеленський. Зокрема, після відкритих дебатів з Порошенком на стадіоні «Олімпійський» він заявив, що не відвідував Росію після початку її агресії проти України. Однак журналісти навели факти, що в травні-червні 2014 р. він чотири рази бував у Москві і поширили соціальними мережами фрагмент, у якому шоумен В. Зеленський 14 травня 2014 р. веде репортаж з Манежної площі російської столиці. Під час тих самих теледебатів В. Зеленський назвав «повстанцями» російських найманців, що воюють проти ЗСУ у складі терористичних збройних формувань так званих ДНР та ЛНР. Наводилися факти, які, на думку критиків В. Зеленського, свідчили про його зневажливе ставлення до української мови і культури, до українців і України взагалі. Кандидата в Президенти України, який за Конституцією є Головнокомандувачем Збройних сил України, звинуватили в ухиленні від мобілізації у 2014 р. Також його небезпідставно пов'язували з олігархом І. Коломойським. Були інші закиди в бік В. Зеленського. Але вони суттєво не вплинули на суспільну думку – рейтинг В. Зеленського в Запорізькій області, як і в Україні загалом, невпинно зростає.

До певної міри, це результат креативних підходів до проведення виборчої кампанії команди В. Зеленського. Був розроблений digital-

проект передвиборчої кампанії, яким керував активіст «Слуги народу» Михайло Федоров – випускник 2014 року факультету соціології і управління Запорізького національного університету. Ще молодий (1991 р. народження), але дуже амбітний, він у межах процесів моніторингу екології Запоріжжя отримував стипендію від ОБСЄ. У 2012 році був обраний «студентським мером» міста Запоріжжя, закінчив програму зі Стратегії цифрової трансформації в Єльській школі менеджменту. Водночас – фігурант журналістського розслідування проєкту «Наші гроші з Денисом Бігусом». Згідно з матеріалами журналістів, М. Федоров отримував гроші для підтримки інтернет-ресурсів команди від С. Шефіра не через офіційні рахунки виборчого фонду Зеленського, а готівкою в офісі ЗеКоманди³⁰⁴. При цьому бюджет на інтернет-рекламу тільки в другому турі склав майже 300 тисяч доларів^[66]. Пізніше в інтерв'ю М. Федоров спростував цю інформацію, зазначивши, що отримував гроші офіційно «на боротьбу з ботами»³⁰⁵.

У першому турі виборів ніхто з претендентів не одержав абсолютної більшості. У другому турі, який відбувся 21 квітня 2019 р., В. Зеленський одержав 73,22 % і став шостим після проголошення незалежності Президентом України, а за П. Порошенка проголосували лише 24,45 %. У Запорізькій області за В. Зеленського проголосувало 86,55 % виборців, а за П. Порошенка – 11,5 %. Це означає, що за В. Зеленського проголосували і виборці, які зазвичай віддавали перевагу проросійським і лівим партіям.

На хвилі успіху на президентських виборах оточення В. Зеленського порекомендувало йому достроково розпустити Верховну Раду і провести вибори її нового складу. Розрахунок виправдався. Президентська партія «Слуга народу» провела в парламент 254 депутати і завоювала абсолютну більшість. Такого за роки незалежності України ще не було. На другому місці, з величезним відривом, виявилася партія «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ), очолювана В. Медведчуком, – 43 депутати. До Верховної Ради увійшли також партії: «Батьківщина» Ю. Тимошенко, «Європейська солідарність» П. Порошенка, «Голос» популярного співака С. Вакарчука. Зважаючи на такі результати, у Верховній Раді дев'ятого скликання склалася монобільшість партії «Слуга народу». Депутати від Запорізької області майже всі були зі «Слуги народу». Сталося неймовірне: навіть В. Богуслаєв програв на виборах нікому невідомому весільному фотографу.

³⁰⁴ Зе-телеграм: таємні переписки команди кандидата Зеленського. Наші гроші № 266 (2019.04.19) [Архівовано 2024-05-06 у Wayback Machine.]

³⁰⁵ За такої підтримки нам не потрібні були боти – керівник диджитал-кампанії Зеленського. *hromadske.ua* (укр.). Архів оригіналу за 8 листопада 2020. Процитовано 11 грудня 2020.

Рада почала працювати з серпня 2019 р. Деякий час робота тривала в так званому «турборежимі». Провладна більшість пояснювала це прагненням якнайшвидше «запустити» роботу нової влади і нормалізувати економічне життя. Законопроекти розглядалися за прискореною процедурою, без попереднього обговорення. Заклики опозиції повернутися до звичного режиму роботи, відкидалися. До середини грудня 2019 р. було ухвалено 120 законів, які стосувалися різноманітних аспектів життя країни. Усі парламентарі, члени фракції «Слуги народу» із Запорізької області дружно голосували «за».

Із перших днів роботи нової влади суспільство справді побачило нові, молоді обличчя, які з'явилися на чолі державних структур. Але виявилось, що багато з них були відомі не високими професійними якостями, а близькістю до Президента і його «Студії “Квартал – 95”». 20 квітня 2020 р. Комітет виборців України опублікував дані, згідно з якими упродовж першого року президентства В. Зеленського на відповідальні посади було призначено понад 30 осіб, які раніше працювали в структурах «Студії “Квартал – 95”», були його друзями, родичами, знайомими і навіть «знайомими знайомих». Але наближеність до цього середовища не надавала кандидатам на державні посади необхідних професійних якостей. Винятки з цього правила траплялися рідко навіть на рівні обласного керівництва.

Так, першим головою Запорізької обласної державної адміністрації при В. Зеленському став маловідомий у Запоріжжі співвласник будівельних бізнесів із Рівного Віталій Туринок, який очолював ЗОДА з 6 вересня 2019 року. Невдовзі після призначення він ініціював створення координаційної групи, до складу якої запросив депутатів Верховної Ради від Запорізької області. «Я ніколи не ділю людей за політичними принципами і уподобаннями. Усі ми запоріжці», – заявив він перед десятима запрошеними депутатами. Але на чолі ЗОДА В. Туринок працював лише до 11 червня 2020 року. Особливими досягненнями на посаді голови ЗОДА він не відзначився. Уже на початку жовтня 2019 року в ЗМІ з'явилася електронна петиція «Про звільнення голови Запорізької обласної державної адміністрації Туринка В. Ф.». У ній йшлося про загрозу екологічної катастрофи на території Утлюкського лиману Азовського моря, яка виникла, нна переконанням автора петиції, внаслідок незаконних дій голови ЗОДА. Жодних наслідків ця петиція не мала, але на репутацію голови вплинула.

19 червня 2020 року головою ЗОДА був призначений В. Боговін, агробарон з Більмацького району, який недавно став членом партії «Слуги народу». Нового губернатора обласній верхівці представляв М. Федоров – Міністр інформаційної політики, наймолодший з міні-

стрів українського уряду. На церемонії говорив російською мовою, хоча володів українською і добре знав, що свою промову повинен був виголошувати державною. Напевне, підлаштовувався під настрій залу, у якому переважало переконання, *«какая разніца»*.

Але невдовзі виявилось, що необхідного мінімуму кваліфікації для роботи на посаді голови області В. Боговін не має. Довелося шукати йому заміну. З'ясувалося, що серед «своїх» підхожої кандидатури не знайшли. Зупинилися на кандидатурі О. Старуха, який не був у команді Зеленського, але мав досвід роботи головою ЗОДА при В. Ющенку. На чолі ЗОДА О. Старух був з 28 грудня 2020 р. по 21 січня 2023 року. При вступі на посаду головним пріоритетом в роботі він визначив доведення до кінця розпочатого ще в 2003 році будівництва мостів через р. Дніпро у Запоріжжі. Щодо В. Боговіна, обраного депутатом обласної ради від «Слуги народу», то його намагалися зробити головою облради, але зі скандалом та безуспішно.

Про боротьбу з корупцією в партії «Слуга народу» говорили як про пріоритетне завдання ще під час виборчих перегонів. Після виборів до Верховної Ради настав час виконувати обіцяне. 3 вересня 2019 р. було ухвалено Закон про зняття недоторканності з депутатів. 10 вересня Верховна Рада ухвалила закон про особливу процедуру усунення з посади президента – оголошення парламентом імпічменту. Про необхідність прийняття цих законів в Україні говорилося ще з 1990-х років, і партія «Слуга народу» ставила собі факт прийняття цього законодавства як особливу заслугу. Уважалося, що це важливий крок до подолання корупції, адже депутатський імунітет часто використовувався для незаконних і корупційних дій.

У лютому 2019 р. Коаліція громадських організацій запропонувала політичним партіям, які балотувалися до Верховної Ради, перелік антикорупційних пропозицій під назвою «Порядок денний встановлення справедливості». Ці пропозиції збігалися з настроями президента і більшості новообраної Верховної Ради. Насамперед відбулася реорганізація Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК). Стосовно двох інших антикорупційних органів – Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) і Національного антикорупційного бюро (НАБУ), їх «перезавантаження» не відбулося. У владній більшості почали з'являтися різні погляди на цей процес. Як результат, докорінної зміни в діяльності парламенту не відбулося. Серед представників монобільшості (як і у фракціях меншості) виявилися особи, пов'язані з тими чи іншими фінансово-промисловими групами, олігархами, які орієнтуються на їхні вказівки, а не інтереси виборців.

Із тієї ж причини обмежені наслідки мали також спроби судової реформи і реформи прокуратури, Державного бюро розслідувань (ДБР), Служби безпеки України (СБУ), Міністерства внутрішніх справ (МВС), Національної поліції. Обіцяних на осінь 2019 р. «посадок» корупціонерів не відбувалося. Як і при попередній владі, суди залишалися, значною мірою, корумпованими. У судовому порядку була ліквідована, а потім відновлена система електронного декларування доходів. Проте питання про характер кримінальної відповідальності за недостовірне декларування (в'язниця чи символічне покарання) депутати довго не могли вирішити.

Свою економічну ідеологію лідери «Слуги народу» називали «лібертаріанство», що означає розширення свободи підприємницької діяльності, податкову амністію, декриміналізацію бізнесу, залучення до підприємництва нових осіб тощо. На цій основі планувалося забезпечити нарощування обсягів виробництва, збільшення надходжень до бюджету і, у кінцевому підсумку, підвищення життєвого рівня населення. Але цей теоретично правильний план у конкретних умовах України не діяв. Адже розширення меж підприємницької діяльності вимагало зменшення податкового тиску на існуючі бізнесові структури, що спочатку привело б до зменшення надходжень в бюджет. Компенсувати ці втрати можна було б за рахунок реальної боротьби з корупцією, що вивільнило б великі кошти і підвищило доходи населення. Та на це не вистачало політичної волі – занадто багато впливових людей у державі було задіяно в корупційних схемах і занадто від них залежали депутати.

Був й інший шлях: одержання нових позичок від МВФ. Але для цього необхідно було впровадити ринкові, європейські ціни на газ і нафту. Це вело до підвищення цін на комунальні послуги і автоматично викликало б масове незадоволення населення. Для пом'якшення «цінового удару» слід було здійснити державні заходи з усунення монополізму і створення конкурентного середовища на газовому ринку, використовуючи для побутових потреб населення дешевий власний газ. І знову ж таки, для цього була потрібна політична воля влади, якої не вистачало. Коло замикалося і для забезпечення надходження в бюджет доводилося посилювати фіскальний тиск на діючих підприємців, переважно, середніх і дрібних (офіційно – «фізичних осіб-підприємців» – ФОП), бо олігархічний капітал через своїх представників у владних структурах забезпечував собі пільгові умови господарювання і оподаткування. Частина урядовців і політиків пропонували «просте рішення» цієї проблеми: повернутися до закупівлі дешевого газу в

російських комерційних компаніях. Але це означало посилення залежності від держави-агресора.

Усе це визначило суперечливий характер економічної політики влади. 22 травня 2020 року президент підписав закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення адміністрування податків, усунення технічних і логічних неузгодженостей в податковому законодавстві». Урядовці заявляли, що цей закон дозволить стабілізувати економіку. Але підприємці назвали введення цього закону податковим терором, оскільки він передбачав обов'язковість введення касових апаратів та значні штрафні санкції у разі їх відсутності. Провідні економісти країни також виступили з нищівною критикою закону, вказуючи, що він призведе до знищення малого і середнього бізнесу. Свого піку ці протести досягли наприкінці 2020 р., коли обурені ФОП-и заблокували Верховну Раду і урядовий квартал у центрі столиці. Президент запропонував відтермінувати введення в дію цього закону, який стосувався майже 300 тисяч дрібних підприємців (не рахуючи членів їхніх сімей). Унаслідок цього 1 грудня 2020 р. з'явився новий закон Верховної Ради про відтермінування введення касових апаратів для ФОП. Президент підписав його 8 грудня 2020 р.

14 липня 2020 року Верховна Рада проголосувала за легалізацію грального бізнесу в Україні. Свого часу він був заборонений і діяв підпільно. Після легалізування, як говорили прихильники законодавчої новели, цей бізнес буде поставлений в межі строгих правил. Дозволялася організація та проведення азартних ігор у казино, у залах гральних автоматів, у мережі Інтернет, букмекерська діяльність. Цей закон значною частиною суспільства був сприйнятий критично і для цього були підстави.

31 березня 2020 р. після тривалого обговорення був прийнятий закон, який передбачав відкриття з 1 липня 2021 р. ринку землі. Дискусія з приводу продажу землі тривала в українському суспільстві з початку незалежності. Особливо гострі суперечки розгорталися щодо визначення максимуму земельних площ, які могли концентруватися в одних руках, а також – прав на володіння землею в Україні іноземцями.

Загалом, економічна ситуація в країні за перші роки президентства В. Зеленського ускладнилася. Це суповоджувалося наростанням соціальної напруги. Крім зазначеного, до цього призвела епідемія COVID-19 і пов'язані з нею труднощі і обмеження в економічній діяльності, а також чергове, особливо значне, підвищення з початку 2021 р. цін на газ, а також на електроенергію і воду 14 грудня 2019 р. – комунальні послуги взагалі. Усе це спричинило незадоволення в суспільстві, яке

виливалося в масові протести, вплинуло на роботу монобільшості і авторитет В. Зеленського, і «Слуги народу».

Як наслідок такої економічної політики «Слуги народу» почався спад виробництва, тоді як у 2018 році його приріст становив 3 %. Довелося 4 лютого звільняти з посади прем'єр-міністра О. Гончарука. Новим главою уряду став Д. Шмигаль. А через тиждень, 11 лютого 2020 року, президент звільнив з посади і керівника президентського Офісу Андрія Богдана, призначивши на його місце Андрія Єрмака, свого помічника.

Віддаючи голоси за В. Зеленського і партію «Слуга народу», виборці Запорізької області, яка межувала з Донбасом і Кримом і багато хто з них і їхніх рідних воювали за Україну, сподівалися на швидке закінчення війни з РФ. Вони повірили словам В. Зеленського, що війна триває через непатріотичні дії певних українських політиків, які матеріально зацікавлені в її продовженні. Суспільство переконували в тому, що питання про мир на Донбасі залежить не лише від Москви (як постійно наголошував П. Порошенко), а й, значною мірою, від керівництва України. Фраза Президента *«нужно просто перестать стрелять»*, озвучена ним в ефірі блогера Д. Гордона, на довгі роки стала мемом, який активно використовували політичні опоненти Зеленського.

Щоб наблизитися до миру, нова влада використовувала звичний Мінський формат, на якому «непоступливих» українських представників нова влада замінила на «гнучкіших». Підтримувалися і контакти з лідерами країн Європи. Нарешті 9 грудня 2019 р. у Парижі відбувся запланований нормандський саміт чотирьох президентів – України, Росії, Німеччини, Франції. У таких зустрічах В. Зеленський брав участь вперше і цю подію в Україні чекали з тривогою. Було багато розмов про можливу зраду національних інтересів. Ця тема особливо часто обговорювалася серед виборців Запоріжжя, які голосували за П. Порошенка.

Ще до початку саміту у Києві під Офісом президента зібрався мітинг представників «Руху опору капітуляції», які звернулися із закликом до В. Зеленського не капітулювати перед Путіним, не перетинати «червоних ліній». У Запоріжжі небайдужі однодумці київських мітингувальників у режимі реального часу через радіо і ТВ спостерігали за мітингом і ловили інформацію з Парижа. Складалося враження, що кияни готові йти на штурм Офісу. Коли ж інформація про закінчення саміту надійшла до Києва і представники «Руху опору капітуляції» констатували: *«Виглядає на те, що заручившись підтримкою президента Франції і федерального канцлера Німеччини, Володимир Зеленський не перетнув на переговорах головних «червоних ліній»*, – всі полегшено видихнули.

Події, які відбулися після саміту, підтвердили, що «червоні лінії» справді не були порушені. Але й відчутного прогресу в напружених російсько-українських відносинах не відбулося. Попри те, що після Паризького саміту питання російсько-української війни обговорювалося на багатьох міжнародних зустрічах і у телефонних розмовах (зокрема й Зеленського з Путіним), ситуація на Донбасі кардинально не змінилася. Війна тривала, і Україна змушена була реагувати на агресивні дії Росії на усіх фронтах, зокрема й інформаційному. Новий директор УІНП А. Драбович ще в грудні 2019 року, визначаючи напрями діяльності Інституту, назвав і «посилення його ролі в протидії російській агресії, зокрема, щодо боротьби з історичними міфами, які породжують ворожнечу в українському суспільстві».

Один із головних міфотворців Росії – Путін, псевдонаукові виступи і статті якого про «історичну єдність росіян і українців» широко пропагували російські ЗМІ і залежні від Росії українські телеканали. 2 лютого 2021 р. Рада національної безпеки України прийняла рішення про закриття трьох з них у – «112-Україна», «News-One» і ZIK, що входили до медіахолдингу «Новини», чийм неофіційним власником був відомий проросійський політик Віктор Медведчук. Підставою для закриття стало їх фактичне перетворення в інструменти інформаційної війни Росії проти України, войовнича антиукраїнська спрямованість їхньої діяльності, фінансування цих каналів з Російської Федерації і підозра власників у підтримці тероризму на Донбасі. Президент В. Зеленський підписав відповідний указ. Переважна більшість населення Запорізької області схвально сприйняла це рішення як надзвичайно актуальне, спрямоване на розвінчування проросійських міфів та антиукраїнських фейків, на захист держави. Водночас серед прихильників проросійських партій ці заходи сприймалися як «замахи на свободу поширення інформації».

В умовах погіршення економічної ситуації в Україні і ускладнення її міжнародного становища відбувалася підготовка до чергових виборів до місцевих рад. У владних колах домінувало переконання, що магія Василя Голобородька і на цей раз забезпечить перемогу «Слuzі народу». Але результати виборів, які відбулися 25 жовтня 2020 року, стали для влади неприємною несподіванкою. «Монобільшості» на місцях створити не вдалося. Симпатії виборців «розсипалися» між різними партіями – загальноукраїнськими, місцевими і самовисуваннями. І хоча загалом по Україні «Слуга народу» зайняла на місцевих виборах перше місце, це було лише 17,4 % загальної кількості голосів. Партія «Батьківщина» одержала 12,4 %, «Опозиційна платформа – «За

життя» («ОПЗЖ») – 11,75 %, «За майбутнє» – 11,4 %, «Європейська солідарність» – 10,7 %.

Щодо Запорізької області, то результати виборів тут були кваліфіковані як повний провал «Слуги народу» і перемога проросійських партій, зокрема ОПЗЖ.

Почнемо з Запорізької обласної ради. За результатами виборів до неї пройшли 7 партій, які подолали п'ятивідсотковий бар'єр; усього 84 депутати. На перше місце вийшла партія «ОПЗЖ», за яку проголосувало 23,3 % . Список очолював Сергій Кальцев. Лише друге місце з помітним відривом – 18,8 % голосів виборців – зайняла президентська партія **«Слуга народу»**, на чолі списку якої був Віталій Боговін, на той час голова обласної державної адміністрації.

На третьому місці виявилася партія експрезидента П. Порошенка «Європейська солідарність». До її фракції увійшло 10 депутатів (9,40 % виборців). Список партії очолював Ігор Артюшенко, один із лідерів Запорізького Майдану, нардеп Верховної Ради VIII скликання від фракції «БПП».

Список «Партії Володимира Буряка «Єднання»», яка з 9 депутатами опинилася на четвертому місці – очолював Олександр Коваленко, головний редактор запорізького муніципального телеканалу «МТМ».

«Опозиційний блок» – один з уламків Партії регіонів – завів у облраду 8 депутатів (8,6 %). Депутатську групу цієї партії очолив Євген Балицький, який був нардепом від «Партії регіонів».

Партія «За майбутнє» отримала 8 мандатів (8,6 %) очолював список Микола Фролов, ректор ЗНУ, нардеп Верховної Ради VIII скликання від фракції «БПП»;

Партія ВО «Батьківщина» – одержала 7 мандатів. Її список очолював керівник запорізької обласної організації «Батьківщини» Владислав Куценко, донедавна заступник начальника Департаменту забезпечення діяльності керівництва Генеральної прокуратури України.

Якщо спростити загальну картину, то до партій, які втілювали ідеологію і практику Антимайдану, в обласній раді належали «ОПЗЖ» і «Опозиційний блок». Це – 31 депутат, або 36 % депутатського корпусу. Партії «Європейська солідарність» і «Батьківщина», які представляли Майдан, мали загалом 17 депутатів.

У виборах брали участь ще кілька політичних партій, але вони не подолали п'ятивідсоткового бар'єру.

Переходячи до аналізу виборів до Запорізької міської ради, нагадаємо, що разом з голосуванням за депутатів йшли й вибори міського голови. Удруге, і цього разу в першому турі, мером був обраний

Володимир Буряк. За нього проголосувало майже 60 % виборців. Але тепер він ішов на вибори без підтримки «Запоріжсталі», завдяки якій зробив успішну політичну кар’єру. «Побивши горшки» з власниками заводу, він створив партію власного імені – «Партію Володимира Буряка «Єднання»». Ця партія була сформована на базі міжфракційної депутатської групи В. Буряка «Єднання», яка діяла в раді попереднього скликання, і представників деяких партій (серед них і «Опозиційний блок») які, згідно із соціологією, не мали шансів самостійно подолати п’ятипроцентний бар’єр.

Цей бар’єр на виборах депутатів міськради подолали 6 партій.

Першою була «Партія В. Буряка “Єднання”» – політична структура мера Запоріжжя, який привів у міську раду 16 депутатів – 20,9 % усього складу ради. І хоча ця партія була першою в списку, цей результат слід сприйняти як парадокс. Але для Запоріжжя цей випадок не є унікальним. Варто згадати феномен О. Сіна, який у 2011 році став мером, коли переважна більшість депутатів міськради були його ідейними противниками – регіоналами і комуністами.

Другою партією міської ради з 13 депутатами (16,9 %) стала «ОПЗЖ».

Від «Слуги народу» до ради також було обрано 13 депутатів, але вона опинилася на незвичному для неї місці аутсайдера.

У раду з 11 депутатами увійшла і «Європейська солідарність».

Невелика партія «Нова політика», яка базувалася на виборцях і фінансовому впливі «Мотор-Січі», мала в міській раді 6 депутатів.

І, нарешті, останньою політичною силою, яка набрала понад 5 % голосів (5 депутатських місць), була «Партія Шарія».

Не маючи надійної більшості, та втративши підтримку «Запоріжсталі», В. Буряк, не втримався на посаді мера. Різновекторні політичні сили у міській раді, і перш за все «Слуги народу» робили все, щоб захопити контроль над містом. Спочатку, наприкінці квітня 2021 року, вони замінили «другу особу в місті» – секретаря міськради Г. Наумова від «Єднання», на «Слугу народу» А. Куртева. Спалахнула міжфракційна боротьба, у якій брав участь Офіс Президента, що хотів бачити в Запоріжжі «свою людину». Закінчилося тим, що В. Буряк змушений «за станом здоров’я» 29 вересня 2021 року подати у відставку. Його обов’язки почав виконувати секретар ради А. Куртев, якого за кілька років замінила Р. Харченко, знову-таки від «Слуги народу».

При підведенні загальних результатів виборів по області, привертають увагу дві обставини: понад чверть усіх виборців області віддали голоси за «ОПЗЖ» Друге місце посіли депутати від партії «Слуга

народу». Тобто проросійська партія обігнала навіть «партію влади» з усім її адмінресурсом і аномально широкою підтримкою по країні ще півтора роки тому.

Ця обставина ускладнила вибори голови обласної ради, кандидатом на посаду якого з Києвом був узгоджений донедавна голова ЗОДА В. Боговін. Але виявилось, що в раді немає необхідної кількості депутатів, готових віддати за нього голоси. Як керівник «ОПЗЖ» – партії-переможця, до влади рвався В. Кальцев. Почалися блокування трибуни і закулісні переговори, які нічим не закінчилися. У цих умовах 15 грудня 2020 року в закритій для сторонніх залі, з порушенням регламенту 43 депутати обрали В. Боговіна головою обласної ради. Депутати фракцій «ОПЗЖ», «За майбутнє», «Європейська солідарність» та ще 4 депутати від «Слуги народу» зібрали нову сесію і провели «протестне» голосування, на якому головою ради оголосили енергодарівця від «Слуги народу» В. Толочака.

Тиждень тривали закулісні політичні торжища і 23 грудня 2020 року депутати за участі нового голови ЗОДА О. Старуха провели чергову сесію облради і обрали заступників голови з різних фракцій: перший заступник Л. Любим з «ОПЗЖ», заступники Г. Фукс («За майбутнє»), В. Куценко («Батьківщина»). Наслідком цих політичних маніпуляцій та результатом певного політичного компромісу головою облради 24 грудня 2020 року стало обрання депутатки Олени Жук від «Слуги народу». До цього вона працювала у фірмі, співвласником якої був В. Боговін, та очолювала його патронатну службу в ОДА. Щодо самого Боговіна, то він швидко зійшов з політичної арени.

Отже, результати місцевих виборів 2020 року зафіксували зростання у Запорізькому регіоні впливу «ОПЗЖ». Це було предметом гордості керівника партії Ю. Бойка. В інтерв'ю він заявив, що його партія займає перше місце в області, третє місце в Україні – після Донецької і Луганської областей, де за неї проголосувало понад 40 відсотків виборців. Усі знали, що «ОПЗЖ» є партією, яка декларує проросійські цінності. У своїх гаслах, говорячи про мир, вона мала на увазі встановлення «дружніх» відносин із Росією. Саме так розуміли ситуацію і прихильники «ОПЗЖ», і її опоненти.

Аналізуючи результати місцевих виборів, експерти згадали прогноз деяких опонентів «Слуги народу», які ще до президентських виборів говорили, що ця партія веде не до поглиблення демократії в Україні, а розчищає шлях до олігархічної диктатури. Загальне «зачарування» «Слугою народу», яке проявилось під час виборів Президента, не було закріплене реальними позитивними перетвореннями, тому

логічно змінилося глибоким розчаруванням і політичною депресією виборців. Не допомогло навіть кадрове «підкріплення» місцевих парторганізацій «Слуги народу» авторитетними політиками. У 2020 році головою Запорізької обласної організації партії «Слуга народу» обрали М. Федорова – на той час Міністра інформаційних технологій, який реалізував президентську програму перетворення України в «електронну державу». Але цього разу диджитал-технології не спрацювали. Усього в Запорізькій області у місцевих виборах взяли участь лише 33,39 % зареєстрованих у регіоні виборців. Переважна більшість виборців опинилися у «сірій електоральній зоні», з якої один крок до «твердої руки».

У цьому сенсі прихильники Майдану згадували «яєчна неділю» 13 квітня 2014 року, коли був розігнаний проросійський мітинг. *«Тоді, – оцінювала у своєму матеріалі наслідки місцевих виборів 2020 року в Запоріжжі журналістка Лілія Стативко, – його розігнали яйцями та борошном. Проте наразі, коли у Запорізькій області четвертина електорату виявилася прихильниками проросійської партії, варто задуматися над тим, чи допоможуть яйця і борошно наступного разу, якщо він знову буде»*³⁰⁶.

Соціологічні дослідження, проведені через рік після виборів, підтвердили поступове зниження електоральної підтримки В. Зеленського. Якщо в середині вересня 2021 року за Зеленського готові були проголосувати 33,3 % опитаних, то дослідження Центру Разумкова за 14–20 жовтня показало підтримку на рівні 26,0 %, а опитування КМІС 15–18 жовтня – 24,7 %. На початку листопада 2021 р. соціологічна служба «Рейтинг» засвідчила, що за чинного президента В. Зеленського проголосували б 21,8 % серед тих, хто визначився з вибором. Було опитано 5000 респондентів³⁰⁷.

Серед причин, які спричинили «обвалення» рейтингу В. Зеленського і його партії, крім зазначених вище, були й проблеми, які виникли у зв'язку з реалізацією ініційованої Президентом та Урядом програми «Велике будівництво», яка виконувалася з 2020 року і в межах якої було витрачено величезні суми.

Програма «Велике будівництво» перебувала під пильною увагою Президента. Успішним початком реалізації цієї програми в жовтні 2019 року вважають відкриття за участі Прем'єр-міністра і Президента стратегічної автомобільної траси Запоріжжя-Маріуполь. Президентські структури всіляко рекламували «Велике будівництво».

³⁰⁶ Лілія Стативко. ОПЗЖ у Запоріжжі: 203 депутати, 11 голів та перші місця у радах. URL: <https://incentre.zp.ua/opzzh-u-zaporizhzhii-203-deputati-11-goliv-ta-pershi-misczja-u-radah>

³⁰⁷ URL: <https://suspilne.media/137465-zelenskij-lidirue-u-prezidentskih-rejtingah>

У грудні 2021 року відбувся Всеукраїнський форум «Велике будівництво: дороги і мости», на якому Президент зауважив, що *«попри те, що Конституція України гарантує свободу пересування, це право в нашій країні роками обмежувалося розбитими шляхами та зруйнованими мостами»*. Реалізацію програми «Велике будівництво», *«створення доріг і мостів з міфічних понять на реальні сучасні об'єкти розпочала два роки тому наша команда»*, – зазначив Володимир Зеленський. За два роки оновлено й побудовано понад 40 % основної мережі автомобільних доріг України, понад 14 тис. км.

Позитивною стороною проєкту вважалися високі вимоги щодо якості і швидкості його реалізації. Від підрядників вимагалася гарантія на дорожнє покриття не менше ніж п'ять років, будівництво не ділянками, а «від початку і до кінця». Проєкти фінансувалися з різних джерел – цільові субвенції, кошти Державного фонду регіонального розвитку або Європейського інвестиційного банку, гроші місцевих бюджетів.

Одним із найбільш масштабних об'єктів «Великого будівництва» було завершення будівництва мостових переходів у Запоріжжі, перший камінь в яке заклали ще 2003 року. Важливою подією для Запоріжжя було завершення першої черги «довгобуду» – вантового моста через Дніпро, на відкритті якого 22 січня 2022 року був присутній В. Зеленський. В офіційному повідомленні зазначалося: *«У День Соборності України, 22 січня в Запоріжжі обидва береги Дніпра були об'єднані вантовим мостом, збудованим під час реалізації програми «Велике будівництво». Рух верховою частиною мосту відкрив ініціатор програми, Президент Володимир Зеленський»*³⁰⁸.

Із початку реалізації президентського проєкту чиновники, прихетні до нього, відкидали будь-які натяки на можливе «відмивання грошей» на цьому будівництві. Зокрема, в «Укравтодорі» заявляли, що *«їм нема чого приховувати»*. *«Я персонально відповідаю за кожну витрачену гривню. Будь-які спекуляції закінчаться, а побудовані дороги залишаться на десятиліття»*, – заявляв тодішній керівник «Укравтодору» О. Кубраков.

Без сумніву, така риторика не могла не сподобатися Президенту. Невдовзі О. Кубракова призначили Міністром інфраструктури України. На грудневій нараді 2021 року, після виступу Президента О. Кубраков ще раз зупинився на економічній складовій проєкту. Зокрема повідомив, що у 2021 році на дороги державного значення було виділено 106 млрд грн, тобто за два роки фінансування зросло в п'ять разів.

³⁰⁸ URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/velike-budivnictvo-u-zaporizhzh-vidkrito-ruh-nayvishchim-vantovim-mostom-ukrajini-foto-novini-ukrajina-11680099.html>

Водночас вартість дорожніх робіт знизилася з 25 млн грн у 2019 році до 20,7 млн грн – у 2021-му. Було вказано і на причини: завдяки конкуренції та обов’язковій експертизі всіх проєктів. Крім того, за два роки «Велике будівництво» створило понад 200 тис. робочих місць, що було дуже важливим під час кризи, викликаной пандемією коронавірусу. Загалом, за оцінками експертів, «Велике будівництво» давало від 1,5 % до 4 % зростання ВВП України щороку.

Згодом у Запоріжжі до програми «Великого будівництва», крім мостів і доріг, почали включати й інші проєкти, зокрема реконструкцію «Малої гуманітарної академії», приймальних відділень 9-ї міської лікарні та Міської лікарні екстреної та швидкої медичної допомоги. У 2021 році в Запорізькій області в межах вказаної програми реалізувався 41 проєкт. У планах на 2022 рік було ще шість міських об’єктів – реконструкція ліцею «Перспектива», школи № 40, двох дитячих садочків, Палацу культури «Орбіта», дитячого інфекційного відділення міської дитячої лікарні № 5³⁰⁹.

Здавалося, все йде добре. Але вже з 2020 року в опозиційному середовищі і серед експертів стали виникати сумніви щодо прозорості фінансування цього проєкту, зверталася увага на вузьке коло допущених до його реалізації будівельних структур. Це давало підстави підозрювати замовників і виконавців в картельній змові. Були й обставини для висновків про недостатньо обґрунтований перелік об’єктів, які будували чи реконструювали.

Зокрема, у Запорізькій області в межах «Великого будівництва» за 2020 рік було освоєно понад 300 мільйонів гривень. Це 14 збудованих об’єктів в Запоріжжі, Мелітополі, Малокатеринівці. Але журналісти, які вивчали це питання, помітили, що серед підрядників важливих інфраструктурних об’єктів були фірми з кримінальним послужним списком, а тендери були розіграні за завищеними цінами, терміни завершення будівництва були зірвані. Серед обізнаних експертів було переконання, що без сприяння впливових державних службовців одержати підряди на участь у будівництві зазначені підрядники не могли³¹⁰. Розставити крапки над «і» в цьому питанні повинен був Офіс генпрокурора, який наприкінці грудня 2020 року почав перевірку дітища В. Зеленського «на предмет корупції»³¹¹.

³⁰⁹ URL: <https://zp.gov.ua/uk/articles/item/10718/zaporizhzhya-bere-aktivnu-uchast-u-programi-prezidenta-ukraini-volodimira-zelenskogo-velike-budivnictvo>

³¹⁰ URL: <https://bihus.info/u-zaporizhzi-troye-pidryadnykiv-velikogo-budivnytstva-figuranty-kryminalnyh-provadzhen/>

³¹¹ Топалов М. Питання на 120 мільярдів: куди пішли гроші з програми Зеленського «Велике будівництво». URL: <https://epravda.com.ua/publications/2020/12/15/669050/>

Чим закінчилися ця перевірка, не повідомляли. Але достеменно відомо, що О. Кубраков з 2024 р. вже не обіймав посади Міністра інфраструктури, а в червні 2025 року в його помешканні співробітники ДБР провели обшук³¹².

Згодом першочергово постала доцільність ведення надзвичайно затратного «Великого будівництва» в умовах реальної військової загрози з боку Росії, – питання національної безпеки. На нього «в верхах» не давали відповіді. Але вже тоді, зважаючи, що Україна перебувала у стані війни з Росією (на той час ще «гібридної»), відволікати на будівництво доріг величезні ресурси багатьом в Запорізькій області, вважалося, щонайменше, недоцільним. В умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну аргументи критиків доцільності «Великого будівництва» стали цілком зрозумілими.

В умовах повномасштабної війни

24 лютого 2022 року почався новий етап новітньої російсько-української війни – повномасштабне вторгнення російських військ в Україну. Перші вибухи мешканці Запоріжжя і області почули рановранці. Противник завдав ударів по недавно реконструйованому Запорізькому міжнародному аеропорту, по місцях розташування засобів протиповітряної оборони і радарів.

Переважна більшість жителів області не вірила в можливість російської агресії. Переважала думка, що черговий напад антиукраїнської істерії в РФ кінчиться шантажем і погрозами. Ще не до кінця розвіялася ірраціональна ілюзія про особливі, братерські відносини українців і росіян, які не дозволять їм підняти один на одного зброю. На попередження західних спецслужб, які знали реальну ситуацію, і навіть на виїзд із Києва частини стурбованих іноземних дипломатів, мало хто з пересічних громадян реагував. Слухали заспокійливі виступи українських можновладців про те, що загрози вторгнення і підстав для паніки немає.

У таких умовах початок війни для населення Запорізької області – яка межувала з Кримом і частково окупованою Донеччиною, викликав справжній шок. Люди хапали найнеобхідніше і, хто як міг, із сім'ями покидали рідні домівки. На автозаправних станціях виникли кілометрові черги. Після обіду ввели обмеження на продаж палива. Авто- і залізничні вокзали були забиті біженцями, які прагнули якнайшвидше виїхати в західному напрямку, подалі від Запоріжжя. Паніка охопила також сферу торгівлі, фінансові установи. У банкоматах швидко закінчилася готівка.

³¹² URL: <https://www.chesno.org/politician/156300/>

Увечері в Запоріжжі було введено комендантську годину. Укрзалізниця призначила додаткові евакуаційні потяги – проте місць всім не вистачало. Матері з маленькими дітьми тулилися в проходах вагонів.

Водночас багато військовозобов'язаних прямували до військкоматів, де також виникли великі черги. Почалася самоорганізація добровольців самооборони. Очікуючи наступу окупантів на Запоріжжя, влада прийняла рішення усім, хто збирався захищати рідне місто, видати автомати з боєкомплектom і ножами. Особливого обліку і контролю не було, варто було показати якийсь документ. Усього в Запоріжжі на руки цивільним було видано до однієї тисячі стволів. Налаштовані на оборону містяни виготовляли також пляшки із запалювальною сумішшю, на вулицях встановлювали загородження. Коли паніка трохи ущухла і стало зрозумілим, що загрози вторгнення в місто нема, більшість автоматів було повернуто в поліцію. Решта залишилася в руках членів самооборони.

...Прослідкуємо з розповіді очевидця, мешканця жителя села Шевченківське Пологівського району, вчителя історії і краєзнавця Сергія Шевчука, про те, як сприйняли початок війни у сільській місцевості.

24 лютого він стояв у черзі за палим на АЗС біля села Камиш-Зоря Пологівського району. Водії приватних автомобілів вийшли на узбіччя дороги і збуджено спілкувалися. В одному з гуртів стояли «оптовики», які їхали скуповувати у жителів навколишніх сіл домашню худобу, щоб потім перепродати її на м'ясо на ринках. Частина водіїв лаяла чинного президента, що не зміг домовитися з Росією. Інші звинувачували у розв'язанні війни Путіна та доводили, що домовлятися з ним було неможливо³¹³.

Заїхавши до Кам'янки-Більмака, С. Шевчук звернув увагу на ажіотаж біля аптеки і колишнього міжрайвійськкомату: *«До останнього поодинці та невеликими групами по два-три чоловіки весь час підходили люди, Перше, що кидалося у вічі, – чоловіки біля райвійськкомату були різного віку і різного соціального стану. Серед них були і фермери, і колишні держслужбовці, і працівники «соціальної сфери» – біля військкомату збиралися патріоти за покликом серця»*³¹⁴.

Через кілька днів, уже в рідному селі С. Шевчук був свідком того, як староста села ініціювала збір чоловіків для запису в місцеву самооборону. Біля крамниці, по дорозі до старостату, він побачив групу сільських молодиків, які ніде не працювали і були охочі до дармової випивки. Нікому з них не спало на думку записуватися в тероборону.

³¹³ Шевчук Сергій. Шевченківське. Історія Більмацького краю та його населених пунктів. Запоріжжя, 2025. С. 388.

³¹⁴ Шевчук Сергій. Шевченківське. Історія Більмацького краю та його населених пунктів. Запоріжжя, 2025. С. 388–389.

Зате біля старостату *«зібралися різні люди, впало в вічі, що деякі землі прийшли цілими сім'ями»*³¹⁵.

Коли в березні 2022 року постала загроза окупації Шевченківського, першими із села виїхали люди з яскраво вираженою проукраїнською позицією. Після них почали виїжджати жителі, у яких сини і доньки служили в ЗСУ. *«За ними, – свідчить С. Шевчук, – потягнулися люди, які мали родичів за кордоном, а потім й інші, які знайшли притулок у родичів не тільки не неокупованій, а й на окупованій території»*³¹⁶.

За першу добу російські окупаційні війська дісталися околиць Мелітополя. Наступного дня у місті почалися бої. Наші захисники, не маючи необхідних для оборони засобів, змушені були покинути місто. Коли почули, що Путін оголосив метою війни *«денаціоналізацію, денацифікацію, демілітаризацію України і зміну її керівництва»*, стало ясно, що наша держава перебуває на межі загибелі. Це відчуття посилювалося, коли з'ясувалося, що гідного опору загарбники в області не зустріли. Російські танки, які довгими колонами сунули з Криму, зупинялися лише для дозаправлення. Що трапилося? Як вони проїхалися через Чонгар? Де наші війська, територіальна оборона, про яку говорили вже майже рік? У повітрі висіло жакливе слово «зрада». Без сумніву, воно мало під собою підґрунтя.

У першій половині березня українські війська зайняли чітку лінію оборони і ситуація стабілізувалася. Ціною неймовірних зусиль зупинили на відстані 40–50 км від Запоріжжя. Під окупацією опинилося, три із п'яти районів та 10 із 14 міст, де до війни проживало близько 700 тис. людей. Зокрема, були окуповані Мелітополь, Бердянськ, Токмак, Енергодар, зокрема Запорізька АЕС, Пологи та Василівка. На лінії фронту опинилися Оріхів та Гуляйполе. Добре, що під українським контролем залишився обласний центр з його підприємствами, установами, органами управління, мешканцями. Але під окупацією опинилася Запорізька АЕС і виникла загроза ядерної катастрофи.

Окупанти сподівалися на швидкий розгром українських військ і окупацію за кілька тижнів більшої частини України. Але несподівано для агресорів вже наприкінці березня – на початку квітня 2022 року почався контрнаступ ЗСУ. Спочатку від окупантів були звільнені Київщина, Чернігівщина та Сумщина. У вересні 2022 р. ворог покинув східну частину Харківщини. До середини листопада 2022 від окупантів звільнено також правобережну частину Херсонської області, включно з обласним центром. Сподівалися на звільнення і лівобережної

³¹⁵ Там само. С. 397.

³¹⁶ Там само. С. 403.

частини Запорізької області. Але цього не трапилося. Не вистачило сил. Контрнаступ українських військ тут був зупинений, і впродовж 2023–2024 років лінія фронту на цьому напрямку стабілізувалася. Певний час запорізький напрям не був пріоритетом для окупаційних військ: основні зусилля противник спрямовував в більш гарячі точки Донеччини. Однак із другої половини 2025 року переважаючі сили рашистів почали повільно просувалися в західному напрямку, зокрема, і на Запоріжжя. У лютому 2026 р. їхній наступ було зупинено, і перші сотні квадратних кілометрів української території на схід від Запоріжжя були звільнені від окупантів.

Перші дні війни були особливо драматичними. Але важливо, що паніка не охопила більшість населення і не поширилася на владну верхівку. Президент залишився в Києві і це справило мобілізуючий вплив на всю владну вертикаль. Голови обласних державних адміністрацій, зокрема і Запорізької – О. Старух, одержали розширені військово-цивільні повноваження. У Києві залишилися і більшість депутатів Верховної Ради, зокрема і від Запорізької області, які продовжили здійснювати законотворчу діяльність. Поступово запоріжці навчилися жити поруч з війною. Для відсічі агресору обласна влада разом з військовими організували будівництво біля Запоріжжя багаторівневих оборонних ліній. Попри все, почали звикати до вибухів та сигналів повітряної тривоги. Разом ліквідовували наслідки ворожих ракетних атак. Бізнес також подолав паніку, адаптувався, запрацював. Зміцнювалася віра в Збройні сили України, в економічну і військову допомогу від західних партнерів, впевненість у перемозі та звільненні рідної землі. З'явилися підстави для оптимізму, Україна почала завдавати контрудари, зокрема, 24 березня 2024 року в Бердянську українська ракета поцілила по десантному кораблю «Саратов», який був знищений. На той час це була найтяжча морська втрата, якої зазнала Росія під час вторгнення, і один із найзначніших успіхів України.

Важливою проблемою для області став параліч представницької гілки влади. Очікували, що Запорізька обласна рада, яка репрезентувала населення області в цілому, вже в перші дні війни, за прикладом Верховної Ради України, виступить перед своїми виборцями і закличе їх до мобілізації усіх сил і ресурсів на боротьбу з агресорами. Але цього не трапилося. З перших днів повномасштабного вторгнення виявилось, що у різних політичних партій які представлені у обласній раді, діаметрально протилежні погляди на причини війни і мету в ній агресора. Ця обставина була характерна для усієї України, особливо, для її південних і східних регіонів. В цих умовах інтереси національ-

Зеленський відвідав військових на передовій у Запорізькій області

ної безпеки вимагали негайних рішень щодо нейтралізації діяльності політичних сил, що стояли на позиціях агресора.

Керівництво ради, у якому були представлені різні політичні сили, зокрема і ОПЗЖ та Опоблок, не виробило єдиної точки зору на події, а депутатський корпус перебував у стані політичного паралічу. Депутати зібралися лише 15 березня 2022 року, і то в режимі он-лайн, хоча регламент Запорізької обласної ради не передбачав такий формат сесійних засідань. Депутатам було запропоновано декілька звернень з приводу війни і на цьому засідання закінчилося. Як за них голосували – невідомо. Більше в умовах повномасштабної війни депутати не збиралися, хоча декілька спроб провести сесію обласної ради все таки були. Але виявилося, що частина депутатів виїхала за межі області, чи навіть із України, немало офіційно вийшли зі складу депутатського корпусу, були й такі, що залишилися на окупованих територіях і почали працювати на користь агресора.

18 березня 2022 року Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про призупинення на час воєнного стану діяльності низки політичних партій. *«Рішення прийняли, враховуючи повномасштабну війну, розв'язану російською федерацією, та зв'язки деяких політичних структур з цією державою»*, – пояснив Президент. 3 травня 2022 року Верховна Рада ухвалила Закон, який уже заборонив в Україні партії, діяльність яких *«має характер колабораціонізму і спрямована на повалення в Україні державного ладу, знищення і підміни національної ідентичності її громадян»*. Деякі з заборонених партій були представлені в місцевому самоврядуванні Запорізької області.

Із заборонених партій найчисельнішу фракцію в Запорізькій області після виборів 2020 року мала ОПЗЖ. На той момент це була найбільша і найактивніша легальна проросійська політична сила в області.

Із початком повномасштабної війни поведінка деяких відомих членів ОПЗЖ трансформувалася. Наприкінці лютого 2022 р. Сергій та Володимир Кальцеви, які завжди діяли в межах офіційних і негласних приписів Партії регіонів, а потім і ОПЗЖ, виклали у Фейсбучі оголошення з закликом до депутатів місцевих рад області приєднатись до лав територіальної оборони, волонтерського руху, стати донорами. Від регіональної організації ОПЗЖ була поширена офіційна заява, у якій, серед іншого, повідомлялося про проукраїнській позиції двох представників партії – міського голови Дніпрорудного Євгена Матвєєва та т.в.о. міського голови Бердянська Олександра Свідла, які відмовилися співпрацювати з «незваними гостями».

26 березня обласна фракція ОПЗЖ, на виконання вимоги РНБО, призупинила діяльність. Надалі її депутати сформували групу «Платформа за життя та мир».

Водночас, ряд членів ОПЗЖ відкрито перейшли на бік ворога. В Енергодарі в березні на службу до окупантів перейшов депутат міської ради від цієї партії А. Шевчик, який очолив незаконну окупаційну «народну раду». Шевчик обіцяв окупантам швидко встановити в Енергодарі «руський мір» і вивісити «руські прапори».

У Мелітополі на бік окупантів перейшли депутати міської ради від ОПЗЖ А. Румянцев та Д. Трухін. Допомогати військам агресора почав і заступник голови Мелітопольської районної ради, представник ОПЗЖ А. Сігута. За повідомленням Генпрокуратури України, Сігута підбурював місцевих жителів збирати і передавати окупантам відомості про розташування підрозділів ЗСУ, зокрема, задіяних в обороні міста Запоріжжя.

Кримінальне провадження за статтею про зрадництво відкрили також щодо В. Рикунa – голови Михайлівської громади на Запоріжжі, який обирався від ОПЗЖ.

У Бердянську на бік окупантів перейшла заступниця голови Бердянської районної державної адміністрації та депутатка Приморської міської ради від «ОПЗЖ» О. Галаніна. Жінка збирала інформацію для окупантів. Своїм знайомим і родичам вона повідомляла, що буде працювати на тій самій роботі, проте на боці російської федерації.

Почала співпрацювати з окупантами і секретарка Чернігівської селищної ради І. Щипенко. Її призначили «виконувачем обов'язків мера» у Чернігівці. Щипенко дякувала їм за «надану допомогу». Раніше вона була головою районної парторганізації «ОПЗЖ».

У телеграм-каналі «Зрадники Бердянська» опублікувалася інформація про перехід на бік окупантів депутати Запорізької обласної ради від ОПЗЖ О. Невзорової. *«Швидко перевзулася та зараз працює на орків «на посаді» директора ринку. Встановлює торговцям тарифи, погрожує всім підприємцям, не тільки на ринку, та взагалі по всьому місту»,* – йшлося у повідомленні.

Запорізька міська рада, на відміну від облради, не втратила повноважень і продовжувала роботу. 28 березня 2022 року керівник фракції ОПЗЖ і за сумісництвом заступник міського голови Запоріжжя Р. Таран направив на ім'я секретаря міської ради заяву про призупинення діяльності фракції. Її депутати створили депутатську групу «Платформа за життя та мир». Міські депутати ОПЗЖ, як і обласне керівництво партії, активно звітували у соцмережах про участь в гуманітарних акціях. Так, депутат Д. Симаков пише у Фейсбучі про допомогу військовим. Схожу інформацію розміщували В. Зарва, С. Журавель та О. Домбровський. Депутат, обраний від ОПЗЖ, О. Курніков у квітні написав звернення голові Нацполіції України І. Клименку з проханням долучити його до лав МВС.

Другою за впливовістю політичною силою проросійського спрямування в регіоні на момент початку повномасштабної війни був Опоблок. Однією з ключових персон цієї партії була Людмила Любим. Свого часу вона очолювала комунальну установу «Обласний Фонд підтримки індивідуального житлового будівництва на селі» Запорізької обласної ради, активно працювала на Партію регіонів та балотувалась від неї до Парламенту, була помічницею наближеного до Януковича народного депутата Артема Пшонки. Пізніше зблизилась з лідером проросійських сепаратистських сил Мелітопольщини, народним депутатом України 7–8 скликання від Партії регіонів (а пізніше – Опоблоку) Євгеном Балицьким. За його протекції Людмила Любим 2020 року очолила регіональний осередок Опоблоку та пішла на вибори до обласної ради по списках цієї політсили.

За підсумками виборів до Запорізької обласної ради 2020 року Л. Любим була обрана першою заступницею голови ради. Але на цій посаді ніяк не проявилась. На відміну від свого «шефа» Є. Балицького, який відразу перейшов на бік ворога, вона в політичному плані поводитися вкрай обережно. Як керівниця регіонального осередку партії Л. Любим не робила заяв щодо російської воєнної агресії. Натомість у соціальній мережі Фейсбук повідомила, що стала волонтеркою.

У березні 2022 р. фракція Опоблоку в облradі призупинила свою діяльність, а її депутати створили депутатську групу «За Україну», до якої увійшов майже весь «опоблоківський» склад. Серед них – Анатолій

Блоха, Олексій Кравчун, Олена Крикун, Людмила Любін, Сергій Путря. Уповноваженою представницею групи стала Людмила Любін. Не увійшли в групу Євген Балицький і Микола Пастушенка. Обидва зрадили Україні і перейшли на службу РФ.

На початку травня М. Пастушенко проголосив себе «головою військово-цивільної адміністрації» м. Дніпрорудне. Він пропонував посадовцям з Дніпрорудного співпрацювати з окупаційною адміністрацією та агітував жителів допомагати росіянам.

Є. Балицького востаннє бачили у Запоріжжі 22 лютого 2022 року на нараді з представниками політичних фракцій Запорізької обласної ради та керівниками територій області, яку зібрав очільник Запорізької обласної державної адміністрації О. Старух. Після цього виїхав у Мелітополь, прийнявши остаточне рішення служити ворогу. У березні 2022 року він надав можливість ретрансляції в Мелітополі каналу *Росія-24* на базі свого телеканалу МТВ-Плюс. Почав роздавати інтерв'ю російським ЗМІ. У травні Балицький проголосив себе «губернатором Запорізької області» від окупаційної влади. На Мелітопольщині він почав видавати російські паспорти та став організатором референдуму з приєднання до Росії.

Інші депутати від «Опозиційного блоку» під час повномасштабної війни майже не проявляють публічної активності.

«Партія Шарія» мала найменшу в Запорізькій міській раді фракцію і особливою активністю не відзначалася. Як і її лідер, вона була більш помітнішою в Інтернеті, ніж в сесійному залі. До початку повномасштабної війни запорізький осередок партії робив дописи про «тарифні геноциди», публікував протести стосовно закриття медведчуківських телеканалів «112 Україна» та «News One», поширював дописи про «мовний геноцид» та блоги Анатолія Шарія з його антиукраїнськими тезами. У 2023 році СБУ оголосила Шарію підозру за статтями про державну зраду (ст. 111 КК України) та порушення рівноправності громадян в залежності від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161 КК України). Після заборони «шарівці» припинили діяльність своєї фракції, втім не створювали нових депутатських груп і стали позафракційними. Вони пишуть, що зайнялися волонтерством і надають гуманітарну допомогу³¹⁷.

Отже, заборона діяльності проросійських політичних сил не передбачала позбавлення їх депутатських мандатів – вони продовжили працювати у місцевих радах. Частина депутатів Верховної Ради вважає це неправильним. Виправити це покликані законопроекти, подані до

³¹⁷ URL: <https://zr.zp.ua/2022/09/27/prorosiiski-partii-na-zaporizhzi-i-aki-politsyly-zaboronyly-ta-shcho-bude-z-ikhnimy-deputatamy/>

Верховної Ради, зокрема, законопроект № 7476. Ним пропонується автоматично позбавляти мандатів депутатів, які були висунуті забороненими проросійськими партіями на виборах, або перебували у фракціях таких партій. Замість місцевих рад, половина депутатів яких була від проросійських партій, пропонується утворення військово-цивільних адміністрацій.

У Запорізькій облраді відверто проросійські фракції складали депутатську меншість. Але в умовах війни і окупації більшої частини області склався комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин, в результаті яких рада не могла зібратися на свої засідання. Її бездіяльність тривала два роки. Урешті-решт, 21 березня 2014 року Верховна Рада, юридично не розпускаючи Запорізьку обласну раду, на період дії воєнного стану призупинила її діяльність і передала повноваження обласній військовій адміністрації. Відтоді всі рішення, необхідні для підтримання життєдіяльності області, почала ухвалювати обласна військова адміністрація. Голова Запорізької ВЦА Іван Федоров, коментував цю подію як «розпуск ради» і повідомив, що за два роки облрада не прийняла жодного питання, яке б стосувалось життєдіяльності області»³¹⁸.

Щодо проукраїнської частини депутатського корпусу, то незважаючи на недієздатність обласної ради як представницького органу, вони продовжували збиратися на збори своїх фракцій, і як громадяни з активною громадянською позицією продовжують працювати на Україну, на зміцнення її оборони, допомагаючи військовослужбовцям і біженцям, підтримуючи патріотичні настрої в тилу. У цьому контексті в ЗМІ часто з'являються імена Ольги Стадніченко, Ірини Півень, Олександра Коваленка та деяких інших депутатів Запорізької обласної ради.

Повномасштабна війна поставила питання про довершення процесу декомунізації, яка розгорнулася в Запорізькій області з 2015 року, процесом деколонізації, що передбачала очищення публічного простору від російських імперських маркерів. Стихийно цей рух почався у 2022 році, а законодавче оформлення одержав у 2023 році. 21 березня 2023 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засудження і заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів»³¹⁹. Цей закон передбачає комплекс заходів, спрямованих на демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків, які глорифікують імперське минуле, заборону топонімів, що просувають росій-

³¹⁸ URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/povnovazhennya-zaporizkoyi-oblradi-peredali-1711023056.html>

³¹⁹ Закон України «Про охорону культурної спадщини». (Із змінами, внесеними згідно із Законом) № 4051 від 14.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 19.02.2025).

ський імперіалізм або русифікацію. Ідеологія Закону не обмежується лише зміною назв і демонтажем пам'ятників, а й передбачала культурну деколонізацію, розрив з колоніальним минулим та відродження української ідентичності.

Дотримуючись Закону, регіональна влада провела аналітичну роботу і визначила об'єкти, які підпадають під його дію. Деякі з об'єктів, які втілюють історичну пам'ять про російське імперське минуле, зокрема пам'ятники діячам російської культури – композитору М. Глінці і поету О. Пушкіну, установлені на головному проспекті міста, були демонтовані. Але процес перейменування вулиць у Запорізькій області, 70 % якої було окуповано, відбувається повільно. Станом на весну 2024 року в населених пунктах, підконтрольних українській владі, було перейменовано лише 144 об'єкти топоніміки, які мали російську імперську символіку. Масово перейменовувати почали з літа 2024 року.

УІНП констатував, що *«попри введення Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» у багатьох містах і селах України і досі залишається імперська символіка»*. У Запоріжжі таким символом імперського минулого є пам'ятник Й. Гладкому. Жодних офіційних обставин, які б стали на заваді його демонтажу, не існує. Його не занесено ані до Переліку об'єктів культурної спадщини, ані до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, тобто згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини», він не є пам'яткою культурної спадщини. У зв'язку з цим вирішення питання про подальшу долю даного об'єкта перебуває в компетенції органів місцевого самоврядування³²⁰.

У 2023 році Запорізька міська рада опублікувала «Перелік об'єктів монументального мистецтва, що містять символіку російської імперської політики». У цьому переліку вказано також й пам'ятник Йосипу Гладкому, де підставою є «Наказний отаман Азовського козацького війська, керівник іррегулярного козацького формування Російської імперії»³²¹. Його історична роль та дії розглядаються як зрада козацьких традицій та пряма співпраця з імперською владою, що суперечить ідеалам боротьби за незалежність України. З огляду на це, пам'ятник Гладкому з «автогра-

³²⁰ Закон України «Про охорону культурної спадщини» (із змінами, внесеними згідно із Законом № 4051 від 14.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 19.02.2025).

³²¹ Перелік об'єктів монументального мистецтва, що містять символіку російської імперської політики. Запорізька міська рада. Офіційний сайт. 29.10.2023 р. URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/perelik_monum_1.pdf

фом» В. Богуслаєва, негайного потребує вилучення з публічного простору. Але станом на травень 2026 року цього не зробили.

Умови повномасштабної війни, які поставили Україну на межу втрати незалежності, примусили владу пильніше поглянути на діяльність представників «п'ятої колони» в області, які постійно відкрито демонстрували свою прихильність до Росії і ненависть до України. Одним із таких був В. Богуслаєв. Усередині жовтня 2022 року цей місцевий олігарх вкотре виступив на своєму каналі «Алекс» з черговою провокаційною промовою. Він критикував гуманітарну політику влади, зокрема, рішення про демонтаж у Запоріжжі пам'ятника Пушкіну, спорудженого за рахунок «Мотор-Січі», засудив наміри перейменувати вулиці, які називалися іменами російських діячів. Заговорив і про необхідність зміни керівництва ЗНУ, який назвав «Гуманітарним університетом» і діяльність якого вважав націоналістичною. Ставив у приклад Запорізьку політехніку, де, як він говорив, «за нашого содействия» до керівництва прийшли *«конструктивные люди»*. Глядачі знали, що означає це «сприяння»: за багато років жодне призначення на значні посади у місті і області не відбувалося без «благословіння» В. Богуслаєва.

Цей виступ викликав обурення представників демократичної громадськості і піднесення у «ватному» середовищі міста. Перші не чекали такого нахабства від цього літнього геронтократа, інші – раділи, вважаючи, що «хазяїн» все ще при силі. Як і раніше, місцева влада мовчала.

Але ось, цілком несподівано, 22 жовтня президент ПАТ «Мотор-Січ» В. Богуслаєв був заарештований. Йому інкримінували колабораціонізм і діяльність на користь держави-агресора. Стаття – «Державна зрада». Арешт провели співробітники столичного СБУ і його, разом із заступником з зовнішньоекономічних зв'язків «Мотор-Січі», під конвоем доставили до Києва³²². Багато жителів міста, які добре знали про антидержавну діяльність В. Богуслаєва, згадали вислів: «Скільки ниточці не витися, а кінець все-одно буде». Щодо проросійського середовища, то воно використало цей арешт колаборанта для спроби політичної дестабілізації. Поширилися чутки, що тепер підприємство і весь Шевченківський район стануть мішенню для ракетних атак росіян. Почали навіть збирати підписи працівників «Мотор-Січі» на підтримку директора, звинуваченого в державному злочині. Провокатори стверджували, що «Мотор-Січ», який «годує пів міста і має домовленість з Путіним про збереження заводу», припинить працювати. А все це через те, що влада заарешту-

³²² <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-motor-sich-bohuslayev-rozmovy/32308670.html>; <https://nako.org.ua/news/derzavna-zrada-v-motor-sic-shho-vidomo/>

вала В. Богуслаєва. Напрошувався висновок, що «ватне» середовище в Запоріжжі ще досить сильне, і навіть щоденні обстріли міста рашистами не змінюють його проросійську орієнтацію. І якщо В. Богуслаєв у розмові зі своїм московським замовником авіамоторів, перехоплений СБУ, сказав, що з розумінням ставиться до випадку з двома «Іскандерами», які впали на територію «Мотор-Січі», то висловлював при цьому не лише свою особисту точку зору. Про те, що «Мотор-Січ» працює на Росію і в умовах широкомасштабного вторгнення рашистів, без сумніву, знали багато працівників підприємства³²³.

Інформація про арешт В. Богуслаєва швидко поширилася Україною. Коментували всі ЗМІ, але ніяких роз'яснень від місцевих владних очільників громадяни не почули. Бо довелося б пояснювати, чому цей паталогічний українофоб так довго керував важливим оборонним підприємством стратегічного значення, чому кілька десятиліть підряд, не приховуючи своїх поглядів, підтримував корупційні стосунки з усіма губернаторами області і міськими головами Запоріжжя. І всі вони, незалежно від своїх партійно-політичних уподобань, охоче йшли назустріч В. Богуслаєву, подавали йому руку і розкривали обійми.

В умовах війни суспільство особливо гостро відчуває несправедливість, особливо якщо її фігурантами виступають представники владних тилкових структур. Із початком повномасштабного вторгнення Україна почала одержувати велику гуманітарну допомогу з-за кордону. Переселенці, жителі прифронтової зони і просто малозабезпечені люди з глибокою вдячністю приймали її. Але такі великі товарні потоки провокували і зловживання при їх отриманні і розподілі. Уже у 2022 році з подачі окремих політиків і громадських діячів в Запоріжжі почали поширюватися чутки, що ця допомога розподіляється несправедливо, а то й просто розкрадається. Однією з основних драйверок їх поширення виступила народна депутатка від «Слуги народу» по Василівському мажоритарному округу Юлія Яцик, яка перебувала у політичному конфлікті з деякими представниками політичної команди голови ОДА О. Старуха. Народна обраниця, що виділялася активністю і амбіційністю, а у вузьких колах заявляла про наміри стати наступним мером Запоріжжя, змогла залучити в якості союзниці в викривальних обвинуваченнях навіть скандально-відому американську сенаторку з українським корінням Вікторію Спартц. Станом на середину 2022 року остання ще підтримувала Україну у боротьбі проти окупантів, але вже

³²³ Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Богуслаєв_Вячеслав_Олександрович#:~:text=24%20жовтня%2022%20року%20був%20заарештований%20СБУ%2C,діяльності%20та%20пособицтві%20державі-агресору.%20Вячеслав%20Олександр

тоді намагалася отримати додаткові політичні дивіденди на звинуваченнях українського уряду в побудові корупційних схем з розкрадання американської допомоги³²⁴.

Резонансні звинувачення у «розкраданні вагонів гуманітарної допомоги» отримали відгук у суспільній свідомості і викликали процесуальні дії з боку компетентних органів.

У кінці серпня 2022 року в Запоріжжі НАБУ спільно з СБУ провели обшуки місцевих чиновників у справі з розкрадання гуманітарної допомоги вагою 20 тонн. Серед фігурантів справи проходили заступниця голови ОДА Злата Некрасова, секретар Запорізької міської ради Анатолій Куртев, заступник міського голови Запоріжжя Анатолій Васюк та інші службовці.

Але резонансне кримінальне провадження щодо розкрадання гуманітарної допомоги в Запоріжжі так і не було доведене до кінця. Довготривале розслідування по факту перетворилось на «інформаційний пшик», оскільки жодного факту причетності посадових осіб до розкрадання іноземної допомоги доведено не було. Зрештою справу передали від НАБУ до Національної поліції. Відповідне рішення суд ухвалив ще наприкінці 2023 року. Запорізькі журналісти зазначають, що тенденція таких рішень про передачу робить ймовірним закриття справи без завершення розслідування. Як наслідок, нікому не оголосили про підозру, хоча деякі з фігурантів слідства перебралися за кордон³²⁵.

І хоча згадана справа не мала вагомих юридичних наслідків, вона суттєво вплинула на політичну розстановку сил у регіоні. 23 січня 2023 року президент відправив у відставку ряд високопосадовців, серед яких був і голова Запорізької ОДА О. Старух. Аргументами при цьому виступили не тільки чутки про корупцію, свідомо роздмухані деякими політичними активістами. Подейкують, що останньою краплею, яка схилила Президента підписати указ про відставку О. Старуха, стало оприлюднення журналістами-розслідувачами інформації про розкішний відпочинок його заступниці З. Некрасової на одному з елітних курортів Бангкоку під час різдвяних свят³²⁶.

Наступним, вже четвертим за часів Президента В. Зеленського, головою Запорізької ВЦА було призначено Юрія Малашка. Цей кадровий працівник СБУ у свій час очолював військову адміністрацію в невели-

³²⁴ <https://kyivvlada.com.ua/texts/skandali-iz-gumanitarnoyu-dopomogoyu-rozhituyut-situatsiyu-v-prifrontovomu-zaporizhzhii/>

³²⁵ URL: <https://zabor.zp.ua/new/spravu-shchodo-rozkradannya-gumanitarki-v-zaporizhzhii-z-nabu-peredali-do-natspolitsii-detali>

³²⁶ URL: <https://incentre.zp.ua/novorichne-dyvo-de-provela-zymovi-svyata-zastupnyczya-golovy-zaporizkoyi-ova/>

Протест проти обмеження повноважень НАБУ і САП в Запоріжжі

кому містечку Красногорівка Покровського району Донецької області, яке знаходилося недалеко від лінії фронту. Останнє місце роботи – в. о. голови Антитерористичного центру при СБУ, полковник СБУ. В ЗМІ повідомляли, що першим завданням нового голови мала стати «консолідація місцевих еліт». Якщо це справді так, то вирішити це складне завдання йому, як і трьом його попередникам, не вдалося. На посаді голови ЗОДА Ю. Малашко перебував з 7 січня 2023 року по 23 січня 2024 року і нічим особливим у своїх спробах консолідувати місцевих політиків діяльності не відзначився. Після нього головою ВЦА Запорізької області було призначено чинного мера м. Мелітополь І. Федорова.

Хоча обстановка воєнного часу вимагала посилення ефективності діяльності правоохоронних органів, діють чинники, які прагнуть послабити цю ефективність. Про це ще раз згадали, коли в липні 2025 року українці дізналися, що Верховна Рада більшістю (263 голоси) ухвалила Закон, яким обмежувалася незалежність НАБУ і САП і підпорядковував його діяльність генеральному прокурору. Ці дії влади в суспільстві сприйняли як спробу порушення принципу «Усі рівні перед законом». У Києві та інших містах держави, почалися мітинги протесту. Незадоволення ширилося і Запоріжжям, де на мітинги протесту також вийшли небайдужі громадяни, переважно молоді.

Жорсткої критики зазнав цей закон і в середовищі демократичної зарубіжної громадськості і державних діячів. У офіційних колах

почалася цькування учасників протесту, яких називали «соросятами», вказуючи на зарубіжні витоки їхнього протесту. Ці розмови припинилися, коли за пропозицією Президента Верховна Рада скасувала дію цього закону³²⁷.

Ще не встиг розвіятися «інформаційний шум» навколо цих подій, як грім серед ясного неба, почули про фінансові афери, пов'язані з іменем громадянина України і Ізраїля, бізнесмена Тімура Міндіча, співзасновника «Кварталу-95». За даними слідства, отримані від хабарів гроші «відмивали» через підпільний офіс, створений в центрі Києва бізнес-партнером Міндіча Олександром Цукерманом. За даними, які наводяться у ЗМІ, через цей офіс пройшло щонайменше 100 мільйонів доларів. Виявилося також, що Міндіч був близькою до Президента особою, і хоча офіційно не мав необхідних повноважень, вільно заходив до «високих» владних кабінетів, «вирішуючи справи». Урешті-решт, службовцями НАБУ і САП, які діяли в межах своїх повноважень, були проведені обшуки в помешканнях низки високопоставлених осіб і навіть голови Офісу Президента України А. Єрмака. Сам Т. Міндіч зумів таємно виїхати в Ізраїль і на деякий час зумів уникнути відповідальності. А. Єрмака було звільнено від обов'язків голови Офісу. Уже на початковому етапі розслідування свої посади втратила ціла низка відповідальних службовців, підозрюваних в державних злочинах чи бездіяльності щодо їх запобігання³²⁸.

Склалася традиція, згідно з якою політичні «землетруси» в Києві супроводжуються кадровими змінами в областях. То ж у Запоріжжі, – хто з надією, а хтось і з тривогою, чекали інформацію про розгортання корупційного скандалу в столиці. У лютому 2016 року було повідомлено, що НАБУ і САП виявили факти корупції у діяльності Ростислава Шурми в період його роботи (до 2024 року) заступником голови Офісу президента. Його оголосили в розшук. У Запоріжжі цю особу знають як генерального директора «Запоріжсталі», впливового підприємця (в 2012–2019 рр.), члена Партії регіонів, а у 2015–2020 роках – голови Запорізького відділення партії «Опозиційний блок». З таким «послужбовим списком» його запросили до роботи в Офісі президента. Станом на початок 2026 року Р. Шурма живе в Німеччині, але повідомив, що готовий дати вичерпні відповіді на всі запитання, що зацікавили українських слідчих³²⁹.

³²⁷ URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/parlament-ukhvalyv-zakon-obmezhuje-nezalezhnist-nabu-i-sap/33480793.html> [https://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_4555_\(законопроект_12414\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_4555_(законопроект_12414));

³²⁸ URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/sprava-midas-ogp-napraviv-izrajilyu-zapit-na-ekstradiциyu-mindicha-i-cukermana-50596451.html>; <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/uk/cases/520250>

³²⁹ Директор НАБУ підтвердив обшуки в екзаступника голови ОП Ростислава Шурми в Німеччині.

Становище на тимчасово окупованих територіях Запоріжжя

Процеси на підконтрольній національній владі території України не послабляють інтересу громадськості до становища на захоплених окупантами землях. Тут варто нагадати минуле. У XVII столітті московські царі, приєднавши Україну, залишили їй на деякий час гетьманське управління і внутрішню автономію. Лише поступово, крок за кроком, обмежувався її суверенітет, сфера функціонування української мови і культури. Після поразки Української революції 1917–1921 рр. більшовики погодилися на створення квазідержавної структури – Української РСР, визнавши українців (на певний час!) окремою нацією зі своєю історією, мовою і культурою. У 1920-ті роки була навіть проведена українізація. Щодо рашистського режиму, який у 2022 році установився на тимчасово окупованій частині української території, то він прагнув забрати в українців все і негайно – і державу, і мову, і культуру, і історію, і національність. Отже, проблема виживання українців в цих умовах набула екзистенційного характеру.

Найбільшими з тимчасово окупованих на території Запорізької області населеними пунктами були міста Мелітополь і Бердянськ. Як і в інших населених пунктах регіону, у перші дні повномасштабного вторгнення тут відбувалися декілька різноспрямованих процесів: по-перше – мародерство, безладдя і грабіж; по-друге – поступове утвердження путінського режиму, по-третє – спалах ненависті місцевого населення до загарбників, який супроводжувався різними формами опору.

Бої за Мелітополь тривали недовго: з пізнього вечора 24 по 26 лютого 2022 року. За свідченням біженців, співвідношення військових сил тут було 1 до 20 на користь противника. Українські війська змушені були відступити до Василівки і там закріпитися. Та вже 25 лютого, після заходу до Мелітополя перших російських частин в місті почалися грабунки. О. Зубченко, посилаючись на свідків подій, наводить низку прикладів. Так, очевидець подій А. Батурин розповів: *«Солдати спочатку розбили витрини супермаркетів, видимо, були голодні. Потім в ці діри полез народ»*. Декласовані елементи охоче приєднувалися до росіян: *«В місті орудували цілі шайки місцевих жителів – бідні, алкоголіки, колишні зеки. Вони швидко збиралися в групи, і, наприклад, прямо у мене во дворі відкрили продуктовий магазин і со щасливими лицами виносили звідти алкашку. І не просто відкривали, щоб їсти взяти, а вікна били, полиці ломали, крушили все»*. Так було в перші дні окупації в багатьох населених пунктах Запорізької області³³⁰.

Zaxid.net (укр.). 2025. 1 січня; URL: <https://forbes.ua/news/nabu-i-sap-zayavili-pro-vikrittya-skhemina-zelenomu-tarifi-sered-pidozryuvanikh-ymovirno-shurma-i-yogo-brat-21012026-35694>

³³⁰ Зубченко О. Торгівля як інститут колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях Півдня України. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 97. С. 15–30.

Звичайно, окупанти були зацікавлені в наведенні елементарного порядку на підконтрольних територіях і шукали серед місцевих громадян тих, хто б їм у цьому допоміг. Такі особи знаходилися, але на співробітництво з окупантами не йшли безкорисно. Так, дрібна підприємниця з Мелітополя Анна Є., 1985 року народження, наприкінці зими брала участь у розграбуванні супермаркетів і одночасно фільмувала для окупантів учасників проукраїнських акцій, писала доноси на своїх сусідів, а згодом отримала призначення до однієї із силових структур окупантів. Інший шукач легкої наживи Владислав Л., 2003 р. н. із с. Костянтинівка Мелітопольського району, разом зі своїм приятелем крав побутову електроніку із магазину «Фокстрот», а за кілька тижнів записався до «народної міліції». У м. Кам'янка-Дніпровська окупанти подарували всю аптечну мережу своїм місцевим подругам – Ірині Ф. та Катерині Л. Дрібний підприємець Юліан М. з с. Велика Знам'янка Василівського району разом з дружиною не лише торгував на кримських базарах, але й брав участь у всіх пропагандистських заходах, прославляв Росію в соцмережах³³¹.

Таких прикладів можна навести багато, і стосувалися вони не лише дрібного шахрайства³³².

Але не мародери і грабіжники різних штибів визначали настрої більшості населення ТОТ. Після окупації цих територій, загарбники чекали проявів лояльності населення, проросійських гасел і квітів, але їх зустріли мітингами і демонстраціями протесту. Протестувальники ходили колонами, перекривали вулиці, блокували просування російської військової техніки. У Мелітополі були випадки, коли військові відкривали вогонь по демонстрантам і декілька з них були травмовані. Поступово репресії посилювалися. Як відповідь, патріоти переходили до підпільних форм боротьби.

Бердянськ рашисти вперше обстріляли з моря 24 лютого, 26 лютого захопили порт і аеродром, 27 лютого взяли місто під свій контроль. Напередодні Бердянськ покинули військові частини прикордонників, працівники прокуратури, СБУ і частина поліцейських.

Але, залишене напризволяще, місто не бажало приймати окупантів. У перший день окупації кілька десятків жителів Бердянська зібралися біля міської ради і заспівали гімн України. Під тиском мітингувальників російська техніка на деякий час була виведена з центру

³³¹ Ці і багато інших подібних прикладів, використовуючи матеріали соцмереж, О. Зубченко навіть у своїй статті: Зубченко О. Торгівля як інститут колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях Півдня України. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 97. С. 15–30.

³³² Там само.

міста, в усіх установах залишилися українські прапори. Міська влада відмовилася від співробітництва з окупантами³³³. Як і в Мелітополі, мітинги проходили майже щоденно. Отже, спочатку вплив окупантів на місто був формальний. З часом вуличні протести припинилися, опір почав набувати форм підпільних і партизанських акцій, яка проводилася узгоджено з діями українських силових структур.

Ще у квітні 2022 р. в окупованому тоді Херсоні почав формуватися рух громадянського спротиву «Жовта стрічка», який поступово поширився на всі ТОТ, зокрема, Запорізьку область³³⁴. На тимчасово окупованих територіях розгорнулася «війна» між жовтими і георгіївськими стрічками. Активісти «Жовтої стрічки» повідомляли: *«У Мелітополі та Бердянську ми щодня спалюємо кілограми рашиської макулатури: пропагандистські газети, прапори рф, портрети путіна, буклети та постери рашистів. Все це проходить в рамках нашого всеукраїнського флеш-мобу «Віддери рашизм», наші активісти успішно віддерають рашизм в усіх містах тимчасово окупованої території України»*³³⁵. Активісти також закликали всіх, кому роздають ці колорадські стрічки, надсилати фото та відео спалених стрічок у чат-бот «Разом»³³⁶. В акціях цього руху брали участь навіть школярі. Так, «Жовта Стрічка» у Мелітополі – біля ДЮСШ № 3, поширювала постери з закликом спалювати георгіївські стрічки – символи російського фашизму, якому не місце в Україні.

Це розсилялося по мережах

³³³ Радіо Свобода. 14 березня 2022. Архів оригіналу. 14 березня 2022.

³³⁴ URL: <https://suspiilne.media/zaporizhzhia/1037463-projsla-kativni-rf-dopiti-ta-deportaciui-istoria-aktivistki-ruhu-oporu-zovta-stricka-iz-melitopola-sevil-velievoi/>

³³⁵ URL: <https://mig.com.ua/na-zaporizhzhii-rukh-sprotyvu-zhovta-strichka-zapustyv-novyj-fleshmob/>

³³⁶ URL: <https://mig.com.ua/na-zaporizhzhii-rukh-sprotyvu-zhovta-strichka-zapustyv-novyj-fleshmob/>
4 травня 24 року.

Там, де був час для підготовки опору, ситуація складалася інакше. Так, у м. Пологи, розташованому на перетині важливих транспортних шляхів, зокрема, недавно відремонтованої автомобільної траси Запоріжжя-Маріуполь, до підходу загарбників готувалася вся громада. Формувалася самооборона, у редакції газети «Пологівські вісті» готували «коктейлі Молотова», комунальники зняли всі дорожні знаки, були підірвані мости. Ворожі війська підійшли до Поліг з боку Мелітополя, Чернігівки і Токмака. Перший бій відбувся в ніч з 2 на 3 березня 2022 року і тривав близько 8 годин. Щоб повноцінно захистити місто, у територіальній обороні не вистачило ні людей, ні зброї. Але, зупинивши на деякий час ворога, пологівці дали змогу підготуватися до оборони Оріхову і Гуляйполю.

Боротьба за місто тривала близько двох тижнів. Захопивши центр, рашисти створили в Пологах військову комендатуру. Почалося утвердження окупаційного режиму в райцентрі і в підконтрольних окупантам селах.

Так відбувалося на всіх територіях, захоплених рашистами. Але були й особливості. Як це відбувалося в селах колишнього Куйбишевського району, описав місцевий історик та краєзнавець С. Шевчук.

Військова комендатура на чолі з офіцером-дагестанцем була утворена на початку березня 2022 року в Кам'янці-Більмаку. Через деякий час вона почала проводити обшуки в селах. До села Шевченківського черга дійшла в кінці березня. Приїхали два автомобілі – один з дагестанцями, – другий з деєнерівцями, і заблокували в'їзд і виїзд із села. Потім почали подвірний обшук. Як і скрізь, шукали українських військовослужбовців, зброю, боєприпаси, українську символіку, фотографії, картини і все, що можна було пов'язати з симпатіями до України. Але в Шевченківському під час руху військової колони решистів зламався один з КАМАЗів. Усе, що було в машині – боєприпаси, продовольство, обмундирування, медикаменти – було розтягнуто. Серед земляків виявилися «доброзичливці», які підказували окупантам, де живуть особи, що їх цікавлять. Їх і обшукували особливо ретельно. Якщо господарів не було, вибивали двері і залазили у вікна. Через місяць провели другий обшук, а 14 липня третій, – цього разу вибірковий.

Населення, особливо, службовці, представники інтелігенції і активісти підлягали принизливій «фільтрації». С. Шевчук описує її процедуру з роздяганням, відібранням відбитків пальців та провокаційними запитаннями. Таке довелося проходити багатьом відомим в краю людям, зокрема, керуючому відділенням Українського степового заповідника НАН України Віктору Сіренку та його дружині. В орківській підвали

потрапляли й односельці С. Шевчука. Зокрема, не уникнула фільтрації в Кам'янці-Більмаку і староста села Шевченківського Наталя Савічева: *«Її тримали там два чи ти дні і відпустили. Відразу після звільнення вона зібрала актив села і заявила, що складає з себе обов'язки старости»*. Замість неї керівником села «орки» призначили свого клеветра.

«Особливо болісним, – зазначає С. Шевчук, – було спостерігати, як змінювалися люди». Краєзнавець описує поведінку етнічних росіян, які більшу частину свого життя прожили в українському середовищі. Майже ніхто з них навіть не намагався вивчити українську мову. За це їм жодного разу не дорікали. Деякі запопадливі односельці, спілкуючись з ними, переходили на російську мову. *«Та біда не в цьому, – підсумовує автор, – етнічні росіяни Шевченківського, починаючи з літа 2022 року, почали відкрито підтримувати путлерівську Росію, вважаючи себе частиною «руського міра»... Оце для мене було найважче перенести, бо з деякими з них доводилося дружити і сидіти за одним столом»*³³⁷.

У селі уже під час окупації з'явився свій «волонтер», який за гроші вивозив охочих до Запоріжжя, передавав ліки і пакунки від рідних по обидва боки. Багато односельців скористалися його послугами. Урешті-решт Сергій Шевчук змушений був покинути Шевченківське і 29 вересня 2020 року з направленням в Запорізьку обласну лікарню через Токмак і Василівку прибув до Запоріжжя. Його дружина приїхала в Запоріжжя через два місяці³³⁸.

Особливе місце в структурі окупаційних органів ТОТ Запорізької області відводилися Мелітополю. Коли з'ясувалося, що Запоріжжя захопити не вдасться, окупанти оголосили Мелітополь тимчасовим обласним центром. Після створення окупаційної адміністрації було запрацював її сайт, де спочатку поділ області на райони збігався з українським, а 3 березня 2023 року було прийнято новий територіальний устрій області, який загалом відповідає тому поділу, що діяв станом на 1991 рік. Були відновлені радянські назви населених пунктів і установ, вулиць та інших топонімів, змінені під час декомунізації. Щодо територіальних одиниць на півночі області, не захопленої російською армією, тут «авансом» жодних змін не проводилося

«Губернатором» на тимчасово окупованій території Запорізької області був призначений Є. Балицький. Але на більшість ключових посад росіяни привезли своїх кандидатів – очевидно, щоб бути впевненими

³³⁷ Шевчук С. Шевченківське. Історія Більмакського краю та його населених пунктів. Запоріжжя, 2025. С. 413.

³³⁸ Там само. С. 409–414.

в належному виконанні двох головних завдань: упокорення місцевого населення та використання цивільної інфраструктури для потреб російської армії. Силові структури (суд, прокуратура, поліція) також очолили громадяни Росії. Зокрема, з Хабаровська приїхав прокурор, який свого часу вдома прославився жорстким придушенням протестів. Керувати важливим для постачання зброї залізничним вузлом у Мелітополі привезли перевіреного часом українського зрадника, який за 8 років довів прихильність до росіян в окупованому Донецьку. А міський відділ охорони здоров'я перетворили на «міністерство» напівокупованої Запорізької області – щоб захопити лікарняну інфраструктуру, викрасити цінне обладнання, перетворити лікарні та поліклініки на військові госпіталі. «Міністром» медицини теж призначили росіянина³³⁹.

Утвердження рашистського режиму в Мелітополі супроводжувалося полюванням на українських активістів і представників влади, які не погоджувалися на співробітництво. 10 березня директорка Мелітопольського краєзнавчого музею Лейла Ібрагімова була заарештована і утримувалася в невідомому місці. Через день мер Мелітополя Іван Федоров був викрадений російськими військовими за те, що відмовився співпрацювати з ними і продовжував вивішувати український прапор у своєму кабінеті. Російська влада не коментувала зникнення І. Федорова, але прокуратура підтримуваної Росією самопроголошеної «Луганської народної республіки» звинуватила його в «терористичній діяльності».

12 березня окупаційна «Запорізька обласна адміністрація» повідомила, що виконувачем обов'язків міського голови Мелітополя призначена депутатка міської ради від «Опозиційного блоку» Галина Данильченко. Цей факт вважають початком встановлення режиму окупації в Запорізькій області. Згода Г. Данильченко обійняти цю посаду вважається першим зафіксованим випадком колабораціонізму в регіоні³⁴⁰.

Загалом, у місцевому самоврядуванні Мелітополя прислужниками росіян стали одинадцять осіб. Це порівняно небагато. Вважається, що міському голові І. Федорову та його попереднику, народному депутату С. Міньку, у свій час вдалося створити достатньо ефективну команду, що склала іспит на політичне виживання в екстремальних умовах та зуміла виїхати на підконтрольні Україні території. Водночас свою державу зрадили голови та більшість співробітників виконав-

³³⁹ URL: <https://incentre.zp.ua/melitopol-dataproject/>

³⁴⁰ Зубченко О. С. Дисфункції соціальних інститутів за умов окупації. *Актуальні питання філософії та соціології*. 2022. № 36. С. 103–109.

чих органів Мирненської, Новенської та Олександрівської громад Мелітопольського району³⁴¹.

12 березня в Мелітополі відбулася знакова подія: сотні людей вийшли на акцію протесту біля мерії Мелітополя з вимогою звільнити Івана Федорова. Протестували і проти арешту Ольги Гайсумової, керівника громадської організації «Совісне товариство Мелітополя», організатора місцевих акцій протесту проти російських військ..

14 березня видання «Українська правда» повідомило, що російські сили запобігли новим протестам, перекривши центральну площу Мелітополя.

16 березня І. Федорова було звільнено з полону. Деякі українські чиновники стверджували, що його звільнили в рамках «спецоперації». Проте згодом помічниця Зеленського Дар'я Зарівна повідомила, що його обміняли на дев'ятьох російських військовозобов'язаних, захоплених українськими силами.

Із перших днів окупації рашисти почали схилати до участі у колабораціоністській діяльності представників різних соціальних груп. Для цього використовувалася практика взяття заручників. За даними Запорізької облдержадміністрації, на окупованих територіях області було викрадено 352 особи, серед яких народний депутат України Олександр Пономарьов, очільники громад Мелітополя, Дніпрорудного, Кирилівки, Приморська, Софіївки та багатьох інших населених пунктів, директори шкіл, учасники Антитерористичної операції, громадські діячі та волонтери, підприємці та фермери тощо³⁴². Від посадовців вимагали публічно присягнути на вірність новій владі, працювати під російським прапором, допомагати військовим частинам агресора та проводити перереєстрацію комунальних закладів за законами держави-окупанта; освітян примушували в найкоротші терміни відновити освітній процес за російськими програмами, а підприємців – віддавати частину прибутку загарбникам та сплачувати «податки» за фейковими нормами³⁴³.

У травні 2022 року Росія на окупованих територіях почала видавати російські паспорти і вилучати українські. Без російських паспортів не приймали в лікарні та інші установи, контрольовані окупантами, не

³⁴¹ Зубченко О. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Війна, насильство та суспільні порядки. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Війна, насильство та суспільні порядки: матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 грудня 2022 р.* (Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, факультет соціології). Київ, 2022. С. 151–153.

³⁴² Более 350 человек похитили оккупанты в Запорожской области, – глава ОВА. Режим доступа <https://ru.espresso.tv/bolee-350-chelovek-pokhitili-okkupanty-v-zaporozhskoy-oblasti-glava-ova>, дата обращения 06.07.2022.

³⁴³ Зубченко О. С. Дисфункції соціальних інститутів за умов окупації // *Актуальні питання філософії та соціології*. 2022. № 36. С. 103–109.

оформляли угоди купівлі-продажі, дарування та інші У липні окупаційна адміністрація видала указ, який поширював російські закони про військову цензуру на Запорізьку область і за їх порушення передбачалось покарання у формі депортації до Російської Федерації. У 2022 р. Балицький підписав «указ» про примусове виселення 50 осіб за межі окупованої території Запорізької області³⁴⁴.

У вересні 2023 року окупаційна влада провела перші вибори до так званого «Законодательного собрания Запорожской области». Вони відбулись 8–10 вересня, але їх не визнали ні Україна, ні ЄС чи США. Усі 8 днів до початку виборів йшло дострокове голосування, а з 8 по 10 вересня вівся «подомовий обход избирателей». Усе це були форми тиску на громадян, добре апробовані в РФ. 30 вересня 2022 року Володимир Путін підписав «договори» про входження до складу РФ «нових суб'єктів» – окупованих українських територій, а саме Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Так квазіюридично завершилась процедура анексії Росією Запорізької області³⁴⁵.

Опорою окупантів на окупованих територіях були місцеві колаборанти. Вивчаючи явище колабораціонізму в умовах Запорізької області, соціолог О. Зубченко визначає його як *«соціальний процес, в ході якого жителі окупованих місцевостей йдуть на усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі»*³⁴⁶.

Ставлення Української держави та суспільства до колабораціонізму як соціального явища визначене в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колаборантську діяльність», який виокремлює кілька її типів: адміністративна (зайняття різних посад в окупаційних «органах влади», організація «виборів» та «референдумів»); економічна (фінансова та ресурсна допомога ворогу та його прибічникам); освітня (вихваляння загарбників під час навчального процесу у школах, ВЗО, професійно-технічних та дошкільних закладах, запровадження стандартів освіти держави-агресора); військово-поліцейська (служба в армії ворога або незаконних збройних формуваннях, у «судових» та «правоохоронних» органах); пропагандистська (виправдання та популяризація ворога в засобах масової інформації та соціальних мережах, організація масових заходів на підтримку окупації); побутова (публічне заперечення російської агресії, заклики до підтримки окупанта та його

³⁴⁴ URL: <https://www.chesno.org/politician/17/>

³⁴⁵ URL: <https://www.chesno.org/politician/17/>

³⁴⁶ Зубченко О. Регіональний вимір колабораціонізму. *Проблеми розвитку соціологічної теорії* Матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2022. С. 151–156.

посіпак, невизнання Української державності). Законодавець чітко диференціював міру кримінальної відповідальності по кожній позиції.

У Запорізькому регіоні існувала низка об'єктивних чинників, що сприяли поширенню колабораціонізму. *По-перше*, високий рівень електоральної підтримки проросійських політичних партій, за які на місцевих виборах 2015 та 2020 років проголосували відповідно 41 та 43 % виборців Запорізького краю. До речі, абсолютна більшість осіб, які прийняли від ворога владні посади, належали саме до чотирьох проросійських партій – «Опозиційний блок», «Опозиційна платформа «За життя»», «Нова політика» та «Наш край»³⁴⁷. *По-друге*, значна орієнтація громадян регіону на російську пропаганду. Дослідження, проведені запорізькими соціологами у 2020 році, свідчать, що навіть через шість років після анексії Криму та вторгнення на Донбас 52 % жителів Запорізької області називали події Революції гідності справою рук західних спецслужб та олігархів, а 18 % виступали за військовий союз із Росією³⁴⁸. *По-третє*, потужний вплив у регіоні мали фінансово-промислові групи, тісно пов'язані із Росією, лідерами яких були відомі своїми антиукраїнськими виступами колишні народні депутати В. Богуслаєв та Є. Балицький та інші.

Соціолог О. Зубченко склав соціально-професійний портрет колаборантів в Мелітопольському районі станом на квітень-листопад 2022 року і простежив зміни, які відбулися в ньому до 2024 року включно³⁴⁹. Ключовою проблемою, з якою зіткнувся дослідник, був брак достовірної та надійної емпіричної інформації. Адже за умов надзвичайно жорсткого військово-поліцейського терору на окупованих землях, збирання із подальшою систематизацією та аналізом таких даних становило смертельну загрозу для людей. Саме тому основою наукового пошуку стали вторинні відомості із відкритих джерел, зокрема, телеграм-каналів «Суки Мелітополя» (https://t.me/suki_melipolya), «Зрадники Мелітополя» (https://t.me/melipol_traitors), «Скелети Шевчика і Ко» (https://t.me/actual_energodar), «Бердянськ online» (<https://t.me/brdnews>) та «Якимівка Мелітопольський район» (<https://t.me/yakumivka2023>). Зібрані результати систематизовано, кодифіковано, оброблено та проаналізовано. Всього до бази було внесено дані про 1400 осіб – жителів тимчасово окупованої частини Запорізької області³⁵⁰.

³⁴⁷ Зубченко О. С. Дисфункції соціальних інститутів за умов окупації. *Актуальні питання філософії та соціології*. 2022. № 36. С. 103–109.

³⁴⁸ Звіт про результати опитування екзит-пол 25.10.2020 у Запорізькій області. За ред. О. С. Зубченка. Запоріжжя: Південноукраїнський гуманітарний альянс, 2020. 35 с.

³⁴⁹ Зубченко О. Регіональний вимір колабораціонізму. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Матеріали XII Міжна. наук.-практ. конф.* Київ, 2022. С. 151–156.

³⁵⁰ Зубченко О. С., Серга Т. О. Соціально-структурні характеристики колаборантів на тимчасово окупованому півдні Запорізької області. *Вісник МДУ. Серія: Культурологія. Філософія. Соціологія*.

Склад цієї групи на початок широкомасштабного вторгнення був досить строкатий. Найбільшою мірою в ній представлені працівники бюджетної сфери – *люди, які після зміни прапорів на вулицях не захо-тіли змінювати свого життя та воліли лишитися на своєму робо-чому місці, нехай і в новій, незаконній структурі Мелітопольщини*. Соціально-професійну приналежність цих осіб ілюструє таблиця, скла-дена О. Зубченком за даними першого року війни.

Соціально-професійна категорія	Кількість осіб	У відсотках
Співробітники закладів середньої та дошкільної освіти	169	36,3
Співробітники органів виконавчої вла-ди та місцевого самоврядування	61	13,1
Співробітники закладів вищої та про-фесійної освіти	59	12,6
Співробітники силових та контролю-ючих органів	44	9,4
Робітники та службовці	29	6,2
Власники середнього бізнесу, приват-ні підприємці та фермери	26	5,6
Співробітники галузей культури, охо-рони здоров'я, соціального захисту та спорту	25	5,4
Старші будинків та кварталні	18	3,8
Студенти	11	2,4
Пенсіонери	10	2,1
Інші	13	3,1
Всього	465	100

На підставі цих даних було зроблено ряд висновків, зокрема про аномально великий відсоток серед колаборантів викладачів вищих закладів освіти. На бік агресора перейшло чимало колись шанованих у місті науковців – проректорів, деканів факультетів, провідних про-фесорів та доцентів. Більшість їх мали можливість покинути окуповану зону, але не зробили цього.

Дещо іншим був шкільний колабораціонізм. У міських школах *майже всі директори та значна частина педагогічного складу від-мовились прислужувати окупантам*. Якщо хоча б один учитель пого-джувався на співпрацю, він ставав новим «керівником» і на власний розсуд набирив нових «педагогів». За такого підходу до освіти на різні посади записували своїх родичів, знайомих, друзів, поновлювали на

роботі пенсіонерів або брали зовсім випадкових людей, без педагогічного досвіду та іноді навіть без вищої освіти. У сільських школах району ситуація була гіршою, оскільки більшість педагогічних колективів перейшла на бік рашистів. Це пояснюється неможливістю знайти іншу роботу, і природним консерватизмом сільського населення, небажанням змінювати усталений спосіб життя.

У 2024 році був зроблений ще один соціологічний зріз, який виявив нові тенденції в середовищі колаборантів, спричинені затягуванням війни. Зокрема, їхня структура суттєво змінюється за рахунок стрімкого зростання частки дрібних службовців, робітників, що працюють на підприємствах, афілійованих до російського ВПК, а також підприємців, що тривалий час вичікували, але потім все ж таки перереєстрували бізнес за законодавством держави-окупанта. При цьому значну частину із них становили «віджимщики», які скориставшись зв'язками із росіянами, привласнили собі торговельні та виробничі площі місцевих жителів, що виїхали до вільної України. Таким чином, спостерігається формування соціальної бази окупаційного режиму, до якої також варто віднести і достатньо численну клієнтелу – людей, які не посідають формальних посад у колаборантській ієрархії, проте на платній основі, залучаються ворогом для проведення різних зборів, мітингів, покладань квітів тощо. По суті, у своїй діяльності окупанти спираються на представників анти- та псевдосоціального класів³⁵¹.

Для формування комплексної картини проявів колабораціонізму (одна особа враховується в різних формах колаборації) О. Зубченко запропонував ще одну таблицю:

Форма співпраці	У відсотках
Ведення пропаганди на користь агресора в колі спілкування та соціальних мережах	51
Участь у підготовці та проведенні «референдуму»	44
Участь у фільмуванні для російських пропагандистських телеканалів та інших масових заходах	27
Знищення української навчальної та художньої літератури, національної символіки	26
Спонування колег до співпраці із ворогом	23
Добровільне, за власною ініціативою отримання російського паспорта	21

³⁵¹ Зубченко О. С., Серга Т. О. Соціально-структурні характеристики колаборантів на тимчасово окупованому півдні Запорізької області. *Вісник МДУ. Серія: Культурологія. Філософія. Соціологія*. 2024. № 27. С. 112–121.

Форма співпраці	У відсотках
Фінансово-економічна співпраця (торгівля, обмін валюти, заволодіння приватним, комунальним та державним майном, перереєстрація юридичних осіб за російськими законами, матеріально-технічне забезпечення агресора)	19
Передавання окупантам відомостей про ветеранів АТО, військовослужбовців, співробітників силових структур, проукраїнськи налаштованих громадян, працівників важливих підприємств, установ та організацій	15
Допомога у виявленні вільного житла та розміщенні окупантів	10
Співмешкання із окупантами	3

Висновок соціолога О. Зубченка, що в Запорізькій області колабораціоністська діяльність найпомітнішою була в окупованому Мелітопольському районі, має підстави. Тут завжди були сильними проросійські настрої, а частина місцевої верхівки на чолі з Є. Балицьким відкрито стала на бік ворога. Але все ж колаборанти становили незначну меншість, і без опори на окупантів вони не мали б помітного впливу в районі. Мер Мелітополя І. Федоров улітку 2022 р. заявив, що з міста виїхало 60–70 % жителів, а залишилося 50–60 тисяч, серед яких колаборантів – 5 %³⁵².

Окупанти за участі місцевих прислужників почали нав'язувати жителям міста свою версію історії, у якій химерно переплутались імперські і радянські наративи. Зокрема, відновили пам'ятник Леніну, демонтований у 2015 році, поставили бюст Сталіна і бюст уродженцю Мелітополя, сталінському кату Павлу Судоплатову, який організував у 1938 р. вбивство в Роттердамі лідера ОУН Євгена Коновальця. Пам'ятники і бюсти Леніна та інших вождів комунізму, які були демонтовані під час декомунізації в інших містах і селах окупованої частини області, були відмиті від бруду, вичищені, профарбовані і встановлені на тих самих місцях. Як правило, ініціаторами цього були місцеві колаборанти, які діяли узгоджено з окупантами.

На території одного зі зруйнованих заводів був створений мультимедійний історичний парк «Россия – моя история», який нав'язує мелітопольцям російські імперські погляди та спотворює історію України. Відвідувачів знайомлять з мапами окупованих українських територій і висловлюваннями щодо них російських імператорів.

Вшановуються і сучасні російські «герої», зокрема, відомі імперські посіпаки Дар'я Дугіна і Владлен Татарський, яким присвячені

³⁵² Тищенко К. У Мелітополі лишається 50–60 тисяч людей, з них колаборантів 5 % URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/25/7360105>, дата звернення 03.12.2022.

«художні» мурали. Водночас, знищується все, що пов’язує Мелітополь з Україною і її історією. Так, у ніч на 14 січня 2023 року був демонтований пам’ятник Тарасу Шевченку; в перші дні окупації була знищена меморіальна дошка, присвячена Дмитру Донцову, який народився і дитинство провів у Мелітополі. На всій території області знищуються пам’ятні знаки, присвячені вшануванню жертв Голодомору 1932–1933 років.

Діяльність зрадників перебуває в полі зору правоохоронних органів Української держави. Зокрема, Є. Балицького одразу за трьома статтями Кримінального кодексу України заочно засудили до довічного ув’язнення³⁵³. Слідчі установили, що після окупації частини Запорізького регіону він добровільно погодився очолити незаконно створений орган окупаційної влади РФ. Керуючи окупаційною адміністрацією, організував масове викрадення та незаконне вивезення українського зерна. За даними слідства, йдеться про привласнення майнових комплексів і сільськогосподарської продукції українських підприємств на мільярди гривень.

Особливу увагу окупанти приділяють реорганізації освітньої сфери. Показово, що радником Є. Балицького з питань освіти був колаборант Д. Табачник – колишній міністр освіти і науки України часів президентства Януковича. Дії російської влади сплановані, розраховані на багаторічну перспективу і мають метою формування з населення окупованих територіях *«настоящих русских»*

Після повномасштабного вторгнення в 2022 році русифікаторська політика окупантів стала ще агресивнішою, ніж раніше на територіях Донеччини і Луганщини. Якщо до 2022 року на окупованих територіях на вивчення української мови ще залишали по одній годині на тиждень, то згодом школи повністю перевели на російську мову навчання навіть у повністю українськомовних населених пунктах. Українські підручники заборонили, а охочі вчитися українською змушені робити це потай від окупаційної влади. «Вичищаються» бібліотеки, знищується українська література та підручники з української мови, народознавства, української літератури та історії України³⁵⁴. Російський посадовець, представник окупаційної влади на захопленій частині Запорізької області Д. Rogozin розповідав, що власноруч спалював українські книжки зі шкільних бібліотек³⁵⁵.

³⁵³ URL: <https://hromadske.ua/kryminal/254956-hauliyatera-zaporizzia-balytskoho-zasudyly-dovichnoho-za-masove-vykradennia-ukrayinskoho-zerna>

³⁵⁴ eraturu-ta-pidruchniki-istorii-v-bibliotekak

³⁵⁵ URL: mi.org.ua/news/rosiiany-povnistyu-zaminyly-ukrayinski-shkilni-pidruchnyky-na-tot-zaporizkoyi-oblasti-i65485

Із 2023 року учнів 10–11-х класів на ТОТ навчають за підручником «Історія Росії», написаному В. Мединським, – колишнім міністром культури РФ, нині радником В. Путіна³⁵⁶. Кремль вважає, що шляхом упровадження російських навчальних програм буде сформоване нове покоління слухняних громадян, які бездумно прийматимуть проросійське тлумачення української історії, ідеологію «русского міра». У шкільних підручниках домінують такі змістові елементи: велич і могутність Росії; «загниваючий Захід»; Ураїн як штучна держава, що виростає з неврегульованих конфліктів; міф про триєдиний народ (великороси, білоруси, малороси). Безаргументовано присвоюється спадщина Київської Русі і знецінюється українська культура та її здобутки. У текстах підручників назву «Київська Русь» замінено на «Русь», а згадки про м. Київ взагалі видаляються. Українські підручники звинувачуються у спотворенні історичних подій і формуванні ненависті до Росії. Нібито було проведено аналіз більше трьохсот українських шкільних підручників, у результаті якого начебто було виявлено, що українська влада створює «фейкову» історію³⁵⁷.

Від 1 вересня 2022 року на тимчасово окупованих українських територіях було введено так звані «уроки патріотичного виховання» під назвою «Разговоры о важном». Першу таку «розмову» провів В. Путін. Освітній процес у русифікованих школах супроводжується значною кількістю так званих патріотично-виховних заходів та співом гімну РФ. Усі стенди з українською символікою замінюються на російські, всюди розвішують триколори. До шкіл завезли нові підручники, на яких написано «Школа Росії». За даними представників партизанського руху «Жовта стрічка», на ТОТ Запорізької області станом на початок 2025 року близько 20 тисяч дітей були записані до російських молодіжних пропагандистських рухів, діяльність яких спрямована на знищення української ідентичності³⁵⁸. Як наслідок, спостерігається тенденція до зростання частки молоді серед посібників рашистів. І це вже не тільки діти колаборантів, як у перші місяці ворожої влади. За рахунок розростання мережі псевдодитячих та молодіжних організацій на базі навчальних закладів (від дитсадка до ЗВО) «активізм» стає потужним каналом соціальної мобільності. Окупанти постійно опікуються та щедро фінансують цю сферу, виховуючи у такий спосіб і майбутнє «гарматне м'ясо», і проросійську місцеву «еліту»³⁵⁹.

³⁵⁶ URL: mi.org.ua/news/rosiiany-povnistyu-zaminyly-ukrayinski-shkilni-pidruchnyky-na-tot-zaporizkoyi-oblasti-i65485

³⁵⁷ Климчук А. Антиукраїнський характер шкільної історичної освіти на тимчасово окупованих територіях України у 2022–2024 рр. Кваліфікаційна робота магістра. Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 15–30.

³⁵⁸ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3986304-rosijski-saperi-na-tot-zaporizza-demontuut-linii-zvazku-ta-vivozat-kabel-zovta-stricka.html>

³⁵⁹ Зубченко О. С., Серга Т. О. Соціально-структурні характеристики колаборантів на тимчасово окупованому півдні Запорізької області. *Вісник МДУ. Серія: Культурологія. Філософія. Соціологія*. 2024. № 27.

Спаляють українські книжки

У контексті юридичної інтеграції закладів освіти в російський освітній простір важливо зазначити, що шкільний атестат неможливо отримати без наявності паспорта громадянина РФ. Навчання дитини в школі супроводжується постійним вимаганням різних документів та довідок, які обов'язково мають бути оформлені за російськими стандартами.

Отримання російського паспорта мотивують також іншими методами. До прикладу, у Мелітополі видали десять тисяч путівок для дітей у табори Росії. Спочатку в школах проводився масовий медичний огляд, під час якого у дітей «виявили» безліч хвороб, а потім призначили лікування. Пропонується путівка у санаторій. Але за однієї умови – учень обов'язково повинен мати російський паспорт, який можна оформити за пришвидшеною схемою³⁶⁰.

Додатковою проблемою окупаційних адміністрацій є формування викладацького складу. В умовах дефіциту спеціалістів у школи часто потрапляють випадкові люди, фактично «з вулиці», без фахової педагогічної підготовки. За свідченням освітніх працівників ТОТ, у тамтешніх школах працюють люди, які не мають педагогічної освіти: практичні психологи стають учителями початкової школи, технічні працівники – викладачами предметів, а окремі «вчителі» приїжджають з інших регіонів, зокрема з Криму, попри свій похилий вік та відсутність актуальної кваліфікації. Вона прямо говорить: «Набирали з вулиці, зазивали людей, що взагалі без освіти... Техпрацівниця почала викладати предмет». Це все під-

С. 112–121.

³⁶⁰ Климчук А. Антиукраїнський характер шкільної історичної освіти на тимчасово окупованих територіях України у 2022–2024 рр. Кваліфікаційна робота магістра. Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 15.

На ТОТ Запоріжжя дітей залучають до кадетських класів росгвардії

тверджує, що кадрова політика окупантів має стихійний і хаотичний характер, а ключовим критерієм є не професійність, а лояльність до окупаційної адміністрації³⁶¹.

Набуває поширення практика залучення на ТОТ вчителів з РФ. Їм надають додаткові фінансові переваги. За місяць роботи вони можуть отримати 360 тис. рублів. Зазначимо, що середня зарплата педагога загальної освіти в Росії у 2022 році становила 57 тисяч рублів на місяць³⁶².

Важливим механізмом упровадження російської освіти в Україні стала обов'язкова «перепідготовка» вчителів. У її межах вчителі української мови, літератури, історії України та початкових класів, які погодилися на співпрацю з окупаційною владою, направляються на російську «перепідготовку», після якої отримують право викладати російську мову, літературу та історію Росії. Директори та заступники директорів навчальних закладів окупованих територій також пройшли курси «підвищення кваліфікації».

За інформацією комітету Держдуми РФ з освіти, станом на лютий 2023 року понад 20 тисяч учителів з окупованих територій Донецької, Луганської, Запорізької і Херсонської областей вже пройшли «перепідготовку» за російськими освітніми стандартами, а ще близько 15 тисяч педагогів перебувають на російських курсах «підвищення кваліфікації»³⁶³.

Діє ціла система залякування батьків, які не бажають віддавати своїх дітей до навчальних закладів, підконтрольних окупантам; батьків приневолюють відмовитися від української освіти та прийняти

³⁶¹ Климчук А. Антиукраїнський характер шкільної історичної освіти на тимчасово окупованих територіях України у 2022–2024 рр. Кваліфікаційна робота магістра Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 9.

³⁶² Там само. С. 30.

³⁶³ Там само. С. 31.

російську систему. Через учителів, які погоджувалися співпрацювати з окупантами, батьків змушують віддавати дітей до російських шкіл, погрожуючи тим, що відберуть дітей та відправлять до притулків.

Із початком повномасштабного вторгнення три заклади вищої освіти, які опинилися в окупованій частині області – Бердянський державний педагогічний, Мелітопольський державний педагогічний імені Богдана Хмельницького, Таврійський державний агротехнічний університет імені Дмитра Моторного – були переміщені в Запоріжжя, де і продовжують свою діяльність. Із ними переїхала значна більшість викладачів та студентів. Українська влада дає змогу вступити до цих закладів вищої освіти абітурієнтам з тимчасово окупованих територій через спрощену процедуру. Водночас на ТОТ Запорізької області загарбники захопили будівлі цих українських університетів і створили на їхній базі свої заклади, які слугують інструментом російської пропаганди. Частина викладачів погодилася працювати в цих закладах вищої освіти за російськими навчальними планами і підручниками. Викладачам, які переїжджають з Росії, обіцяють високу зарплату і безплатне житло. Місцевих викладачів, які погодилися працювати на окупантів, відправляють в Росію на «перепідготовку».

Після початку вторгнення поступово заборонили діяльність усіх релігійних організацій, які не підтримують ідеї «русского міра». Загарбники діяли за схожим сценарієм: бесіди і допити, обшуки та захоплення храмів, заборона на богослужіння, арешт та депортація священнослужителів, не згодних на співпрацю. Через заборону діяльності та утиски пройшли активні релігійні діячі, які продовжували службу після вторгнення. Серед них – священники греко-католицької церкви Петро Креніцький та Олександр Богомаз (Мелітополь), пастори Михайло Брицин (Церква євангельських християн «Благодать»), Віктор Сергєєв (Мелітопольська християнська церква), Дмитро Бодю (церква «Слово життя»), священник Православної церкви України Святослав Пітерський (Мелітополь) та ін. У полоні росіян опинилися двоє греко-католицьких священників з Бердянська – Іван Левицький і Богдан Гелета³⁶⁴.

...Не вперше в історії окупанти прагнуть знищити нашу незалежність і самобутність. І щоразу вони зазнавали невдачі. Запоріжжя, пройшовши через війни і революції, було, є і буде українською землею, а його громадяни – органічною складовою героїчної української нації.

³⁶⁴ <https://risu.ua/vira-pid-zaboronoyu-yak-u-zaporizkij-oblasti-z-dopomogoyu-vikraden-svyashchennikov-ta-zahoplennya-hramiv-okupanti-znishchili->

Післяслово

Війна колись закінчиться. Іншого результату, ніж перемога в ній України, не уявляємо. У цій війні український народ вже багато втратив і продовжує втрачати. Покидають найкращі... Але якою вийде Україна з війни? За що наші герої жертвують своїм життям? Що компенсує ці втрати, яких зазнає суспільство, щоб наступні покоління впевнено йшли в майбутнє? Належним відшкодуванням цих втрат може стати лише очищення нації від скверни меншовартості і внутрішніх чвар, новий етап національного Відродження, сходження на новий цивілізаційний рівень. Інакше, *«для чого в світі живемо, народжені для чого»*? Вічне питання, на яке немає відповіді. Поет твердить, що живемо для щастя і що *«треба вірити в майбуть, для неї жить на світі»*.

Віримо в майбутнє.

Квітень. 2026

Іменний покажчик

		А		294, 297, 298
Абдурахманова С.	233, 234, 242, 249	Бандера С.	92	
Азаров М.	191, 205, 206	Баранов В.	233, 237, 246	
Айбабін С.	45, 60, 66, 86, 88	Бастрига І.	137, 162, 172	
Алексєєва Л.	42	Батурин А.	286	
Алфьоров С.	176	Баулін П.	148	
Андропов Ю.	31	Безручко М.	121	
Андрухович Ю.	152	Бережний О.	81	
Андрущенко Е.	193	Березовський В.	66, 163, 173	
Анісімов Є.	143, 200, 203–205	Бериславський М.	45	
Анісімов Л.	51	Бігус Д.	258	
Анна Є.	287	Білий Л.	67	
Артеменко Ю.	161, 178, 182	Білик І.	221	
Артюшенко І.	207, 213, 220, 233, 240, 242, 249, 265	Білоусенко О.	53, 67, 72, 102, 125, 244	
Ахметов Р.	139, 243	Блоха А.	250, 251, 277, 278	
		Богдан А.	263	
		Боговін В.	259, 260, 265, 267	
		Боголюбов Г.	139	
Бабаков О.	144	Богомаз О.	302	
Бабіч П.	218	Богуславський О.	210	
Бабурін О.	193	Богуслаєв В.	112, 137, 140, 166, 168, 169, 172, 187–189, 194, 196, 244, 251, 258, 281, 282, 294	
Багалій Д.	14			
Байда Д.	40			
Бакай Л.	216			
Балицький Є.	233, 265, 277, 278, 290, 293,			

Бодю Д.	302	Воробйов К.	124
Бойко І.	67	Воробйов О.	44, 105
Бойко Ю.	267	Всеволожський М.	39, 49, 125
Бондаренко В.	67		
Борзіон М.	199, 234	Гаєв Ю.	104, 127
Бороненков В.	204	Гайсумова О.	292
Бочкарьов Ю.	78, 83–85	Галаніна О.	276
Брежнєв Л.	32, 40, 41	Галиш С.	60
Бриль К.	251	Гальперін Б.	54
Брицин М.	302	Гейсик В.	167
Бриченко А.	91, 92	Гелета Б.	302
Бродський М.	172	Герашенко А.	242
Бронников В.	172	Гітлер А.	88
Бронніков В.	162	Гладкий Й.	194, 244, 280
Бульба Т.	40	Гладковський О.	257
Бурдейний А.	83	Гладченко С.	205
Бурлаченко С.	168	Глазьев С.	167
Буряк В.	243, 265, 266	Глазьев С.	228, 230
	В	Глєзін Л.	66
Вакарчук С.	258	Глінка М.	280
Вакуленко В.	83	Гоголь М.	14
Ванат П.	52–54, 67, 81, 110, 142	Гонгадзе Г.	157
Васадзе Т.	198	Гончар О.	38, 39, 222
Василенко Б.	221	Гончарук О.	263
Василенко Ю.	58, 64, 66, 68, 96	Горбачев М.	132
Василий	166, 167	Горбачова Р.	133
Васюк А.	283	Горбачов М.	49–51, 70, 72, 73, 75, 81, 82, 84, 85, 95, 111, 133, 168, 187
Величенко С.	168	Горбачов П.	75
Верещак В.	168	Горбачов С.	83
Верещак М.	64	Гордон Д.	263
Верьовкін О.	64, 65, 82, 85	Горині брати	105
Вигант Ю.	83	Горинь М.	106
Виговська Н.	233	Горлов Г.	162, 172
Винниченко В.	149	Горошко М.	149
Висоцький В.	41, 42	Грабович Г.	130
Вітренко Н.	170, 172	Григоренко П.	121
Владислав Л.	287	Григоришин К.	139, 161
Власенко А.	60	Гриньов В.	115
Воеводін М.	144	Гройсман В.	241
Воловик В.	121, 122, 132, 133, 151, 152	Грушевський М.	149
Воробйов	43	Губський В.	83

Гугнін Є.	251	Жук О.	267
Гудименко Ю.	214, 244, 245	Жуковський Я.	91
Гуйтур М.	232	Жулинський В.	116
Гуренко С.	71, 105	Журавель С.	277
Д		З	
Данильченко Г.	291	Зайдман І.	148
Дацюк С.	6	Зайцев В.	174
Дворников А.	83	Замула Г.	66
Дем'янов В.	76, 80, 81, 94, 102, 104, 105, 109	Запорожець О.	247, 250
Дзержинський Ф.	245	Зарва В.	277
Дзюба І.	33	Зарівна Д.	292
Дідик С.	174	Затулін К.	189
Дмитренко А.	83	Зеленський В.	255–259, 262–264, 268–270, 275, 283, 292
Довгань С.	151	Зелінський В.	121
Долинний А.	214	Зубченко О.	286, 293–297
Домбровський О.	277	І	
Доній О.	60	Ібрагімова Л.	291
Донцов Д.	14, 121, 298	Іванішин М.	60
Дорошенко П.	40	Іванов С.	82
Достоевський Ф.	197	Івченко Ж.	123, 187
Драбович А.	264	Ізмалков В.	67
Дрозденко М.	253	Іллічов М.	163, 164
Дугіна Д.	297	Ірина Ф.	287
Дуденко М.	66	Іскра	40
Е		Ісламов С.	92
Епллбом Е.	127	К	
Є		Кабанов Є.	161
Євдокименко М.	198, 199	Калайда Г.	86, 88, 94, 95
Ельцин Б.	53, 54, 63, 72, 82, 87–89, 98, 100, 111, 122, 132, 133	Калнишевський П.	13, 40
Ємельяненко В.	232, 233	Кальцев В.	200, 243, 267, 276
Єременко	43	Кальцев С.	265, 276
Єременко О.	204, 233, 207, 242	Карташов Є.	52, 75, 79, 80, 163, 164, 173, 175, 177, 178, 179, 182, 194
Єрмак А.	135, 263, 285	Катерина Л.	287
Єфремов С.	15	Катиліна	88
Єхануров Ю.	183	Квіт С.	249, 250
Ж		Кириченко К.	158
Желєзний А.	168	Кириченко О.	228
Жихар Ю.	83		

Киценко М.	39		136, 140,
Кінах А.	158, 172		157–159,
Кірілл (Гундяєв)	6		161–165, 170,
Кіщук В.	225		176, 177
Клець О.	66		
Клименко І.	277	Лазутін О.	65, 83, 107,
Кличко В.	201, 237		108, 214
Кобалія Д.	63	Ланчик А.	75, 83, 85
Коваленко О.	265, 279	Лебединець М.	54
Ковальов П.	61	Левицький І.	302
Коломойський І.	139, 257	Ленін В.	20, 40, 217,
Колосов В.	107		218, 222, 232,
Коновалець Є.	297		235, 244, 245,
Корзін В.	90, 91		297
Коробова Н.	104	Лех І.	204, 205, 207,
Король О.	41		214, 233
Коротченко К.	204	Лисяк-Рудницький І.	16
Косіор С.	21	Литвин В.	159, 162, 178,
Костенко Є.	66		185, 191, 223,
Костенко І.	207		233
Костенко Ю.	104, 105	Литвиненко Л.	83
Коцюбра І.	60	Литвинов В.	66
Кочубей	40	Лініков В.	244
Кравчук Л.	63, 71–73, 75,	Лосєв І.	229
	89, 115, 116,	Лужков Ю.	175
	119, 122, 130	Лук'яненко Л.	69, 86, 93, 105,
Кравчун О.	278		115, 181
Кравчун С.	137	Луценко Ю.	180, 201, 211
Крайній В.	198, 202	Любiм Л.	267, 277, 278
Красняков Є.	151	Лютий Г.	148
Кремень В.	174	Лямцев К.	83, 86–88, 94,
Креніцький П.	302		95, 98, 102,
Кривенко Ю.	211		103, 109, 134,
Крикун О.	278		141
Кубраков О.	269, 271	Ляшко О.	202, 239, 240
Кузьєв В.	151		
Куліш П.	11	Мазєпа І.	88
Кульчицький С.	117	Макаров В.	64
Курилець В.	83, 100	Малашко Ю.	283, 284
Курніков О.	277	Малєв В.	102
Куртєв А.	266, 283	Малєв В.	52, 79, 94, 101
Куценко В.	265, 267	Мангул А.	77, 129
Кучма Л.	116–118,	Манжура В.	194
	122, 130, 133,	Мартиросян В.	73

Масик К.	71	Остренко	45
Матвеев Є.	276		п
Матвієнко П.	193, 199	Павличко Д.	69
Махно Н.	19, 121	Палій	40
Медведчук В.	162, 163, 170, 258, 264	Партико З.	210
Медведев Д.	192	Паршаков Є.	81, 83, 84
Мединський В.	299	Пастушенко М.	278
Межейко В.	224, 228, 233, 237, 242, 249	Патаман О.	213, 220
Мельниченко М.	157	Пашинський А.	202
Мельниченко Т.	204	Пашков В.	196, 197, 247–252
Миронов Н.	51	Пеклушенко О.	162, 199, 203, 209–211, 213,
Міндіч Т.	285		216, 224, 227,
Мінько С.	291		232, 233, 242,
Мірошник В.	60		246
Мних О.	199	Пелих Ю.	210
Мороз О.	67, 135, 157, 170, 172, 176, 184	Перепада В.	54
Мороко В.	196	Перепелиця Л.	83
Москаленко В.	60, 221	Петлюра С.	149
Москальков П.	124	Петренко В.	105
Моторний Д.	302	Петрикін В.	41
	н	Петров Б.	193, 195, 203
Навроцький Ю.	68	Петряев А.	205
Надтока Б.	43, 44	Пинзеник В.	116
Наливайко С.	40	Пихаленко В.	74, 95, 96, 104, 124, 125, 136
Нарбут О.	89	Півень І.	279
Наумов Г.	266	Півненко А.	51
Невзорова О.	277	Пілат П.	33
Неклюдов А.	83	Пінчук В.	139
Неклюдов О.	82, 83	Пітерський С.	302
Некрасова З.	283	Подколзін Л.	226
Никитська Н.	83	Подлобніков В.	207, 213
Новицька Ю.	204	Покрасенко Ю.	43, 44
	о	Поліщук В.	168
Овчаренко І.	62	Поляк О.	163, 220, 221
Овчаренко С.	57	Понеділко В.	52, 61, 150
Огородова Т.	83	Пономарьов О.	292
Олексенко О.	161, 162	Попов О.	66
Олексіук С.	180	Порада О.	137
Олійник Б.	51, 132	Поровський М.	69, 86
Оруелл Дж.	129	Порошенко В.	139
		Порошенко П.	237, 239, 240,

	246, 252, 253, 255–258, 265	Савченко О.	66
Порошенк П.	263	Садовий А.	240
Постол А.	60	Сазонов А.	49, 50, 124
Похвальський В.	122, 149	Саїдов Т.	45, 46
Пресняков	43	Сакваралідзе Ю.	143
Причкін О.	52, 105	Сало О.	151
Пуго	88	Самардак В.	247
Путін В.	206, 228, 229, 235, 253, 256, 263, 264, 272, 281, 293, 299	Самардак Г.	237, 251
Путря С.	278	Саміло К.	83
Пушкін О.	120, 244, 280, 281	Сацький В.	105, 137, 172
Пшонка А.	277	Свідло О.	276
Пшонка В.	210	Свіріна Ю.	60
П'ятигорець Р.	233	Світлицький А.	163
	Р	Секиринський Д.	83
Раковський Х.	20	Семенихін В.	83
Ребро П.	234	Серба В.	214, 215, 228, 242
Ревенко О.	66	Сергєєв В.	302
Решетніков Л.	232	Сергійчук А.	83
Рибак В.	223	Сердюк А.	69, 70, 173
Рибаков Б.	148	Северний Я.	154, 187
Рибачук О.	254, 255	Симаков Д.	277
Рикун В.	276	Симоненко П.	133, 170, 172, 237
Ринковенко В.	43, 44	Синенко С.	225
Рогов В.	231, 232, 253	Сичов В.	66, 91, 93
Рогозін Д.	298	Сігута А.	276
Романчук В.	67	Сін О.	200, 203, 204, 209, 210, 224, 266
Рудик В.	202, 207, 224, 232, 234	Сіренко В.	289
Румянцев А.	276	Сковорода Г.	40
Русев В.	92	Скрипник О.	52
Руцький О.	111	Смаглюк П.	83
Рябчук М.	156	Соболев С.	54, 55, 67, 68, 82, 135, 161, 173, 180, 222, 240
Рязанов Е.	30		
	С	Собчак О.	111
Сабашук П.	161, 173	Согорін А.	83
Савін В.	164, 165, 174, 175	Соколов П.	57
Савічева Н.	290	Сокульський Є.	189
Савченко В.	43, 44, 65	Солдатенко В.	192
		Спартц В.	282

Стадніченко О.	279	Трясило Т.	40
Сталін І.	297	Туринок В.	259
Сталін Й.	129, 193, 194	Турчинов В.	223, 227
Станкевич С.	111	Тягнибок О.	181
Старух О.	182, 189, 193, 200, 202, 205–207, 220, 222, 224, 260, 267, 274, 278, 282, 283	Удод О.	150
Стативко Л.	268	Федоров І.	279, 284, 291, 292, 297
Стрюк А.	163	Федоров М.	258, 259, 268
Судніцин Ф.	135	Федосов Д.	94
Судоплатов П.	297	Фролов М.	198, 199, 240, 265
Суркіс Г.	139	Фукс Г.	267
Сурченко С.	68, 74, 86	Харченко Г.	50, 52–54, 101, 125, 126
Сухий Я.	150, 162, 169	Харченко П.	125
Сухой Я.	167	Харченко Р.	266
Сухомлинов О.	217	Харьков Д.	233
Табачник Д.	191, 231, 298	Хмельницький Б.	11, 302
Танюк Л.	73	Хмельницький В.	161, 162
Таран Р.	277	Хрущов М.	88
Тарута С.	139	Цвігун С.	225
Татарський В.	297	Цукерман О.	285
Теплоухова Н.	150, 151	Чабаненко В.	37, 39, 56, 120, 222
Тетерятник Б.	149	Чайковський П.	86
Тимошенко Ю.	118, 158, 160, 161, 170, 178, 183–186, 189–191, 198, 201, 233, 237, 240, 255, 258	Чаков О.	90
Тимошик В.	136	Чаплинський А.	77
Тимченко А.	220, 231	Челишев В.	68, 82, 88
Токарев В.	42	Червоненко Є.	182
Толок В.	60, 164, 175	Червоній В.	180
Толочек В.	267	Черненко А.	151
Толочко П.	166	Черненко О.	60, 105
Торкут Н.	210	Чернишева М.	83
Тоцька С.	206	Чернишов	43
Троцько А.	143	Чернишов В.	44
Троцько С.	143	Чичеватов	71
Трухін Д.	276	Чорновіл В.	69, 86, 106, 115, 116
		Чубар В.	21

	Ш		Ю
Шама М.	72	Ювас І.	188
Шарій А.	278	Юліан М.	287
Шацький О.	241	Юхновський І.	67, 73, 115, 116, 181
Шеваранадзе Е.	82		
Шевченко А.	173	Ющенко А.	168
Шевченко В.	67, 83, 151	Ющенко В.	118, 158–162, 164, 170–185, 187, 189, 190, 192, 201, 254, 260
Шевченко О.	105		
Шевченко Т.	5, 14, 40, 83, 134, 235, 244, 298		
Шевчик А.	276		
Шевчук С.	272, 273, 289, 290	Яворівський В.	73
		Ядловський С.	91, 93
Шефір С.	258	Яковлев О.	111, 127
Шкіль А.	180	Янаєв В.	88
Шмигаль Д.	263	Янаєв Г.	81
Шульга А.	46	Янукович В.	6, 160, 162, 163, 170–177, 184–186, 189–193, 198, 199, 201–203, 206, 208, 210, 218, 219, 222–228, 231–234, 238, 245, 277, 298
Шурма Р.	285		
Шуфутинський М.	42		
Шухевич Р.	168		
Шушкевич С.	122		
	Щ		
Щацький О.	233		
Щербак Ю.	230		
Щербина О.	90		
Щербицький В.	32		
Щипенко І.	276	Ярославський О.	139
Щорс М.	40	Яценюк А.	237, 240
Щур В.	105	Яцик Ю.	282

Науково-публіцистичне видання

Турченко Федір Григорович

ЗАПОРІЖЖЯ КРІЗЬ ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ
Історичні нариси

Коректор Надь А. О.

Дизайн та верстка Лініков В. А.

Підписано до друку 15.05.2026.

Папір офсетний. Формат 60х90/16. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 18,0. Наклад 300 прим.

Видавництво «Просвіта

69063, Україна, м. Запоріжжя, вул. Поштова, 38

Тел.: 067 614 4857

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи: ДК № 417 від 12.04.2021 р.